

УДК 821.161.2-92
ББК 84(4Укр)6-4
С24

ЗМІСТ

У давній легенді розповідається про половецького хлопчика, полоненого і вихованого при Київському княжому дворі. До нього підслано половецького співця, який рідною піснею і словом хотів сказати хлопцеві правду про його батьківщину. Але марно. Тоді співець витяг з-під сорочки пучок євшан-зілля. На той запах степового полину хлопець стрепенувся і прокинулись у ньому душевні сили і порив до волі. Полинова правда повертає почуття ідентичності і справжності...

У цій книзі зібрано виступи Євгена Сверстюка, переважно закордонні, пройняті прагненням сказати слово про українську ідентичність у явищах культури і постколоніальної реальності. Оскільки Україна століттями була прихованим від світу краєм, з його правдою і кривдами, то головною метою виступів було подати голос за нашу замовчану чи приховану правду, про нашу культурну ідентичність, що має лягти в основу діалогу з вільним світом. Бо правда і її сестра справедливість у світі духовному є тим, що золото і діаманти – у світі матеріальному.

Видання розраховане на широке коло читачів.

У книзі збережено правопис автора

Правда полинова (Замість передмови) _____	5
Останнє слово на суді (1973) _____	13
Василь Стус – летюча зірка української літератури (1987) _____	16
Скарб великої гідності (1988) _____	24
На святкуванні 1000-ліття Хрищення Руси біля пам'ятника Володимирові Великому в Києві 5 червня 1988 року _____	29
Перебудова Вавилонської вежі (1990) _____	34
Блудні сини України (1990) _____	51
Шістдесятники і Захід (1991) _____	58
Культура і святість (1991) _____	71
Відкритий лист Президентові Америки (1991) _____	74
В єгипетському полоні байдужості (1991) _____	76
Урок Бжезінського (Після урочистостей) (1992) _____	85
У руїнах Вавилонської вежі (1993) _____	87
Українське коріння російської релігійної філософії (1994) _____	94
Письменник один під державним пресом (1995) _____	98
Повернення до «пережитків минулого» (1996) _____	105
Творчість і зона (1996) _____	113
Роля і покликання інтелігенції (1996) _____	116
Єрусалим в усвідомленні поетів Українського відродження (1997) _____	120
Проблема заміни основ культури (1998) _____	125
Біблія в Україні (1998) _____	129
Панас Заливаха – мить на Чумацькому шляху (1998) _____	141
Дві зустрічі з Чеславом Мілошем (1998) _____	143
Діти ХХ віку (1999) _____	146
Рукописи горять. Рукописи не горять! (1999) _____	148
Діяльне християнство за сучасних умов (2000) _____	152
Камінь наріжний нашої історії (2000) _____	155
Закон, за яким живемо тисячу літ (2000) _____	160
Про дурість (2001) _____	164
Один з покоління (2001) _____	169
Релігія в зоні посткомунізму (2001) _____	173
Застереження пророків (2001) _____	177
Називати своїм іменем (2003) _____	181
Птахи свободи (2005) _____	186

© Сверстюк Є. О., 2009
© Видавничий дім «Києво-
Могилянська академія», 2009

ISBN 978-966-518-520-8

Книжка об'єднує неоднорідні тексти. Насправді мої виступи перед широким світом з української проблематики чи з українськими проблемами почалися ще задовго до того, коли це було дозволено.

Обминувши передачі моїх текстів по радіо «Свобода» в 60-ті роки (що було належно враховано й оцінено в судовому вирокі), у книжці про вірку правду не можна обминути «останнього слова на суді», бо то було, по суті, слово не стільки до суддів, як до широкої публіки, яка могла ознайомитися з ним в українській і англійській версіях. Доводиться також включити в книжку тексти за 1987–1989 роки. Вони були передані за кордон для публікації, але не могли бути живими виступами, оскільки дозвіл на виїзд до 1989 року був неможливий.

Матеріяли україномовні, а також іншомовні (зі зворотного боку книжки) розміщені в хронологічному порядку. Не всі українські тексти мають іншомовні відповідники, і, навпаки, не всі іншомовні мають українську версію. В тому немає необхідності.

ПРАВДА ПОЛІНОВА

(Замість
передмови)

Першою книжкою, над якою я плакав безсилимими сльозами, була «Борці за правду» А. Кащенко.

То були часи ідеалізму, коли в народі з пошаною говорили про хлопців, що боролися за правду і «сиділи за Україну» в польській в'язниці. Після совієтського «визволення» яось розвіялися ті поняття. Правду уневажнено, Україну приписано до СРСР, а в'язниці переповнено «визволеним» народом. Усі навчилися мовчати і чекати на свою чергу.

Коли прийшли німецькі «визволителі», правда розгублена промовчала, а тоді прояснилася. Вона стала на повен зріст і під гаслом «Свобода народам, свобода людині!» захищалася кулеметами УПА.

«Другі совети» з гуркотом танків і літаків привезли газету «Правда» і дали зрозуміти, що то все. Усе життя вони обснували павутиною лжі і вкрили пастками страху. «Якби мені дали всесвітнє радіо, щоб тільки одне слово сказати, я б сказав: «Рятуйте!»». У селянському анекдоті таїться велика віра в людську солідарність. А тим часом світ порізнений і роз'єднаний. «Рятуйте» – кричали півстоліття – ніхто не слухав.

Світ часом посилає допомогу тому, хто бореться за правду. Все-таки правда була і залишається мовою міжлюдського спілкування. Вона має своїх посланців і жерців по всьому світу. Правда і її сестра справжність є в царині духовій тим, що золото і діаманти – у світі матеріальному. Падають царства і трони, а «чисте золото правди» залишається. Точніше, правду і справжність знов розшукують у пісках часу. Бо без того насіння, часто зрошеного кров'ю, нива не родитиме.

Власне, з того почався бунт покоління шістдесятих. Ми проривалися, як сталкери, в заборонену зону і радісно оповіщали людей про знахідки. У світі заміників, підробок та імітацій справжність, чи то людська, чи мистецька,

виділялася, як біла ворона. Вона була підозрілою і загроженою. Підозрілих називали «отщепенцями», а правду називали «клеветнічеськімі змішленнями»...

Хто вірив, хто не вірив офіційним присудам, а було щось привабливе і спокусливе в тих зухвалих пошуках правди і справжності в заборонених зонах. І було очевидним, що могутня імперія лжі боїться тих маленьких паростків.

Ще поки ті правдолюби ховалися зі своєю правдою і шепталися по куточках, то їх можна було хапати міцною поліційною рукою, лякати і навіть висміювати в пресі.

Але коли вони стали говорити публічно «правду вголос» – це викликало навіть розгубленість у наглядчів. Правда утверджувалась у наступі й перестала принизливо маскуватися в офіційні барви.

Можна ставити під питання, чи та правда шістдесятників була «щирим золотом», але певне те, що не ховалася, а виступала з гідністю. Навіть більше, вона шукала опонентів і вимагала відкритої розмови. Бо справді, якщо позиції дисидентські й офіційні ставити на одну дошку, то чому тоді держава, яка має до своїх послуг пресу, телебачення, радіо та вірних їй академіків, докторів наук і професорів, не може переконати суспільство, що «наклепники» не мають рації і що вони не варті уваги.

Отже, справа не в особах – справа в тім, що офіційна лож боїться конфронтації з правдою, точніше, боїться, щоб одурені люди не почули правду і не навчилися викривати обман.

Адже академік Андрій Сахаров і генерал Петро Григоренко спершу були до послуг влади. Але коли їм відкрилося лукавство і тотальний обман – вони вжахнулися й відчули, що треба боротися проти зла, а не служити йому. Те саме було з багатьма людьми на Заході. Ален Безансон спершу був окрасою французької компартії і одним із паризьких русофілів. Тільки після того, як йому відкрився обман, він почав дошукуватися правди, відкрив для себе приховану від світу Україну, а там і геноцид 1933 року... Видатний англійський письменник Джордж Орвелл теж спершу був рожевим соціалістом, аж поки в Іспанії не відчув, що комуністи брутально використовують довірливих, і тоді вже своє відкриття правди оприлюднив у творах «Хутір тварин» і «1984». Що ж до українського Голодомору, то тут і відкриття не було: досить було відкинути ілюзії і назвати речі своїми іменами.

Дещо по-іншому виглядали справи на самому ізольованому від решти світу хуторі. Тут будували

«щасливе майбутнє» у своєрідній загорожі – без доступу вітру і сонця. Вітри тут роздмухували свої, сонцем називали вождя у Кремлі, а злидні іменували «тимчасовими труднощами».

Оскільки «перший у світі» експеримент задумано як всесвітньоісторичний і з участю світового пролетаріату, то не можна було зовсім відмежуватися від історії тисячоліть, від світової літератури, від світил науки, філософії, і навіть релігії... Хутір було оголошено «спадкоємцем усього найкращого, що виробило людство протягом усієї історії».

Але це найкраще треба було вибрати і пристосувати до потреб хутора. А головне – охороняти кордони і забороняти ворожі впливи. Це означало, що цензура і відомство державної безпеки були поставлені наглядачами кордонів держави, кордонів торгівлі і транспорту, кордонів науки й освіти, а також кордонів думки і кордонів сумління.

Те останнє виявилось у безбожному царстві найбільшим бунтарем і повстанцем проти системи примусової лжі.

Тим нинішнім читачам, які вважають перебільшенням і метафорами подібні екскурси в минуле, хочу нагадати: понад сто мільйонів жертв комуністичних репресій – цифра нечувана в історії – не були повстанцями зі зброєю в руках. Більшість із них були просто незгодні, такі, що їм сумління не дозволяло йти проти традиції, віри і звичаїв батьків. Вони порушили або хотіли порушити штучні кордони, які вважали чи незаконними, чи неприродними, чи відносними, чи навіть тимчасово-умовними... До них застосовано жорстоке правило: комара вбивають за один укус.

Найчастіше до цього порушення кордону призводило сумління. У всякому разі, в тій царині, де маємо справу з обстоюванням правди, пошуком правди і справедливості чи просто з неможливістю замовчати брехню та очевидний обман.

Отже, поняття «в'язні сумління» виникло на Заході не як комплімент репресованим з політичних причин, а в результаті вивчення мотивів, що спонукали дисидентів чи опозиціонерів піти проти течії, неблаганної і тотальної.

Окрім ув'язнених, чії справи документовано, було дуже багато людей, сумління яких протестувало і не могло миритися з фальшем, напівправдою та всіляким глумом над людською гідністю. Отже, опір режимові «Хутора тварин» був набагато ширшим і потужнішим, ніж те, що ми знаємо зі статистики. Саме страх влади перед тим опором і спричинив перебудову сітки концлагерів та розробку різних форм репресій, які охоплювали все суспільство. Люди часто навіть

самі ставили собі кордони, самі займалися самоцензурою, замовчували головне, говорили про другорядне і до цього привчали своїх дітей. Отже, проти того морального занепаду протестувала сама людська природа, зазвичай в образі найвразливіших особистостей. Такі особистості були серед селян і робітників, серед інженерів, учителів і лікарів, науковців і письменників. І перед кожним із них стояло питання: як далеко зараз можна заходити в порушенні неписаних заборон? Які пута можна вже розривати, а яких торкатися небезпечно? Яку правду треба говорити вголос і так, щоб її не боялися слухати? Яку правду треба конче сказати, бо вона потрібна, як повітря? І як зробити так, щоб вона була почута?

Так чи інакше матимеш справу з порушенням кордону.

Тут я хочу розповісти епізод, може, не стільки важливий, скільки насичений атмосферою кінця 60-х років.

«Євген, а як ти попадаєш в загранку?» Те несподіване запитання вискочило і вдарило перегаром із рота міліцейського майора, який сидів на задньому сидінні «воронка». Власне, то був міліцейський «бобик» – рідний брат «воронка», з яким я познайомлюсь вже за два роки. На якійсь бічній лаві я сидів навпроти Надійки Світличної...

То було, мабуть, 1 грудня 1970 року, в день, коли Надійка забігла до мене в редакцію «Українського ботанічного журналу» і сказала, що з Аллою щось недобре, бо позавчора вона поїхала до Василькова і не повернулася. Віктор їздив – там хата замкнута. Я поїхав, як був. Уже було холодно. Ми обходили міліцію, лікарні і ще якісь установи – там не чули такого прізвища: Горська Алла Олександрівна. Тоді ми повернулися в міліцію і твердо заявили: звідси не підемо, доки не відкриєте дверей Зарецького. Черговий сказав, що не має ключа, покрутився і взяв в'язанку ключів. Ми підійшли до замкнутих дверей, і він якось одразу їх відкрив. У хаті було вже темно і сиво від вимитої підлоги. Ми оглянули порожні кімнати, і він сказав: «Ось бачите, нема нікого». А Надійка зауважила: «Десь тут була ляда біля виходу, треба заглянути». Він відкрив, заглянув і відсахнувся: в льоху ницьма лежала людина з білим волоссям. Міліціонер закрив і сказав: «За десять хвилин вернуся, а ви як стоїте, не сходьте з місця». Ми стояли й тремтіли від жаху і холоду. Прийшла група з фотографом, потім нас повезли в міліцію, одразу розвели по різних кімнатах. За годину з'явився молодий слідчий, запитав, звідки спала думка відкрити ляду, ким вам доводиться Горська... Запитання

мене одразу приголомшило: «Хіба то Горська, а не дід з білим волоссям?»

Слідчий поспівчував: «Вас будуть тягати й тягати, бо ви ж перші знайшли труп».

Ми ще години зо дві постояли в різних кімнатах. Нарешті в коридорах почувся рух, зайшов розгублений той самий слідчий і сказав: «Збирайтесь, вас відвезуть до Києва, а тут вам бути не потрібно».

Було зрозуміло, що справу перебрало на себе КГБ. Я звик до того, що вони знають кожен мій крок, отже вони десь швидко за нами й зібрали свою команду, приїхали, а міліцейського майора відправили назад, давши йому інформацію, з ким мають справу. Майор полегшено зітхнув і на radoщах напився.

«Как же ви так прохлопали такого важного свого чловека», – нав'язував п'яний розмову.

«Хіба то не ви стоїте на сторожі порядку й закону?» – відповів я. І тоді він прямо випалив те своє головне запитання про «загранку».

Я тримав Надійку за руки, промерзлі до кісток, і намагався їх розігріти. Пальці її затремтіли чи то від брутальної прямоти, чи то від п'яного амікошонства. Я відчужено промовив: «Це ви до мене?» – «Ну я маю в виду печатанье матеріалів за границей. Как они пересекают границу?»

Розм'яклий майор одразу взяв бика за роги. Він знав, що кордони на замку, у нас мир і благодать, а убивство художниці і самвидав «загранкою» – у прямому зв'язку...

Через півтора року і Надійку, і мене в КГБ будуть допитувати про розповсюдження і передачу на «загранку» матеріалів самвидаву.

У лагері я зустрівся з «бігунками», яких затримали при перетині кордону, також із тими, кого виманили вже з-за кордону. Їх, звісно, покарали за порушення «священних границь». Але чомусь про них наче забували, зате постійно обшукували і карали тих, хто і не збирався тікати за кордон, а навпаки, на своїй землі утверджував правду вільного слова. Чому їх більше лякає слово, яке перелетить через кордон, ніж коли людина перетне кордон? «Особливо небезпечними» були ті, що сіяли слово в рідний ґрунт. Фактично, вони боялися не стільки того, що за кордоном прочитають – боялися того, що закордонна радіостанція передасть в Україну, а тоді сотні тисяч людей жадібно вбиратимуть те вільне слово біля радіоприймачів.

З тодішніх анекдотів: викликають у КГБ одну бабцю і питають, чи правда, що вона слухає радіо «Свобода»? «Правда, – каже бабця, – усі ж слухають». «І що ви там цікавого почули?» – «Нічого цікавого, все одне і те ж: гу-гу, вью-вью-вью... А більше нічого». Звичайно, хитра бабця дещо втаїла, бо ж таки щось чула крізь заглушення.

Були різні способи заглушення. Майже півтора року під слідством я був настільки заглушений, що не чути було навіть мого імени, наче боялися його вимовити. Люди «великої зони» теж оглухли від страху.

Звичайно, я мав право на останнє слово на суді. Але його могли почути тільки прокурор, суддя й адвокат.

І тоді я, маючи в камері море вільного часу і право виправдовуватись на суді, написав, свого роду, громадянську сповідь. Скориставшись з їхніх же способів секретності, я таємно передав через адвоката своє «останнє слово» дружині, а дружина таємно передала приятельці, що виїжджала за кордон. А за кордоном надрукували і передали по радіо. І все, «що було тайним, стало явним». Ота євангельська істина неминучого розголошення й оприявлення таємниць – то вічна істина землі, яка родить від зерна, а не від полови.

П'ять років у Києві після повернення з заслання був той самий режим мовчання. За правилами того часу я таємно писав, таємно переховував, і з цього вийшла «Перебудова Вавилонської вежі», яку я таємно передав за кордон. Попередньо дав прочитати одному приятелю з дисидентів. Він повернув мені рукопис того ж дня зі словами: «А за це вже дадуть не 12 років, а 15».

А тим часом редактор журналу «Київ» у 1989 році вже запрошує мене друкуватись. «Маю одну річ, – кажу, – про перебудову. Але вона зветься "Перебудова Вавилонської вежі"». «Давайте надрукуємо». «Але скажу Вам по секрету: маю не рукопис, а книжечку, надруковану за кордоном. А за самий факт такої книжечки давали без примірки 12 років». «А тепер давайте і ми передрукуємо в журналі», – сказав інформований редактор.

Боже мій, думаю собі, за свободу слова я віддав 12 років життя. Іван Світличний віддав 12 років життя. Василь Стус – усе життя без останку. А тепер виявилось, що то було помилкою – знищувати людину за порушення кордонів думки!

Може, нам треба було почекати? Але ж були такі, що чекали... Їх випускали казенним коштом за кордон, і жоден майор не запитував їх «а как ти попадаєш в загранку?».

Але річ у тім, що вони несли кордон у собі, у своєму серці, хоча на словах прикидалися вільними. От вони й досі прикидаються вільними, а кордон у серці – то не загорожа в полі, де досить викопати стовпці й згорнути дроти... В серці і в мізку ті дроти закарбували межі куцої безкрилої думки.

Насправді свобода слова має сенс тоді, коли вона поєднується з євангельським девізом: «Пізнайте істину, і істина зробить вас вільними». Без того пізнання колишня комуністична кон'юнктура плавно переходить у теперішню постмодерну кон'юнктуру, а слово не запліднює ниву життя.

Правда, на жаль, не блищить на поверхні й обирається не за смаком, а, радше, за сумлінням. Її треба вистраждати, вибороти, пізнати. Поет Василь Стус писав у зв'язку з тим:

*Крізь сотні сумнівів я йду до тебе,
Добро і правдо віку.*

Власне, то і була його путь на Голґоту, куди випадкові люди не йдуть.

Простіше писав про пізнання правди серед лукавих правдоподібностей Джордж Орвелл:

«Для того, щоб справді побачити те, що є просто перед носом, треба постійно боротися» – ділиться своїм досвідом інтелектуал, що обрав соціалізм, а потім «розкусив» і висміяв його. «Говорити правду в часи, коли усюди панує обман – це революційний акт» – писав він. І тут нема перебільшення. Так було і в СРСР, і в Англії, і в США – у випадках, коли правда буває невігідна. Наприклад, правда про Голодомор завжди була доступна людям на Заході, але проблема полягала в тому, що зручніше було ті факти прикривати, применшувати чи навіть заперечувати з політичних міркувань. Тільки одиниці не могли того прийняти саме з моральних міркувань. Але то були високі одиниці, як Роберт Конквест, Джеймс Мейс у США, Малколм Мегґерідж чи Джордж Орвелл в Англії. Вони дозволяли собі ризик йти проти течії. В Советській державі за правду платили роками ув'язнення, а то й життям. Після падіння цензури в 1989 році розцінки звичайно змінилися. Але кількість убитих за правду журналістів може й збільшилась.

Свобода слова дала Україні можливість голосно на весь світ заявити про своє право жити. Україна нарешті майже вирвалась із інформаційної бльокади, в якій навіть убивство голодом десяти мільйонів людей можна приховати від світу.

Двері відкрилися, але хто і з чим ввійде в ці двері? Адаптовані історики советської школи зовсім не зраділи

свободі слова. Українські посольства на Заході залишилися в основному советськими, тобто в кращому разі індивідуальними до українських національних проблем, про що можна було б зібрати багато курйозних прикладів. Голосом України у світі залишалися українські дисиденти у спілці з українськими інтелектуалами на еміґрації, тобто люди, звиклі мислити незалежно.

Перекваліфіковані комуністи говорять «не своїм голосом». Не знаю, наскільки вивірена формула Орвелла «Хто раз скурвився, то вже назавжди», але такі слова випадково не вимовляються, а вже після багатьох спостережень. «Учи неложними устами сказати правду» – то максима Шевченка, яка мала б стати гаслом на всі часи.

Бо у всі часи правда була спільною мовою людей. Це начебто суперечить сказаному вище про політичну кон'юнктуру і вигоду. Але вигода сезонна, а правда з її полиновим присмаком («правда очі коле») залишається.

Повернення до справжності, повернення до закону, повернення до правил і норм – то основна проблема посткомуністичного суспільства. Людей без гідності і самоповаги не те що не приймають до спільноти, а навіть не хочуть мати з такими спільної справи.

Ту азбуку спілкування повинна засвоїти наша молодь, приречена жити в світі матеріальних спокус і прагнень до успіху за всяку ціну. Жити за законом і правдою насправді навіть легше, бо це відповідає здоровій натурі людини.

Тільки це означає постійну боротьбу проти спокуси вигоди легкого шляху та обстоювання правди завжди і всюди незалежно від того, яку ціну за те доведеться платити.

ОСТАННЄ СЛОВО НА СУДІ

У

переламний момент життя зараз оглядаюся на своє минуле – і не бачу в ньому ні значних досягнень на рівні моїх домагань, ні падінь та порушень закону.

Я прожив кращу половину свого життя в постійному прагненні до висот справжньої творчості, в надії, що ці висоти близько попереду, але іронічні слова поета вже напрошуються як ранній підсумок:

*Намолотив я нервіє добрий сніп
І вимолотив жита зо дві жмені.*

Ті дві жмені жита – то десяток моїх науково-психологічних та літературно-критичних статей і роки моєї викладацької та журнальної роботи на пристойному рівні сумлінності. Іронія мого підсумку в тому, що я якось розминувся з усіма дорогами, що стелилися мені до катедри, – і ось стою перед цією катедрою.

Звичайно, слідство не цікавилось усіма цими складними речами – його цікавили ж тільки мої відхилення, «ексцеси», які можна було б кваліфікувати як державний злочин.

Більше року слідство розшукувало мою таємну й ворожу діяльність і, не знайшовши такої, ухвалило вважати ворожою мою літературну діяльність, кинувши на неї кримінальну тінь.

Я не говоритиму про речі, які випадково прилипали до мене, як отой трагікомічний проєкт «Програми комуністів», як оті липкі свідчення моїх політичних «діяностей». Усе це змиє з пам'яті чиста хвиля життя, і вже зараз я не вірю, що хтось може дивитися серйозно на подібні речі – на ці суто технічні підпори, якими попереднє слідство скріплювало свою стандартну версію про злу, обмежену й тупу креатуру, яка систематично силкувалася підірвати державний і суспільний лад, щоб запровадити капіталістичний.

Волю мовчки обминути це страховисько і підійти до суті звинувачень. Думаю, мені ніколи не загрожувало роздвоєння обличчя на суть і вигідну маску. Навпаки, наскільки я розумію, до мене є претензії саме за одверту прямоту, критичність і гостроту моїх літературних виступів, за неспівзвучність їх даному політичному моментові, за використання їх ворожою пропагандою.

Усе це справді – факти, реальні й драматичні. Ці факти впливають із мого драматичного становища в сучасному літературному процесі. Я залишаюся невеликою, але поки що живою статтю в цьому процесі. Та моє ім'я випадає з преси, наче від таємного закляття. Це ім'я підхоплює буржуазна пропаганда Заходу. Я опиняюсь між двох вогнів і, замість працювати на повну міру на ниві духового розвитку нашого суспільства, безпорадно стаю жертвою азарту ідеологічної боротьби.

Я не вмію вийти з цієї ситуації. Бачу єдиний гідний вихід – мовчки зійти з цієї пінистої поверхні на глибину, в позитивну працю, хоч би й безіменну. Але вихід цей для мене закритий.

Мені важко встановити частку моєї особистої вини в цьому: є речі, закономірності процесу, які сильніші за нас. Вони виносять людину на хвилі часу, і якщо вона не хоче канути на дно – мусить плисти назустріч невідомому... Але вона не хоче канути: сила творчого покликання така ж нездоланна, як сила росту і розвитку всього живого.

Мені випало гірке щастя спілкуватися і працювати з людьми рідкісно талановитими і шляхетними – про подібних раніше я читав лише в книжках. Щастя жити високими культурно-громадськими інтересами і нехтувати особистими. Щастя спізнати суворість і вагу великих слів – правда, честь, обов'язок – слів, що становлять морально-етичні підвалини, суть мого світогляду. Честь, що оплачується кров'ю, гідність, що є передумовою життя, істина, до якої йдуть із безстрашністю дослідника – без гарантії повернутися. На цих поняттях я виростав і прагнув до них підвестися, виринаючися з замкнутого кола порожніх слів...

На хвилі девальвації етичних вартостей за ці принципи, за розкіш самоповаги я розплачуюся всім, що дало мені життя. Коли цього мало – розплачуватимуся рештою.

Звичайно, коли на початку 60-х років ми з запалом та безпосередністю молодости підтримували популярні гасла особистої відповідальності за все, що робиться навколо, гасла сміливості й активності в літературно-громадському житті – мені на думку не спадало, що за десять років про все це доведеться говорити на суді. Одверто кажучи, я й зараз не вірю в серйозність нинішніх кримінальних звинувачень за літературознавчі статті й не відчував такої певності й серйозності протягом року з боку слідства: кримінальні формули «з ворожою метою», «з метою підриву радянської

влади» завжди вимовлялися якось соромливо-непевно в поєднанні з такими назвами, як «Собор у риштованні», «Остання сльоза», «На мамине свято», «Іван Котляревський сміється».

Правда, важко говорити про спільну зі слідством мову в літературних питаннях: творчі працівники завжди зацікавлені в максимальній свободі, в тому, щоб усе росло й буяло нестримно, сміливо і трохи неспокойно, а гальмівні органи завжди зацікавлені в тому, щоб тихо було. Думаю, що це вічні паралельні шляхи, які не повинні схрещуватися.

Я не можу прийняти протиприродного тлумачення окремих моїх статей як наклепницьких: якби це було так, я б їх добровільно зрікся і втратив би моральне право писати.

Не можу зрозуміти кримінального звинувачення, що ґрунтується на нерозумінні мого тексту або на явному небажанні його правильно зрозуміти. А тим часом я й досі не отримав на свої статті критичної оцінки – хай найсуворішої, але на рівні наукової сумлінності і логіки. Я не можу прийняти кримінальних звинувачень за елементарні літературні контакти – за те, що показував свою статтю перед тим чи після того, як надіслав її до редакції журналу. Звідки мені було знати, що цю статтю через 4–5 років скваліфікують як антирадянську? Я писав її в душі тогочасної преси і покладався на своє право надрукувати її в журналі або отримати кваліфіковану рецензію. Ні першого, ні другого не було. До статті я втрачав інтерес і контроль над

нею; доля її складалась уже незалежно від мене.

Попереду нас нелегка дорога прогресу – не тільки технічного, а й соціального, морального, етичного. Порівняно з великими і неминушими проблемами, що чекають нашого розуму і рук, питання моєї кримінальної справи – річ епізодична й третьорядна. За бажання її можна підтасувати до «порушення закону», а за іншого бажання можна тлумачити як використання прав і добровільних обов'язків у межах закону і навіть в інтересах зміцнення авторитету закону. Бо закон у моєму розумінні набуває авторитету не тоді, коли бояться до його меж близько підходити, а тоді, коли він дає громадській гарантії для праці на повну силу.

Попередне слідство закидало мені, що я діяв на грані закону. Що ж – це вразливий бік моєї професії. У галузі літературної критики «золота середина» – це найлегша дорога, яка дає матеріальні вигоди. Але вона веде вниз, а не на висоту. А кожне нове покоління споконвічно поривається незвіданими дорогами на нові висоти. Хтось при цьому зривається, ламає шию, втрачає сили – але така вже суворая логіка життєвої боротьби, призначеної людині.

Перед сумлінням і перед законом я не відчуваю вини. А чи зумів я хоч би на мить підвестися до вишого часу, до рівня обов'язку – хай про це судить народний суд, а потім суд історії.

ВАСИЛЬ СТУС – ЛЕТЮЧА ЗІРКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Тієї зірки не бачили, коли небосхил був захмарений і засліплений сезонними ліхтарями...
Перед тінню мученика світ смирніє. Тінь даленіє, знайомі риси розпливаються, і на їхньому місці згущуються образи вселенського страждання, що нас єдне на гіркій землі.

Вістка про табірну смерть Василя Стуса вразила, як грім. 5 вересня 1985 року про неї повідомили всі радіостанції світу. До Москви пішли урядові протести. Була найчорніша година перед Чорнобилем.

Україна мовчала в клінічній анабіозі, і тільки мале коло друзів замученого поета збиралося в його київській хаті біля свічки перед розп'яттям. І сюди поверталася його душа, вибілена стражданнями, як білий птах.

Перші оцінки Стуса-поета були, крім української, в німецькій пресі. Перші зворушливі некрологи – в українській еміграційній і в польській підпільній пресі. То були справді братні слова співчуття, що супроводжувалися наведенням захопливих табірних вітань Василя Стуса до нескореної Польщі – польським борцям за волю.

Один Бог знає, як дорого заплатив Стус за ці слова, за «Таборові зошити», перекинуті через залізну завісу. Але то був чоловік, який говорив і писав за будь-яких обставин ясно, як перед Богом, і платив за це життям.

Український народ в останнє десятиліття дав багато покутників за гріхи і слабості замороженого конформізмом покоління. Серед них чимало працівників пера. Але Василь Стус був найсуворіший, найнепримиренніший. Він творив книгу великого національного болю, разом з тим – сувору легенду свого життя. Як у всякому великому житті – повторилися путь невизнання у

фарисейському світі, суд синедріону і страдницька путь на Голґоту.

Василь Стус – людина рідкісної моральної обдарованости, голос сумління у світі розхитаних і розмитих понять чести, правди, порядности. Він зберіг свій стиль до кінця. І це було основою його трагедії. Він ніс даровану йому іскру Божу з гідністю і лицарською одвагою, не згинаючись і не обминаючи. На такій дорозі поети гинуть.

Коротко – етапи його життя.

Народився на Вінниччині в селянській сім'ї – на Святвечір 1938 року.

Дитинство і навчання в школі – на Донеччині.

Закінчив Донецький педінститут. Військова служба – стройбат на Уралі – три роки.

Аспірантура в Інституті літератури і виключення з аспірантури за участь в акціях громадського протесту.

Різні чорні тимчасові роботи – сім років.

Арешт, мордовські табори суворого режиму – п'ять років.

Заслання в магаданському краї – три роки.

Другий арешт за участь у правозахисній Гельсінкській групі – відбудув п'ять років...

Смерть у таборі особливого режиму на Уралі, на сорок сьомому році життя – 4 вересня 1985 року. І могила номер дев'ять на табірному цвинтарі.

Перевезення праху і поховання в Києві 1989 року.

Творчість Василя Стуса можна поділити на три періоди:

Дотюремний.

Тюремний.

Прощальний.

Найщасливіший був, напевне, тюремний...

Бо чим був перший період? Жадна біографія не може відтворити напівжиття в умовах великої зони брежнєвського режиму, де поетів робили кочегарами, а кочегарів призначали керувати культурою і літературою, де ідеалістів посилали у виправні табори – під пильний нагляд злочинців.

У дотюремний період Стуса не публікували (коли не рахувати кількох випадкових журнальних публікацій), не знали. А коли в Брюсселі 1970 року вийшла його книжка віршів «Зимові дерева», то її під час обшуку вилучили, а потім вона лежала на столі перед суддями, як *corpus delicti* *. До неї додали ще рукописну книгу віршів «Веселий цвинтар» та блискучий есей про змарнований талант Павла Тичини – «Сходження на Голґоту слави». І, розуміється, додали заяви протесту проти репресивної політики партії.

Це був типовий політичний вирок 1972 року.

У судовому звинуваченні поета фігурують окремі вірші бойового і сатиричного характеру. Влада відчула посягання на свої прерогативи в рядках:

*І не скорить тебе душителям
Сибірами і Соловками.*

Влада не любила диверсій фотооб'єктивом:

*Звіром вити, горілку пити...
І добі підставляти сите
Вірнопідданого лице.*

* Речовий доказ злочину (лат.).

Влада не любила натяків:
*«Досить крові» – продеклямував
кат.*

І вона не любила посмішки:
*Більше, ніж в Маркса,
Я вірю в ваші чоботи хромові...*

Звичайно, поезія першого періоду пронизана скаргою на соціалістичний рай:

*Як тихо на землі, як тихо,
Як нестерпно – без небес!*

Але, здається, вся творчість Василя Стуса дотюремного періоду була ще визріванням – у школі Гете, Рільке, Пастернака. Переклади елегій Рільке – це було типове його заняття. Символіка поезії, світ поезії, світ естетики і філософії – були його світом.

Розуміється, це був світ підозрілий, бо спецслужби сприймали його як прикриття: вони не вірили, що людина справді може жити у сфері духу. Вони тоді люто стежили за тим, щоб підозрілий поет не надрукував своїх віршів і не виступив перед аудиторією. Вони забезпечували навколо особи культурний вакуум і узаконювали тривіальність і напівправду в умовах напівсвободи.

У такому світі – грім, війна, арешт – це надія на зміни...

12 січня 1972 року Василя Стуса заарештовано. Арешт – це завжди удар, але отерплого тілу удар не болить. У камері відчуваєш свободу від суєти половинчастого життя і стаєш лицем до неба.

*О царство півсерць,
півнадій, півпричалів,*

*Півзамірів царство,
півзмаг і півдум –*

прощався поет із минулим.

У тюрмі відчуваєш відносність учорашніх цінностей і справжність тих, що завжди з тобою. В камері, так само, як у безмежному морі, відчуваєш великого Бога. І навіть великі зорі на клаптику неба, розіп'ятого на ґратах.

*Оце твоє народження живе
В онові тіла і в онові духу.*

Але до камери приходила ясна свідомість долі – така ясна, як євангельська істина:

*«Зерно не дасть плоду,
поки не вмере».*

У маленьких камерах, що у бік Святої Софії, крізь ґрати на маленькому віконці під стелею було видно клаптик неба і вранішню зорю. Це було найрадіснішим моментом наших сірих світанків. Для Василя ця зоря кинула віщій промінь, з якого народилась візія:

*Мені зоря сіяла нині вранці
устроплена в вікно.
І благодать така ясна лягла мені
на душу
...ота зоря – то тільки скалок
болю,
що вічністю протягий, мов огнем.
Ота зоря – вістунка твого шляху.*

Розуміється, вироблені віками нестерпні реалії тюремного режиму нищать особу:

Уже моє життя – в інвентарі...

І душу пронизує холод кінця. І холод наводить на роздуми:

А все ж нестерпна безневинна кара.

І передчуття: може – назавжди?
А кожний ранок зазирає у тюремні шиби ірреальним кошмаром:

*Світанки, мов яйця пташині,
кволі спроквола-сині,
що випали з гнізд і щебечуть,
і крильцями тріпотять.*

У тюремне вікно зазірала також змордована і розп'ята Україна, де безкарність зла і сваволі нагадувала часи Батия. В сейсмографі глухої камери висвітлювалися в уяві апокаліптичні видива:

*Привиддя постають
спогадані, згорьовані, урочі,
з моїх артерій кров солону точать
і, як криваві зозулі, кують.*

А навколо моторошного царства квітучого болота свище вітер терору:

*Довкруг обрізано жалі,
обтято голосіння.*

У тиші одиночної камери настає нове народження поета великого трагізму. Він заяснів, наче ударений струмом, і стеля його поезії раптом стала підніматись до високих прояснень:

*Моя душа запрагла неба
В буремнім леті держить путь
на стовп
Високого вогню.*

У цьому вірші, написаному на початку ув'язнення, відчувається вже Стусове поетичне і життєве кредо, і в ньому – джерело його сили.

Власне, він уже давно шукав свого шляху, пориваючись у рідну стихію – нагору, несміло думаючи про Олімп. Але коли відчув, що його дорога веде на Голґоту, сту-

пив твердим кроком, із соромом переступивши хвилину малодушних вагань. Стус рано прийняв дорогу страждань – рано й остаточно він прийняв мудрість Йова. Людина суворо правдива, він не знав конформістської моралі і тієї протидуховної отрути, якою малодушні виправдовують свій шлях повзучого егоїзму. Із середньовічною цнотю він приніс життя на вівтар Батьківщини і мистецтва – безоглядно, цілком.

Щось було і благодатне у зворотному боці тюрми – в аскетизмі, в самотності і в одвертості діявольського наступу на святині. Смерть сиділа в камері, як сова, зазірала в душу – і під її поглядом прояснювались абсолютні, ідеали і дорогі образи. Але щоденний шабаш дрібних бісів нагнав атмосферу страху й непевності.

Про поета будуть написані дослідження як про стривожену совість його покоління, як про трагічний голос гармонії і розпачливий зойк дисгармонії світу, що втратив моральні опори.

Але вже зараз треба написати про містичне відкриття поетом Бога – на тій висоті, де розминути ся з Богом неможливо.

Спершу він засвоював тон молитви і звикав до присутності Бога на своїх нових шляхах, і відкривав для себе важкі ступені висхідної дороги:

*Ламка і витка всеспадна вседорога
Дорога до Бога ламка і витка.*

Релігійність у Василя Стуса не задана – вона неминуха. «Дослі-

дження» про себе як про людину наодинці з Богом Стус почав сам у вірші:

*Та серця я, мій Господи, не маю
на свій талан. Це Ти мене береш,
неначе грудку сирової глини,
і місиш, мнеш, і пальцями всіма
формуєш образ, щоб незадарма
іще один кавалок з України
сподобивсь тверді. Знав я і
черинь,
і зиму знав в колимську довгу
пору,
і душу виробив таку прозору,
що вже свою не одкидає тинь.*

«Він був справді релігійною людиною», – згадує таборовий приятель Стуса; і в цьому свідченні є багатий підтекст: уже було чимало віруючих і формально, і догматично, і квієтично... Ми знаємо в літературі і богоборство як різновид драматичної віри в Бога, якого людина внутрішньо не готова прийняти й продирається крізь заперечення таки до нього ж. Знаємо і патетичну апологетику на знятій хвилі заперечення. І пристрасний поліфонізм просвітленого богоборства, як на сторінках Достоєвського.

Василь Стус дає свій образ живої віри – живої єдності з Богом творіння як частки української тверді. Боюсь, що в нас ще мало читачів із такою випрозореною душею, на струнах якої грали б так велично і точно настроєні слова:

*В мені уже народжується Бог
і напівпам'ятний, напівзабутий,
немов і не в мені, а скраю смерті,
куди живому зась, мій внук і прадід –
пережидає, заки я помру.*

*Я з ним удвох живу. Удвох існую,
коли нікого. І гримить біда,
мов канонада, Він – опорятунок
для мене. Тож і мовлю: порятуй,
мій Господи. О, порятуй на мить,
а далі я, оговетаний, врятую
себе самого сам...*

У підсвідомості поета Бог народжувався реально – більш ніж реально. Таку високу і святую самотність треба вистраждати. Цей хисткий момент становлення треба виболіти. В це небуття треба заглянути, звичайно, через «тріпотливу вежу мук»

*На цих шалених стовітрах,
де ні коня, ані дороги,
звіряй свій крок за словом Бога
І попри смерть, і попри жах...*

Про що це? Жадна психологічна аналіза не дасть нам уявлення про психологію високої творчості, коли стихає душевний біль і примари зон розпливаються, як міражі.

*Земля даліс, наче тьмяна зірка,
І голова моя, налита сонцем,
Вже передсмертну радість
прочува.
Благослови мене, блаженна мить –
Раптове самоспалення, і вічне
навернення до тіла. Проминань
І входження знезацька в сто
світліє.*

Тут має зупинитися аналіза – тут атмосфера храму, в якому діє з цілковитою посвятою поет, свідомий своєї самоофіри. Наведені нижче вірші дають ключ до входження в ці вертикалі Василя Стуса, в ті храми, які він будував у своїх зонах та камерах.

Ось і внутрішня біографія поета, що зболений, змордований пройшов крізь зони нашого світу і, відчужено оглянувшись, запитав:

*Поезіє, красо моя, окрасо,
я перед себе чи до тебе жив?*

Зовнішня біографія Василя Стуса вписується в українську етнографію: змордована Вінниччина, зрусифікована Донеччина, зацькований Київ, чужий Урал, лиховісна Мордовія і пекельна Колима...

Своє життя, яке йому судилося нести, свої густі страждання Василь Стус приймає стоїчно, навіть з якоюсь відродою:

*Благословляю твою сваволю,
Дорого долі, дорого болю.*

Він розуміє, що тут нічого змінити не можна, бо доля людини є образом долі Батьківщини. В настанову собі й людям він нагадує вічні істини, які так важко прийняти:

*Блажен, хто тратити уміє,
Коли заходить час утрат.*

Природжений ідеаліст і поет, він так і не збагнув, чи то його минуло життя, чи він те життя обминув. Але свого життя йому вистачало для виповнення призначення – піднятися до верховини, на якій відкривається трагічний сенс наших шукань на землі, на якій проблискує мудрість осявань, і відчути серцем

*Те одвічне, що над нами,
Стріли повиймає з рани
І губами обцілує,
Адже хвиля пожадана,
Убиваючи, рятує.*

Нині історія вже не помічає перехідних постатей. Але вистраждані Стусом слова вписуються на її канві, як відгомін великого національного і вселюдського болю.

*Плач, небо, плач і плач,
Пролий невтримне море
Тонкоголосих вод!*

Ось той прибій, що заносить Василя Стуса в МОРЕ ВЕЛИКИХ. Небагато з них пило таку переповнену чашу і знало таку темну безодню під ногами – впродовж безкінечних років – і черпало з тієї безодні ВАГУ СЛОВА. Пастернакова «нечувана простота – під старість» – це тільки передчуття тих плавань у «чорній, як смола, воді». Тих самоусвідомлень, в яких жив Стус, з яких виринав спалахами, з яких творив страшну поезію смерті і гармонізував її.

*Яке жорстоке ти, пізнання
Дороги трачених доріг.*

Краса страждання є найвищою красою. Але поезія Стуса також багата барвами і грою соків землі. Ніжністю інтимних почуттів і якоюсь особливою ласкою до всього живого. В прозорій душі поета яскравими осінніми спалахами ясніла краса світу – барвами осінніх айстер, вранішнім співом птаха, зламаною віткою вечора... розлиною голубою водою жалів...

Глибинний спів його душі затягує нас у світ – світ по той бік видимого, як стара пісня – «Дощі століть» на «вікові бездоріжжя» і часом у відчуття того, що поза смертю. На своїх етапах Василь Стус зазірав у зону смерті – і те

пізнання навчило його збоку і вже відчужено дивитись на своє життя.

«Палімпсести» – це назва книги тюремної поезії Василя Стуса. Чим більше її читаєш, тим більше відчуваєш у ній голос пісні. Поет зняв із вічного пергамену квапливі написи нашого метушливого часу – він докопувався до першофеноменів, що джерельно і таємничо озиваються до нас зі сторінок його книги – давно знайоме і незнайоме.

ПРОЦАЛЬНИЙ – третій період творчості – це поки що сфера роздумів. Не маємо майже нічого з тих смертельних п'яти років, коли йому було заборонено писати вірші в листах. Знаємо, що багато й легко писалось у безсонні камерні ночі, уявляємо, як уранці відкривалася кормушка і сонний прапорщик нудно кидав слова: «Ану, осужденный Стус, давайте свою писанину». Василь дивився відсутнім поглядом, наче нічого не чув, тоді клацали залізні замки і два прапорщики з черговим офіцером обшукували порожню камеру, обмацували все до нитки і забирали всі списані клаптики паперу. *Horror verbum!* *

Швидше за все літератори в мундирах і в цивільному ставилися до тих віршів холодно: нічого цікавого там не було для їх служби. Вони не розуміли, що мають справу з творчістю поета за останні п'ять років його життя!

Сотні перекладів Василя Стуса – з Гете, Рільке, Льорки – загнили безслідно. Всі його останні

* Страх слова (лат.).

творчі спалахи – може, наймогутніші, канули в чорну діру. Маємо тільки свідчення, яке проскочило в листі до дружини в грудні 1983 року: «Закінчую свою збірку “ПТАХ ДУШІ” – відчайдушно прозову, майже без патосу, неримовану, прозових інтонацій, сумно-спокійну... Стоїчну – такий її музичний ключ».

Маємо в листах свідчення, як змінювалися в атмосфері абсолютної бідності, голоду і холоду цінності й авторитети (непохитними лишалися Гете й Рільке). І не було вже згадок про втрачені островці минулого, бо спомини болять, як почорнілі рани.

Але знаємо: з такими пожитками людина стає легкою і ближчою до неба – в ясну і чисту годину творчості.

Рукописи Василя Стуса мають бути в тих міністерствах і комітетах, що мали сумний привілей виконувати вирок над речником духу і конвоювати поета на етапах жорстокого режиму.

Прости їм, Господи, бо не відають, що творять. Вони не відають і досі, тримаючись мертвою хваткою за свої невикриті таємниці.

Отже, формально реабілітований, Василь Стус залишається поетом ув'язненим. Його величезна популярність нині в Україні контрастує з кам'яною мовчанкою сил конвою: вони не простять йому свого злочину.

Згадаймо посмертну долю Льорки. Ми можемо порівнювати не лише смерть цих двох поетів, а й творчість. Їх єднає головне: справжність.

Героєм цієї книжки є одна-єдина постать – біль. Хто це сказав про свою улюблену книжку: Льорка чи Стус? Льорка. Але це не менше підходить до Стуса.

Треба визнати: Льорка – поет трагічної долі. Але навіть у найчорнішому сні він не міг би уявити свого далекого українського брата, який розпочав творчість в умовах мертвих – без публікацій – і досяг свого zenіту в умовах, коли вільна поезія трактувалася як кримінальний злочин і кожен аркушик долучався до кримінальної справи.

Отже, Льорка був поет порівняно щасливої долі... Але й Василь Стус був вдячний своїй долі:

*Як добре те, що смерті не боюсь я
і не питаю, чи тяжкий мій хрест,
що перед вами, судді, не клонюся
в передчутті недовідомих
верств,
що жив, любив і не набрався
скверни,
ненависти, прокльону, каяття.
Народе мій, до тебе я ще верну,
як в смерті обернуся до життя...*

Нині він повертається і починає входити в пісню свого краю, як трагічний голос долі. Ми вчимось читати його лірику як стогін епохи, як потаємний наш власний голос. Але той голос наче потойбічний – по той бік зужитих слів, суєтних справ та малих інтересів, на які не розмінюється душа.

«Верни до мене, пам'яте моя» – долинає до нас його медитативний голос. З нього впізнаємо зболено-прозору душу поета.

Розуміється, така поезія – втеча від життя. Але – втеча від видимости до суті, від паперових корабликів на поверхні до глибокої течії – руслами античної трагедії.

У світі Стусової поезії – цілкови́та відчуженість від сьогоденності і водночас – туга до життя, до дії в сьогднішньому дні – «Дажь нам, Боже, днесь...».

Перший рядок його вірша дає смисловий і мелодійний ключ:

*Душа ласкава, наче озеро.
Церква святої Ірини криком
кричить з імпи.
Тільки тобою білий святиться
світ.
Збудився врано синій-синій птах.
Біда так тяжко пише мною.
Чотири вітри полощуть душу.
Хтось чорний-чорний бродить
навкруги.
Уже Софія відструменіла.
Як хочеться вмерти.*

Тих віршів не можна гортати – в них треба входити і повільно обживати, як обживав поет на етапах свої камери – і тоді відкривається унікальна сторінка поезії ХХ віку – віку відчуження.

Василь Стус виступає високим репрезентантом нашої культури. Його ім'я символічне для кінця ХХ віку. Проти течії, за найжорстокіших обставин він проніс у руслі української традиції ідеали гуманізму і патріотизму – і по-лицарськи зберіг вірність цим ідеалам до кінця. Власне, на ідеалістах тримається сенс культури, її засади безкорисливості та відповідальності за духовну спадщину, за власну душу.

Єдність життя і слова – це традиційний профіль Стуса: в українській літературі є традиція оплачувати слово життям. По-своєму в поета-філософа Сковороди, який жив так, як писав. По-своєму в поета духовного неприйняття світу – Шевченка. По-своєму у вічного в'язня – поета Грабовського. Те саме в Лесі Українки. Всі творили без офіційного визнання, без преси. Поет у нас, як правило, або репресований, як Плужник, або – змарнований, як Тичина.

Довгий ряд репресованих закінчує монолітна постать Василя Стуса.

*Прощаю вас, лихі кати мої.
Прощаю вас...*

Але за його прощенням стоїть пам'ять. Суворая, як міт, як напис на граніті:

*Ми припізнені аеди,
Наш злочин – спів.*

1987 р.

СКАРБ ВЕЛИКОЇ ГІДНОСТІ

У

міру того як ми виходимо з блудного кола клясової пильності та привчаємось приязно дивитися в очі людині, нам відкривається проста істина: кожна людина – це доля, частка долі народу. Коли вона не знаходить щастя, то, може, тому, що воно, як писав Адам Міцкевіч, «не проживало в моїй вітчизні». Може, вона, замість прихистити своїх дітей, викидала їх із гнізда, як зозуленька викидає чужих пташенят із їхнього гнізда?

Сиротлива доля розкидає і якимось внутрішньо єднає українців по світах. Дивишся з одного боку – віками покалічена нація, яка віддавала свою шляхту до Варшави, Петербурга, Москви, яка вічно віддавала, як бідна вдова, своїх дітей сусідським панам, бо нічим було їх прогудувати, – і то найобдарованіших, таких, що їх кожен прийме за сина... А з другого боку, в удо-

виній хаті виростають дивоцвіти, і коли лютий вітер розкидає дітей по світу, то вони і там єднаються навколо рідних святинь і зворушливо бережуть пам'ять про своє гніздо, не зважаючи на те, що звідти доноситься осоружне крякання чорних круків.

Тільки тепер ми в Україні відкриваємо очі на те, якою болісною, відданою любов'ю любили свою Україну українські емігранти, ятрили в серці пам'ять про зруйнований дім, про зруйновані святині, про задушених голодом батьків, братів і сестер, про ворожу до них державу, що записала їх у чорний список так само, як записували в 1933-му «за обман держави» ті села, де після тотального трусу в когось ще виявляли вдома хліб.

І от нині досить було змінити крякання на незлобливу усмішку, як від українців із Заходу посипалися щедрі подарунки то «дітям Чорнобиля», то школам, то релігійним громадам, не кажучи вже про бідних родичів.

Виявилось, що вони там малими силами робили велику роботу, видавали багато книжок, набудували багато українських церков та громадських будівель – і хотіли б привезти те нам, якби то можна!

У той час, коли ми почали сахатись і цуратись самих себе «на нашій, не своїй землі», українці на чужині за несприятливої політичної кон'юнктури утвердили між чужими народами гідне ім'я і показали всім, що ми – обдарована талантами, культурна нація.

До всіх емігрантів у світі відрідного краю йде якась підтримка,

а до наших ішли звинувачення в найтяжчих гріхах. Маю на увазі не лише тих безіменних сердег, що опинилися під час війни на чужій службі за кусень хліба, а передусім тих талановитих авторів, якими б могла пишатися будь-яка культура, які давно писали про наше життя, як ми нині самі пишемо. Але хто в нас знає хоча б імена професорів І. Кошелівця, Ю. Луцького, Ю. Шевельова – і довгий список першорядних талантів із різних галузей культури, мистецтва та науки?

Елементарне почуття справедливості вимагає сказати всім знайомим і незнайомим, відомим і невідомим, не в Україні суцям, слово правди: ми почували й чуваємо так само, як і ви, що всі ми – навмисно порізнена рідня. І не беріть нам за зле, коли хтось із лакейською розв'язністю кидав вам найтяжчі звинувачення, сам будучи і прислужником убивць, і потихеньку зрадником батьківської честі, і рабом рабів. Пробачте, ви надто серйозно, надто безпосередньо приймали слово з уст, звичних говорити на службі одне, а вдома зовсім інше. За таких умов у нас рідко випадало говорити щиро, ще рідше – говорити істини сокровенні. Нам бракувало навіть елементарної чемности й культури, щоб подякувати справжнім подвижникам, таким, як перекладачка Анна-Галія Горбач, за невтомну популяризацію українського слова між чужими народами.

Підсвідомо ми розуміли, що сказав Шевченко у своєму «Заповіті»:

*І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте...*

Розуміли, але говорили інше, «бо так треба».

Звичайно, він мав на увазі відроджену всеукраїнську – ту саму сім'ю, що вечеряла коло хати в садку вишневого. Він ніколи не підмінював святих понять порожніми мріями про сім'ю націй, бо що то за сім'я, коли в самій нації нема сім'ї, нема згоди в сім'ї. І саме для цієї сім'ї він мріяв про свою хату:

*В своїй хаті своя правда,
І сила, і воля.*

Але налетів скажений вітер часу, розкидав цю сім'ю і геть розвіяв мир у душі. Закрутилося «чортове насіння», як у Тичининій «Думі про трьох вітрів» («один за бідних, другий за багатих, а третьому сили ніде діть – просто бандит»), як у кривавих «Чотирьох шаблях» Ю. Яновського.

На той час, коли в нас тут несетямно роздували вітер клясової боротьби, там, навпаки, прагнули зберегти шевченківський мир у душі й культивували на чужій землі добрі зерна. Тепер уже всі бачать, що загалом саме таким було лице українців за кордоном.

Власне, з цього я виходив, коли 1988 року надіслав листа до Світового Конгресу Вільних Українців, якого пропоную нині читачам в Україні.

**Привітання від Є. Сверстюка
до V СКВУ**

Уклін вам, українська громадо!
Українці у світі – це звучить щемно, як біблійно-суворі рядки

Лесі Українки: «Розбий, розвій нас геть по цілім світі – тоді либонь жура по ріднім краї навчить нас, як і де його шукати».

А тим часом у ХХ столітті розсіяння стало для нас реальністю. Я сам був за Уралом і в Східному Сибіру, були зі мною теж краєни, а навколо чужина будила тугу й навівала ідеалізацію та спогад рідного гнізда. І квилів Шевченків пророчий зойк: «України далекої, може, вже немає». Була в спогаді й трута, словами Василя Стуса: «Яка нестерпна рідна чужина».

Поняття рідного краю – це категорія душі нашої й форма нашого самоусвідомлення на землі. Коли ми шукаємо себе, сенсу життя й своєї суті, то знаходимо на карті світу і в історії світу передусім свій народ, свою мову й пісню, свою культуру, яку маємо й далі культивувати, якщо в нас є вага й снага духова. За тією суворою правдою стоїть азбука нашої духової генеалогії: «перебувайте в Мені, а Я у вас. Як та вітка не може вродити плоду сама з себе, коли не позостанеться на виноградіні, так і ви, як в Мені перебувати не будете». Ці великі слова Євангелії від Йоана стосуються небесної вітчизни. Але стосуються вони й земної нашої батьківщини, бо хіба не переконалися в тому люди викорінені, відчужені від своєї культури, від свого коріння, люди, що при силі зачахли, бо стали нікому не потрібними?

«Коли хто не буде перебувати в Мені, той буде відкинений геть, як

галузка, і всохне» (Від Йоана, 15-6). Коли ми в руслі ріки ідентифікуємо себе зі своєю сутністю, тоді можемо настроїтись на позитивну хвилю праці на людській ниві й нести мир у душі та випромінювати його навколо себе й бути в згоді з собою. Є щось глибинне, щось первинне й містичне в позитивному самоусвідомленні народу як цілості, що забезпечує гідність кожної особи золотим фондом наших історичних надбань, наших страждань, нашої історичної борні за право жити й з ясным лицем бути собою під небом Господнім. Може, ми найкраще відчуваємо його в голосі Ніни Матвієнко:

*Ой роде наш красний, роде наш
прекрасний,
Не цураймося, признаваймося –
небагато нас є.*

Нас більше, ніж ми думаємо, але суть у тому, що ми є й будемо, що ми співаємо, сміємось і плачемо в смутку й радості, що в нашій глибині є закопаний скарб великої гідності, що ми є щось більше за нашу злиденну видимість. Тільки у високих постатях, у зоряні хвилини зблискують грані того великого скарбу, засипаного, захищеного – від нас самих і світу.

У цьому велика драма нашої історії, і кожна постать несе цю живу драму в собі. У цьому й приваблива її сила, що будить у кожному поколінні високий ідеалізм. Картаючи себе за всі каліцтва й вади, мусимо дякувати Богові за розвинене почуття рідні в нашому народі, за глибоко вкорінене по-

чуття національного болю, за прагнення святині, що живить молоді покоління духом ідеалізму й дає несподівані сходи там, де наче й не сіялось...

Насправді – сіялось. Силою історичних умов за постійного національного гніту ми, українці, стаємо потаємними сівачами. Хотілося б побачити пам'ятник таємному сівачеві – безіменному, загубленому в бездоріжжях упертому чоловікові, що, догоряючи в безвісті, передає насіння, щоб відновити перервану естафету, прагнення віджити приглушену волю до життя, по суті, прагнення реабілітувати сам знецінений і зневажений божественний дар життя.

Сівач натрапляє на сиротливу людину, яка вважалась і почувалась нікому не потрібною у світі відчуження, де кожен сам по собі й нікому нікого не треба. І тут, у пануючій ночі – таїнство: запалюється маленький вогник, у якому трипоче одвічне прагнення людини до світла.

За Богом молитва й за рідним краєм офіра не пропаде. Скільки їх безслідно кинули своє життя на чужих барикадах за хвилиний міраж! А скільки розміняло життя за дзвінку монету! Найважчою нині проблемою по обидва боки океану, либонь, є проблема людини, здатної нести тягар обов'язку, а отже, і зберігати вагу. Гетівський Гомункуль із «Фавста» перестає бути загадковим образом. Нині вже косяками плавають у житейському морі такі собі обтічні стандартизовані люди з колби без пам'яті про Бога батьків, мову батьків. Проходять –

і зникають. Без страждань, без драм.

В Україні ми болісно відчуваємо тиху трагедію спихання в безодню невідомости, бо ми – перший полігон жорстоких експериментів сталінсько-брежнєвської системи в країні, яка себе називає першопрохідником у перетворенні світу на засадах матеріалізму. Свище маховик уніфікації облич, русифікації народів, безгосподарної метушні, авралів і плянів за будь-яку ціну. Тут не до етики, не до моралі. Люди знесилені. Ми весь час на дорозі збочень від ідеалу істини, добра, краси.

Оглядаючись, приходимо до пам'яті й згадуємо важкий гріх самозневаги. Цілі десятиліття ми читали власні антиукраїнські сміховинки про інтелігенцію на еміґрації. Правда, ми брали з тієї каламуті хоч якусь інформацію. По-друге, ми брали науку, як не можна опускатись до неповаги людини, а отже, самого себе. І до неповаги того спільного, що має бути вище за нас. Настала пора,

рідні наші поза межами України, передати вам подяку за те, що ви є, за те, що поміж чужими народами бороните честь українського імени своєю працею і людською вартістю, за те, що вас не покидає рятівний національний біль і тривога, за те, що свято бережете в пам'яті духові цінності, реліквії батьківщини. За видані книги і за збережений рівень культури і, зокрема, також за збережені форми нашого правопису. Живі й нині вже неживі українські в'язні сумління вдячні вам за те, що ви словом, ділом і в помислах напоїли спраглого й відвідали його у в'язниці.

Хай же надалі єднає нас праця на ниві народній, хай єднає нас любов – творча і винахідлива. І послання Шевченкове хай звучить нам щодня:

*І оживе добра слава –
слава України.
І світ ясний невечірній тихо засіяє.
Обніміться ж, брати мої,
молю вас, благаю.*

1988 р.

НА СВЯТКУВАННІ 1000-ЛІТТЯ ХРИЩЕННЯ РУСИ БІЛЯ ПАМ'ЯТНИКА ВОЛОДИМИРОВІ ВЕЛИКОМУ В КИЇВІ 5 червня 1988 року

Дорогі братове й сестри!

І на нашій вулиці свято. Святкуємо тисячоліття хрищення Руси – тут, на наших київських горах, на нашому священному Дніпрі.

Це не дата, а свято – всенародне і всесвітнє, бо від тієї благословенної події починається наше духове народження і наше самоусвідомлення як живої гілки на вічному дереві життя духового.

Нам би благовістити це свято у всі дзвони київських церков як нагромаджену радість свят наших предків на 1000-літній дорозі пізнання Євангелія. Від таїнства хрищення почалась наша дорога до джерел біблійної історії, а відтак до історії власної. Недарма ж наші літописи починаються від створення світу, а наше літочислення – від народження Христа. Недарма Володимир Великий височить у нашій історії над віками.

Від 988 року починається повернення нашої Київської Руси лицем до християнського світу, до християнських моральних і духових цінностей – до культури, яка вже на той час проклала глибоке річище...

Навернення до християнства в нашій історичній свідомості починається ще від Христового Апостола Андрія Первозванного, що благословив київські гори й поставив на них перший хрест.

Від того часу наші київські князі не раз ходили з перемогою на Візантію. Але поверталися духово подоланими, багато з княжих дружин – наверненими до християнства. Дух цього вищого світу був нездолан-

ним. Він укорінювався в наших предках ще задовго до княгині Ольги і князя Володимира. Ішов углиб і безповоротно.

Уже Ярослав Мудрий стає рівним серед володарів Європи, рідниться з коронами Франції, Польщі, Норвегії, Угорщини... Софія Київська і Київ-Печерська лавра – свідки його мудрости і слави.

Важко повірити, але Суздальський літопис засвідчує, що в Києві XII століття було 600 церков і 18 монастирів. У всякому разі, інтенсивність духового життя в монастирях, розквіт духової культури Київської Русі – це факт історії. На цьому вистояв український народ попри руїни й пожежі храмів, попри навали орд і вічні війни владолюбних князів земних. З животворного джерела виростало могутнє древо нашої духовости. Літописці, творці храмів, ікон і книг, визнаних у всьому світі, церковні співи, якими славилась Україна, господарність і гостинність, якою славились наші предки – усе це походить від поезитизації християнських ідеалів на українському ґрунті.

Хіба не промовистий той факт, що наш найбільший філософ – релігійний мислитель, наш найбільший поет чи не в кожному творі розмовляє з Богом, а вихідці з України проносять серед інших народів релігійну ідею?

Українська духовість не була на службі у володарів світу. Вона жила в народі дух незалежності від тимчасових переможців на сцені історії. Вона підтримувала дух демократизму й християнські республіканські ідеали.

Сильні світу сього, так само як і багаті, – завжди були в полоні скарбів земних. Духовенство часто мало ту саму слабкість людську. Вони ставили церкву собі на службу – і тоді народ волів покидати ту церкву разом з її владиками.

Історія світу, історія нашого народу була б зовсім іншою, якби володарі світські й духовні ставили скарби небесні вище над скарби земні. Якби Берестейська унія 1596 року забезпечила справді християнську рівність двох глибоко споріднених народів – це була б наймогутніша цитаделя духу на сході Європи.

Якби наша Переяславська угода з Росією в 1654 році пішла справді на зміцнення держави християнської, яка тримала незалежну хоругву православія проти мусульманського моря, що вже затопило Константинопольську патріярхію, Єрусалимську, Антіохійську, Александрійську – якби так, як марили наші борці за віру предків, – була б вільна могутня спільнота православних народів – замість царської Росії, тюрми народів.

Росія справді з нашою допомогою підкосила Оттоманську імперію. Але що з того, коли православну віру царі довільно використовували лише як знаряддя, а церкву поставили, по суті, в кріпосну залежність. Що з того, коли український люд змушений був утікати від «єдиновірного царя» в державу «бусурманії», бо там більше волі...

Був єгипетський полон, але не було духової єдності в тих уніях...

У прагненні відбитися од чужих кумирів і чужої корисливости український народ шукав захисту під крилом Христа і культивував храм у душі своїй. Не маючи своєї держави, не мав і церкви, підтримуваної державою. Не було поставлене належно і єдине релігійне виховання...

Проте духовий самозахист народу був такий сильний, що громада створювала братства і братські школи для християнського виховання.

Громада створювала протестантські церкви, які мали і мають велике поширення в Україні, але слабкують на недугу ізоляціонізму.

Усупереч давній погромній імперській політиці Росії щодо Української Католицької Церкви українські громади обстоювали і будуть обстоювати сильну на заході України католицьку церкву грецького обряду, яка не хоче слугувати царям земним і воліє підпорядковуватись Апостольській Столиці, котра має належну повагу до кожного народу, кожної культури і мови і – головне – не втрачає і нині своєї первісної духової енергії.

Православна церква протягом віків була нашою колыскою духовости. Нашою школою краси і людяности. Нашим національним прапором у боротьбі за право бути собою. Вона виявила мудру терпимість до закорінених у народі прадавніх обрядів і звичаїв. У народньописенну, естетичну стихію вона внесла божественну мелодію молитви і гімну. В народнє малярство вона внесла елемент вишуканої духової краси. Вона зве-

личила землю урочистою красою соборів і церков. Правду казали Володимирові послі: в грецькій церкві найбільше краси... У церковних співах переливається в душу небесна благодать. Правда й те, що грецька літургія найближча до мови Євангелії. Що мова відправи у православній церкві в давнину була майже зрозуміла народів...

Не було жадного перебільшення в тому, коли казали: наша мати Церква Господня. Вона вела дитину від народження і хрищення – крізь усі свята й будні аж до останнього прощального дзвону...

Найбільшої руїни зазнала Українська Автокефальна Церква, що вирізилася з російської після краху імперії, але незабаром була засуджена за волю до самобутнього життя в традиціях нашого народу.

Російська Православна Церква несе на собі багатотисячову спадщину вірного служіння царям. Разом з ними і вона зазнала катастрофи. Але й нині вона несе слово Боже – так само, як навіть іржаві труби проводять чисту воду джерел. Російська Православна Церква в Україні – це наша реальність. Вона має підтримку держави, яка ніяк не хоче відокремлюватись від церкви і прагне вести її то силою, то миром до природного відмирання... Сумлінно виконує державні доручення. Регулярно поповнює Фонд Миру. Не сміє домагатися розширення своїх прав перед державою і не сміє посягати на виховання дітей у Законі Божому.

Чи може і чи сміє вона нести велику тисячолітню спадщину християнства як релігії діяльної?

Важко переоцінити ту спадщину в українському народі – одному з найрелігійніших народів світу. Наша історія, наша етнографія, наша багатюща духовна поезія – усе це говорить про народ...

Як же могло статись, що внуки тих, які починали й закінчували свій день молитвою, а вітались іменем Бога, тепер довчилися до того, що лаються нерідко іменем Бога? Спершу зрікаються віри батьків, а потім і мови батьків.

Україні випала доля явити перед світом голосне знамення Чорнобильської катастрофи.

Здається, воно вже провіщається в серці «Скорбної Матері» Павла Тичини – 1918. Шукаючи розп'ятого Сина, до нас прийшла Божа Мати:

*Поглянула – скрізь тихо.
Чийсь труп в житах чорніє...
Спросоння колосочки:
Ой, радуйся, Маріє!*

*Спросоння колосочки:
Побудь, побудь із нами!
Спилилась Божа Мати,
Заплакала сльозами.*

*Не місяць, і не зорі,
І дніти мов не дніло.
Як страшно!.. людське серце
До краю обідніло.*

Тільки вона могла зміряти безмір страждань розп'ятого краю і, прозираючи крізь завісу часу, тихо заголосила:

*Проходила по полю...
– І цій країні вмерти?
– Де Він родився вдруге, –
Яку любив до смерти?*

*Поглянула – скрізь тихо.
Бує дике жито.
За що Тебе розп'ято?
За що Тебе убито?*

Вітер моторошного відчуження людини від своєї духовної суті вже тоді носився над полями, над квітами... Бо що ж інакше можуть означати слова Марії, занімілої від болю:

*Христос воскрес? – не чула,
Не відаю, не знаю.
Не будь ніколи раю
У цім кривавім краю.*

Усе повторилось. Цього радісного привіту вже не чули люди ні в 29-му, ні в 33-му, ні в 37-му, ні в 41-му, ні в 47-му...

Відвикали...

Даруйте сумний перелік дат на святі, але мусимо якось зрозуміти нашу реальність – буяння дикого жита... буяння черствості байдужості... Мусимо також зрозуміти феномен післячорнобильського світу, який наче зупинився і завагався над прірвою.

Люди відчули конечність оновлення.

І в житті, і в літературі з'явився чоловік, що творить молитву невідомому Богові, ймення якого не знає...

Стоїмо біля уламків знеціненого слова, відносної істини, посоромленого добра і фарбованої краси – як рибалка біля розбитого корита. І гадаємо: чи не починати казку спочатку...

Але де наш початок? Де загубилася нитка традиції, за якою дитина змалечку знала те, що нині має відкрити для себе вже після

отримання диплома? І чи можна чимось замінити посів любови і страху Божого? Ідеальних поривань і віри? Самопошани і поваги до кожного, хто має образ і подобу Божу? Це нині злободенні питання, перед якими стоїмо.

Наче в первісні часи, ми знову здогадуємось, що суть усього ховається десь поза облудною позірністю. Але підійматись до віри дуже важко. Опустатись до безбожності – дуже легко... «Ломать не строить...» Що таке наше життя?

*Хвили радості – дні розплати,
А човен вже на риф жене!
Можна вже перейти всі втрати,
Відстраждати й спалити мости,
Можна навіть уже попрощатись...
Але як це по-людськи: ждати
Хай ця чаша мине...*

*Скільки пам'ять – око за око!
Всі віки – тільки тьма в очах...
Як то треба злетіти високо,
Щоб узріти спасенний шлях
Всепрощення і дух любови,
Вільне слово надії – всім,
Марноту безкінечних пімст...
Але як по-земному глибоко:
Я приніс вам не мир – меча.*

*Все під сонцем, що жити хоче,
Поривається в цвіт і плід.
Його вітер життяя толочить,
Його хвиля війни змиває,
Воно просто на брук лягає
І стікає потоком в ріг...
Але де ті, що вільно хочуть
вмерти й стати сіллям землі?*

*Розкрутилось, зійшло з орбіти
І пішло у словесний ріст...
Скороспілі шкідливі діти
Розтоптали щось дуже просто,*

*Загубили щось дуже давнє
І забули щось дуже вічне:
Дух святині, молитву й піст.*

*Світ держиться на гранях міри –
Тонких струнах, які з основ
Живить дух і проміння віри.
Віри тої, що гори ворушить,
Що тримає на хвилях моря,
Що веде крізь безодні горя –
Тільки віра! На хвилях віри
Оживає всетворяця любов.*

Відчуваємо дефіцит віри і правди. Прагнемо відновити в собі і навколо себе світ, у якому можна поважати, у якому варто жити.

Мусимо нагадати собі, що маємо тисячолітню християнську спадщину – з її джерелами, з її цінностями... І то не тільки матеріялізованими в камені й золоті... З її істинами, яких нічим замінити. Суроґати, створені навіть талановитою рукою, – не світять і не гріють.

Єдина дорога – до Джерела Води Живої. Воістину – навіщо та дорога, що не веде до Храму? Але в багатьох постає запитання: до якого Храму обирати дорогу? Слава Богу, маємо тепер значно полегшений доступ до книг Святого Письма. Відчуваємо велику спрагу і духовий голод, якого не відають нині заколисані в сітях споживацтва й неймовірного переситу люди Заходу.

Маємо просвітки надій...

Не маю великої довіри до людей, котрі загострюють давні суперечки різних християнських церков. Ці суперечки мали свої давні гострі причини й рації, що відійшли в минуле разом із пристрастями. Спроба оживити їх не йде від великої віри і щирої любови до Бога.

Радше вона йде від резонів надто земних.

Нині, наприкінці ХХ віку, ми загубили багато. Хай же між загубленим будуть передусім чинники, що різнять і роз'єднують християнський світ. Адже нині багато молоді йде до віри взагалі не від Церкви, а від книги...

Якщо політики вже проймаються ідеями економічної, культурної, духовної єдності світу, то як же нині цього не розуміти людям, які моляться тим самим іменем Отця і Сина і Духа Святого? «Згода буде, а незгода руйнує». Може, нам бракує ентузіазму і солідарності в розбудові Храму?

Постанова другого Ватиканського собору про єкуменізм була воістину голосом мудрости, що йде від Святого Духа. Це з тих поста-

нов, що мають неухильно втілюватись у життя в дусі суворого часу випробувань.

Ідеться ж не про те, щоб народи й громади зрікалися своїх традицій і обрядів в ім'я уніфікованої позірної єдності. Свято берегти обряди, звичаї, традиції, але – стоячи на колінах перед Спасителем, який заповідав нам єдність і любов.

Визнаймо, що завжди була і буде велика взаємоповага між справді віруючими людьми різних церков – це перегук споріднених духом. Хай та їхня єдність стане прообразом для всіх. І хай наше свято тисячоліття християнства буде святом єдності й початком нашого духового відродження.

Во ім'я Отця і Сина і Духа Святого. Амінь.

5 серпня 1988 р.

ПЕРЕБУДОВА ВАВИЛОНСЬКОЇ ВЕЖІ *

У

тисячоліття Хрищення Руси земля св. Володимира стоїть просто неба у великих сум'ятті. Київські гори, благословлені на славу і життя рукою св. апостола Андрія Первозванного, здивились у темну течію Дніпра, що втратив незворушну певність у своїм плині до моря.

* Уривок із публікації 1990 р.

Суєтно-горда і нерозумна воля людини стала перегороджувати і зупиняти цю течію та заливати Дніпровими водами благодатні поля й давні квітучі села, що вцілилися з глибини віків супроти історичних навал і потопів. Безумна воля лицедіїв ХХ віку розтоптала і позмітала гнізда мирних рибалок, хліборобів і пасічників та перетворила їхню історію – минуле й сучасне – на загниваючі болота, величю найменовані «морями». Широке і мілке море розлилася стихія одноманітності...

Втратив певність своєї ходи і сам народ, духовно заглушений, релігійно і національно здичавілий, а в результаті – збайдужілий до себе самого... Йому теж численними греблями і мілинами перегороджено дорогу до великого моря вселюдської духовности, куди спливають живі води національних джерел. Нас віками живив через всі лихоліття, попри недобру чужу волю темних господарів над нашим життям благословенний дзвін джерела, ясний, як вранішня молитва і вранішній спів...

На широких застояних мілинах зовсім не відчувається напрямку течії, і жаден живий струмінь не зраджує глибоких джерел. Але вони є, вони живуть і непомітно живлять ці витоки одвічної ріки, – важко тільки сказати: чи забруднені води в гирлі біля моря – це ті самі живі води, що виходили з витоків?

Щораз частіше нині повертаємось до джерел, щоб збагнути: де ми і куди нас несе? З чого починалась і з чого нині починається людина нашої християнської цивіліза-

ції? Зрозуміло, що становлення окремої особи повторює становлення людини в світі... Біля витоків не розминутися нам з образом Мойсеєвих скрижалів. Людина починалась із того, що утверджувала вищі цінності над своїми поточними інтересами і нахилами своєї хисткої природи, утверджувала сувору дорогу нагору до Вищих Цінностей, переступаючи минуці, сьогоденні. Дикун безтурботно міг служити обряд на честь ідола. Але прийняти суворий образ Єдиного Бога і бути вірним йому назавжди – прийняти важку, ледве чи посильну людині Першу заповідь – це вже означало стати на високу дорогу. А там далі стоять знаки великих імператорів і великих заборон. Витворюй культ святині, свята, офірности в ім'я Бога. Витворюй традицію поваги й самоповаги – шануй батька-матір, щоб довговічним ти був на землі, яку дав тобі Бог.

Це вже ряд обов'язків, вищих за інтереси, резони і нахили особи. Це вже те, що – мусиш. Над конкретними взаєминами сім'ї, над почуттями симпатії-антипатії – утверджується принцип. До нього або підіймаєшся, або без нього опускаєшся і – падаєш. Далі вищі щаблі великих заборон – не називай імені Бога твого всує... Не убивай... Не кради... Не блуди... Не привласнюй... Не чини того, що тобі хочеться, а чини те, що повинен, щоб бути гідним свого Бога!

Стаєш людиною, обираєш дорогу Бога твого – і вже перестаєш бути рабом своїх слабкостей, стаєш вільним – актом свободної волі вибираєш з усіх можливих –

потрібні й гідні кроки до самоствердження. Маєш бути гідним обра-ного шляху. Заборони стають принципами. Людина нашої цивілізації спиралась передусім на принципи, а тоді вже керувалась більш особистими мотивами. Тільки принципи пов'язують зорганізовані структури – плем'я, народ, суспільство.

Христос приходив не усунути Закон, а виконати його – утвердити Волю Отця, що послав Його. Кожною сторінкою життя Він утверджує в світі нові ідеали – Істини, Добра, Краси. Він являє вчинки, що можуть бути піднесені до рангу закону. Книги Закону і Пророків Він доповнює етикою живої Любові – проповіддю й особистим прикладом. Це дає підставу чужому – прокураторові, то присудив Христа до страти, сказати слова подиву: ЕССЕ НОМО!

Звідти почалась наша віра, наша мудрість, наша етика і мораль. Хоч би як ми збивались на стежки блудного сина, здичавілого сина – над нами століттями височів ідеал, і в найтемнішу ніч все ж світився над ним німб святости, і висока дорога кликала, і ласкава рука прощала. Були хвилі жорстокосердя та безбожної сваволі, але над усіма законами десь височів Закон Божий.

«Він не знає Страху Божого», – говорили в народі про людину беззаконну і зовсім не вироблену морально. Людину, в якій нема чистого дна, і чим глибше копнеш, тим більше мулу. Людину, у якої нема стрижня, за котрий міг би зачепитись якийсь принцип, щоб до нього могло пристати Слово. Це не означає, що та людина не знала

страху й послуху – часто вона дуже боялась сильніших і слухалась начальників та владу... А от Страху Божого – не було, і тоді казали: то страшна людина – безбожна. І навпаки, були люди всевладні й не залежні навіть від короля... Вони мали власні замки і війська. Пристрасті їх занесли далеко... Перемоги п'янили... Підлеглі лестили й розпалювали спокусу... Але кожен день вони ставали на коліна перед вівтарем і усвідомлювали, що в душі їхній живе Йов, і що день завтрашній – у руці Господній. Страх Божий потроху ставив їх у русло, і нерідко вони віддавали всі завоювання та замки в офіру або, як Шевченків Чернець, нараз зрікалися всього. Страх Божий задавав міру, нагадував межі, диктував дії і застерігав перед певними діями людей навіть безстрашних.

Це була школа Закону Божого. Головне, кожна дитяча душа мала пройти цю школу і підійматися до ієрархії цінностей – до свого Бога. Попри всю нашу бідність, слабкість, порізненість, ця школа була більш чи менш реальною. Це й називалось вихованням, тобто оберігання дитини від лихого впливу, який стягує з дороги традиції і принципів у прірви безпринципності та безбожності – на путь нечестивих.

«БО ВІДАЄ БОГ ПУТЬ ПРАВЕДНИХ, А ПУТЬ БЕЗБОЖНИХ ЗАГИНЕ»

Ці слова можна поставити епіграфом до нашої історичної пам'яті, яка береже нитку минуло-

го в ключі правди і праведности. На сторожі традиції стоїть сім'я, родина, рід, народ – вони оберігають від випадкових впливів випадкового середовища і мають забезпечити виховання.

Ідеалістична філософія нашої культури – візьмемо її підсумок в особі основоположника нової філософії Канта – ставить людину як мету, а не засіб до якихось цілей. Вона розробляє найвищі засади безкорисливости. Вона утверджує обов'язок як стрижневу основу становлення особи.

Власне, вона узагальнює і сучасною філософською мовою формулює суть християнського вчення про людину, її принципи і цінності.

Це вже інше питання – якою мірою ідеал проникав у сіру атмосферу буднів у страшній історії нашого народу. Чи в кожную хату проникав промінь світла Любові? Чи багато було сильних духом, щоб подолати відчай і, всупереч логіці обставин, відповідати добром на зло? Чи рясніло такими шевченківськими матерями, які берегли вірність традиції за всяких умов?

Бо людина є тільки людина, слабка і хистка, коли в її хаті нема місця для свята, коли –

*Там неволя,
Робота тяжкая, ніколи
І помолитись не дають.*

(Т. Шевченко)

Соціальні хвороби спричинили пошуки інших доріг до звільнення людини від накинутаго на неї ярма. Революційний ідеал мав забезпечити реальні умови розвитку особи та суспільства. Так цей ідеал вима-

льовувався в свідомості і мрійників, і борців за новий лад.

Але на великому історичному повороті вже від самого початку особа була зім'ята в ім'я «більшої цінности» – маси. В штурм пішли маси – долали старий світ в ім'я «щастя трудящих мас». Ніхто не питав, що значить ця метафора і чи торкається вона також людини, особи, сім'ї...

У революційному вирі особа зникла, одиниця висувалась не інакше, як під псевдонімом. Але висуваячись, вона багато чого зрікалась – чи то з ентузіязму, чи то з дипломатичних резонів. Вона діяла «від імені» і дозволяла собі методи, яких батьки їй не дозволили б...

Передусім вона зрікалась Бога, а разом з ним святости непохитних принципів. Це страшна правда, але людина легше зрікається великого, ніж малого. Велике їй несла нести проти течії. До того ж вона звикла думати, що велике несуть усі, велике мають тримати на своїх плечах «великі», а я – «чоловік малий»... Вона хапається за очевидні, відчутні, зримі цінності й керується «здоровим глуздом», який насправді є спантеличеним глуздом зляканої істоти, що, розтанувши в масі, переступає через вищі принципи й опускається до минутих сьогоденних інтересів. У світлі сьогоденних інструкцій вони і є єдиною справжньою цінністю. Завтра їх закреслять і замінять іншими...

ДОРОГА СИЛИ

Конформістські візії деяких західних авторів про спільність ко-

мунізму і християнства большевики зневажливо і резонно відкидали. Бо хоч би що там було в первісному комунізмі сивої давнини, нині їх ідеал вимальовується як антихристиянський від самого початку.

Правда, зовні схожий із християнським був революційний аскетизм. Але в цій зовнішній схожості закладена протилежна суть: християнський аскетизм є упокоренням гордині й не має жадних зовнішніх цілей, – лише моральне вдосконалення через зречення насолод, які дає світ. Революційний аскетизм – матеріалістичний. Він зневажає покірність кротких і чистих серцем, відкидає співстраждання, милосердя і «всяку містику». Це аскетизм гордині, це скромність гордині, і мета його – здобути собі право не щадити інших, право судити суворо й нещадно.

Так само протиставлення в радянській літературі християнського «абстрактного» гуманізму клясовому соціалістичному гуманізмові – цілком правильне. Це – протиставлення милосердя нещадності. Треба тільки уточнити, що безцеремонний «клясовий гуманізм» зовсім не є гуманізмом, оскільки він не підносить людину як таку, а ставить одну людину проти іншої, загострює клясовий егоїзм, творить ворога і культ нещадної боротьби з ворогом. Нічого дивного, що цей «гуманізм» не може втриматись на такій слизкій і умовній грані, а виливається в послідовну жорстокість задля самотвердження, вже не розбираючи чужих і своїх: коли нема «чу-

жих», ворог відшукується серед своїх, і теж – масово...

Християнство є вченням для вироблення індивідуальності через пізнання Найвищої Особи. Його мета – особа, індивідуальність, яка зберігає дар любові і силу обдарувати – роздавати... Християнство вчить моральної непохитності й не приймає гнучкості людини на вимогу минутих обставин. Християнство не визнає морального релятивізму і пристосування до волі особи, яка має владу.

«Блаженні убогі духом» – учить Христос. Саме слово «блаженні» викликало саркастичну посмішку й зневагу до смиренности негордих духом. «Блаженні ті, що плачуть» – цьому протиставлялось торжество переможця: хай недобитки плачуть...

«Блаженні кроткі» – сувора влада поверталась до них спиною, поблискуючи шкіряною курткою і мавзером.

«Блаженні спрагли правди» – до таких була презирлива посмішка: ваша правда минула, тепер наша правда...

«Блаженні милостиві» – цього сантименту твердий большевик не зносив: і не просить, і не молить – Москва сльозам не вірить.

Вольові генії беззаконня і революційної законности не знали милосердя: воля – непохитна, сваволя – безмежна, неволя – абсолютна.

«Блаженні чисті серцем» – це наперед приречені вівці.

«Блаженні миротворці» – це перші «контра»: боротьба ж непримирна...

«Не судіть ближнього»? – судіть, і то зразу...

«Дорогою вузькою»? – Ні! Тільки широкою...

Антихристиянська суть казармового комунізму найрізкіше виступила проти заповітної Христової науки любові і прощення. Послідовна клясова пильність, «нетерпимість до всяких проявів» – стала воістину новою релігією, такою ж абсолютною, як була новозавітна проповідь братолюбія.

Власне, любов і ненависть – ці полярні поняття існують як полюси єдиного цілого. Клясова ворожнеча і ненависть хотіли у всьому бути протилежністю любові – як крайнє виродження любові. Слова «любов» соромились, і навіть в інтимному хотіли його змінити чи хоча б примаскувати «ідейною спільністю».

Що ж до християнського прощення, всепрощення, то тут теорія і практика комунізму мала, крім принципового неприйняття, й густе емоційне забарвлення помстою – «справедлива клясова помста», «караючий меч клясового правосуддя...».

«Не судіть, щоб і вас не судили, бо яким судом судити будете, таким же осудять і вас...» (Мат. 7:1-2).

Від самого початку переможці готові були судити не лише переможених захисників старого, а й весь «старий світ». Тільки невблаганна логіка економічного розвитку змушувала спершу торгувати з ним. Після війни багатьох здивувало: яким чином у радянських таборах і тюрмах опинились японські

воєнні злочинці, яких мала б виявляти американська сторона? Адже Советський Союз, по суті, не мав справи навіть зі справжнім японським військовим опором, бо вдарив на Японію в період її капітуляції... Це – «безпринципні міркування!» Клясова принциповість не знала меж: вона судила суворо і скоро скрізь, де мала владу... Хто пам'ятає суди – від трибуналів до колгоспних зборів, той пам'ятає ту особливу атмосферу нещадности, яка нищила кожного, хто посмів заступитися за осудженого або хоча б засвідчити факт на його користь, той відчув дух безкомпромісного суду і розправи.

То був головний інструмент влади, що сіяв страх і забезпечував рівень страху в суспільстві.

Воістину буквально збулось слово Христове: «І вас судитимуть тим самим судом...». Неймовірна вакханалія скорих судів і розправ над усіма активними учасниками «революційної законности» перевершила навіть Французьку революцію, що ввійшла в притчу.

XX вік уражений недугою моральної і духовної слабкості, що дрібнить його розумові сили і спотворює наукові ідеї. Кажуть, що морально-етичний розвиток людства відстає від бурхливого науково-технічного прогресу... Якби то так, що морально-етичний розвиток тільки відстає... Він заморожений. Мораль деградує в полоні самих засобів – без високих цілей. Страшна епідемія XX віку – насильство, породжене втратою віри і миру в душі, виплід занепаду і відчаю.

Що таке груба лайка революційної доби?..

*Оглушить бы их трехпалым
свистом
В бабушку и бога душу мать.*

(В. Маяковський)

Здається, лайка виникає тоді, коли людині несила витримати, коли здають нерви і втрачається рівновага. Тоді відкривається клапан – і розлягається дикий свист. У всі часи бувають такі екстремальні ситуації, але стримуюча сила, нормалізуюча сила людини слабне в епоху ґвалту, коли насильство стає надовго стихією життя. Тоді воно виробляє свою мову – «общепонятну», жорстку, злу, де крик відчаю перебивається ревом вседозволеності. А вседозволеність – це передусім переступ табу, зневага святині, наруга над найсвятішим, найвищим, до чого традиція забороняла наближуватись...

Чим більше людина зникає до того, що вона ніщо і її не слухають, тим голосніше й грубіше зникає вона говорити і тим більше черствої байдужості у її мові. Як розладнаний інструмент, по струнах якого вже не бігають вироблені пальці, а чужі б'ють кулаком.

Величезна країна впадає в замкнене коло словесного блюду. Наче при будові Вавилонської вежі – слова втратили вагу і загубили значення. Розум без честі почав вироджуватись і, ослабнувши на холостих обертах, став виробляти дивовижні форми імітації правди. Одна неправда потягла за собою іншу...

Очевидно, це не перша в історії спокуса від лукавого – блудний відхід од важких висхідних доріг на спокусливу легшу дорогу сьогодешніх цілей, де замість вічних ідеалів вивішують принадливі гасла...

Десь на щедрінському острові така епідемія означала б заглохле життя кількох поколінь і небагато значила б для решти світу. Але тут велика країна, зв'язана системою сполучених посудин із рештою світу – в епоху духовного ослаблення людства. Недуга визріла і перекинулася на державні організми, отруєні атмосферою довгої війни, звичні до газардових спроб насильного вирішення життєвих проблем, які розв'язуються віковим плеканням добрих начал. Героєм віку став вільний від релігії і християнської традиції зухвалий повелитель мас, геній безоглядної гри в найвищі ставки, не забезпечені нічим, крім одразу всіх цінностей світу...

За ним у герої потяглися романтичні й просто злочинці, які стали злочини коїти в ім'я високих цілей – ошчасливлення всього людства. Жертва сучасним життям людини в ім'я майбутнього, жертва людьми в ім'я людства, зрештою, жертва святинями в ім'я перетворення каменя на хліб щоденний... Усе це йшло, розуміється, всупереч Заповідям Божим – і не тільки проти людської совісті, але часто проти елементарного глузду. Носієм цих заповідей і здорового розуму був селянин – через нього і через моральні здобутки його праці переступили, затоптали – і пішли далі порожняком назустріч «прекрасному майбутньому»...

Постать терориста – це емблема ХХ віку. Червоний терор, коричневий терор, просто терор – це та найпростіша арифметика, в яку полюбляв пірнати критик Белінський і практик Раскольников («Злочин і кара» Достоевського). Це надійний ключ для людини, яка не знає, в якій двері. Вона вламується в будь-які двері, навчившись ефектно розганяти господарів.

Історія знає немало прикладів низького падіння тих, що високо літали. Але їх топтала переважно зовнішня сила – після поразки.

Нині ми стали живими свідками катастрофічного банкрутства зла в силу причин, закладених у ньому самому. Воно дійшло до своїх меж – і загнило. Ідол віку впав під вагою своїх злочинів.

Це рідкісне явище, коли сила, звична до безкарності, падає перед словом. Здається, ніколи ще історія так не демонструвала правдивості християнської етики і неспроможності її антиподів, породжених впевненістю, що нема Бога і нема моральних Законів, а тому можна хитрістю і насильством замінити світовий порядок, тисячоліттями утверджений.

Ні, таки зовсім не химера – правда, совість і ті чесноти, на яких досі тримався світ...

А тим часом цілі покоління у величезній масі вже встигли наполовину повірити, що це химера. Відступившись від Бога і від Істини, кожен морально уражений чоловік, проте, хоче, щоб їх зберегти особисто для нього, щоб з ним були по-божому, по совісті, чесно...

Весь світ нині зацікавлено стежить за експериментом віку і заглядає: що живого залишилося під тотальним пресом?

ДІТИ РОЗОРЕНОГО ДОМУ

Картина моральних деформацій дуже складна. Особа загалом змалилася, змалилася під тінню ідола і зблідла. Зберігаючи образ і подобу Божу, вона не виробила сил, щоб нести цей образ у собі. Без Бога все, що з великої літери, стало з малої літери... Людина стала державним ґвинтиком. Право вивітрилось. Моральний обов'язок здригнувся до зобов'язань перед кимось. Страх Божий виродився у підлий страх перед дужчим. Честь спорожніла, як вівтар без офіри. Всі цінності, всі чесноти втратили печать Абсолюту.

Не диво, що при спробі повернутися до правди звичайна напів-правда збагачується фактами, які, зрештою, і раніше притишено сиділи у свідомості...

Білі плями стають сірими плямами.

Потреба в живій Істині ще не визріла, і звичка не додумувати до кінця ще залишилась... А в многоглаголанії – нема істини.

Не будемо говорити про блудословіє, коли називають *Чорнобильську катастрофу* – аварією реактора, а голод 1933-го – недоходом. Але мусимо говорити про залякану людину, яка набралася хоробрости – і каже «все, що хоче» – на тій самій заданій глибині...

Інтелекція забула свою головну дорогу – дорогу шукання істини. Істини свого народу, своєї традиції, самоствердження на висхідній дорозі, що веде на гору – чи Сінай, чи Голґоту, чи Сізіфову гору. Здається, нині інтелекція звично обминає високі гори і радіє вже з того, що не мусить котитися вниз.

Одна з ознак глибокої моральної кризи суспільства виявляється навіть у суперечці про т. зв. «очорнительство». «Не треба займатися очорнительством!» – воляють одні з приводу розкриття прихованих і засекречених сторінок життя найбільшого злочинця, носія епідемії морального розкладу й організатора нелюдських спектаклів розчавлення людини в ХХ віці. І з приводу його співучасників... «Ні, треба їх викривати нещадно!» – гарячкують інші. Сперечаються переважно люди з вищою освітою, обізнані з основами моралі й права...

Тоді як скромний (але незалежний від влади) священик у своєму приході пояснив би всім доступною мовою: «Нема нічого таємного, що не стало б явним... Правду повинні говорити всі, не лише гнані за правду – це обов'язок кожної людини... Чорнити – це бруднити біле, а нинішній процес є споконвічно відомим в історії запізнілим викриттям злочинів... Кожне суспільство, яке хоче очиститись, мусить викинути, а не прирошувати гниле тіло... Правда необхідна й корисна, навіть якщо вона вимагає зберегти лише один відсоток і спалити 99 відсотків брехливих книг... Пам'ятайте, що на насіння

зберігаємо основи, згідні з Законом Божим і законами людськими».

Добрий священик пояснив би, що позавчорашні ідоли – теж колись були дітьми, теж були людьми, але стали сліпими поводитирами сліпих, а коли падали до ями – їх роз'їдала лють, а блудна віра і зла воля водили їх блудними дорогами. І були вони людьми дуже нещасними, нечиста совість і брудні руки не давали їм ні хвилики миру в душі, але, подібно до запеклого злочинця, вони глушили совість новими злочинами проти ближнього свого і змушували один одного до співучасті в злочинствах.

Прости їм, Господи... Але ми, люди, мусимо плекати добрі начала, а для цього мусимо виявляти і говорити всю правду...

Моральна криза сьогодні спричинена і тим, що злочинці, усуваючи чесних свідків, убили отого доброго священика, який добрим словом сіяв прості слова правди і любові між людьми.

Для розуміння багатьох явищ нинішнього нашого життя потрібно усвідомити суть антагонізму ідей у ХХ віці – антагонізму з г'юльбальними тенденціями.

Цього не знав ХІХ вік. Обґрунтовуючи свої спокусливі гіпотези, Дарвін допускав право протилежних гіпотез і зовсім не уявляв собі дарвінізму у формі тотального державного атеїзму з відкиданням духовно-релігійних цінностей. Маркс боявся марксистів, схильних догматизувати окремі його постулати і аж ніяк не сподівався, що державний марксизм переступить через його головний соціальний

постулат: вільний розвиток кожного є основою для вільного розвитку всіх. Ніцше полюблив крайнощі, зокрема антихристиянські, але сердито застерігав проти будь-яких спроб практичного втілення його ідей.

1917–1918 року релігійні вчення були визнані антидержавними, марксизм і дарвінізм – державними.

Державна концепція була заснована на загальнообов'язковій гіпотезі про вирішальний вплив соціальних факторів і про можливість революційного перетворення суспільства, тобто всіх форм життя.

Передусім людини: вона мала бути перевихована в дусі нової пролетарської свідомості. Педагогічна теорія взяла за основу Руссо – його образне порівняння дитини з чистим аркушем паперу...

Біблійне вчення про гріховну природу людини, яка вже змалку і зусиллями всього свого життя має боротись із зовнішніми спокусами і власними слабкостями – і самовдосконалюватися, виробляючи себе в поті чола, – було осміяне.

З'явилася формула епохи – «правильні» (маски) і «вороги» (жупел), тобто клясові антагоністи, а решта народу – проміжні носії «пережитків минулого в свідомості».

Психологія зайнялася критикою «ворожих» учень про вроджені нахили й природні здібності та підташовувала під свою теорію живі факти, тобто творила обман замість того, щоб справді зрозуміти людину і відповідно впливати на її розвиток. Педагогіка відмовилась

кваліфікувати моральні цінності нових архітектів революції та спосіб їх впливу на людину... Біологія, на вимогу філософської концепції, засудила найбільше відкриття віку – генетику і догідливо почала науковоподібно вигадувати переродження видів під впливом зовнішніх факторів.

Хоча практику проголошували *критерієм істини*, але на ділі практику ігнорували, тобто справжнє життя суворо приховували за ддя торжества «теорії». Оскільки позитивних результатів у позитивній діяльності на такому яловому ґрунті не було – сили людей спрямовували на боротьбу з «ворогом», тобто опонентом. Як за народнім повір'ям – біси водять блудною дорогою.

Найстрашніше відбувалося на фронті найтихішому – в школі. Бідні діти разом із своїми вчителями навіть не запідозрювали, що іменем науки закликають живий розум. Примусова манна каша, перемішана з гострими остюками «викриттів» (в усіх галузях були свої «клясові вороги»), не живить, а тільки отруєє і гальмує людський ріст. Не запідозрювали, що всі ці псевдонаукові агітки в свіжому підручнику завтра будуть розкритиковані й замінені іншими. Що всі «корисні» на сьогодні побудови доведеться розкидати, коли дійдеш своїм розумом, де і навіщо захована правда. Бо ж і діти, і їхні батьки знали, що дитя вже змалку «має свою натуру»... Що порядний письменник «все життя вичавлював з себе раба», а непорядний – маскував у собі раба... Що це викор-

човування *віри предків, національної гідності та рис індивідуальності* чимось нагадує тиху кастрацію...

Бур'ян дико буяє самосівом – культурний посів сам від себе не відроджується. Озираючись навколо, бачиш страшні сліди духовної руїни. Не тієї руїни, яку залишають вітри, дощі, піски часу. Руїни, заплянованої злою волею безбожної людини, яка вгасила в собі священний вогонь і з дикою люттю почала затопувати його в душах і творіннях інших людей. В сліпій ненависті вона накоїла більше лиха, ніж війна в сліпій агонії. Маркіз де Кюстін пророчив страшну лихоманку Російської імперії в майбутній революції, але чи знав він, що ця лихоманка озброїться ще й теорією?

Завжди були тартюфи, молчаліни і просто митрофанушки... Але пес знав своє місце під столом. Собаче серце щеміло, але не знало того, щоб головувати за столом та видавати свій апетит за найпрогресивнішу в світі ідею. Він не мав необмежених повноважень ділити людей на потрібних і не потрібних державі. Ділити інформацію на корисну і не корисну людям. Ділити книги, та й самі факти народньої історії, на потрібні і не потрібні народів. Для самоствердження йому конче потрібно давати в новій інформації ім'я Бога наших батьків з малої літери і обов'язково в нег'ативному емоційному забарвленні.

Чи не тому, що Він дивився в душу всерозуміючими великими очима Правди?

Справжні книги минулого живі тим, що вони забезпечені гідністю. Вони й постали з живого прагнення осягнути істину – наблизитися до Абсолюту, тобто піднятися, пізнати і висловити. Безкорисливо і безоглядно.

Філософія матеріалізму пропонувала клясову і відносну істину – корисну для даного моменту правдоподібність. Коли чоловік із мавзером говорив проти Бога, проти вчорашніх цінностей – вважалося правильним, аби проти... Коли чоловік тихо говорив за Бога, за вчорашні цінності – вважалося неправильним (обстоює «неправильну ідею»).

Замість виробленого тисячолітньою культурою, вистражданого чуття істини, з'явилося емоційне, таке собі масове клясове чуття...

В умовах революційної агітації у супроводі ревтрибуналів така гаряча правда була корисною – для мобілізації, реквізиції, колективізації.

Ця страшна руїна морально нег'ативна сила легко вписується у війну і революцію: помста, нещадність, гнів мас рине широким потоком нищення...

Але ці гострі скалки людської сили не перетворюються на ряд рядків сіячів, пасічників, мулярів... Вони зберігають спустошливий заряд нег'ативних емоцій і вносять його в позитивну працю, холодно розумуючи там, де треба любити, ясніти і зогрівати...

Але методи вседозволеності не були в одну велику мить суворо і назавжди заборонені після революції. Навпаки, вони розвивалися

в нових умовах – і розмивали моральні основи людини. Навіть самокритичним листам вождя революції не дали ходу. Корислива правдоподібність стала ідеологічною зброєю. З гарячої агітації вона перейшла в художню літературу, філософію, науку – вона сама стала «діалектикою», наукою словесної спритності. І стала ця наука користуватися словами, «які набрали нового змісту». «Принциповістю» стали називати абсолютну готовість виконувати накази зверху.

Ця злаякісна пухлина пустила метастази у всі клітини народного життя. Вона стала живе діло замінювати словом – творити «липину». Липові твори. Липові теорії. Липові авторитети. Липові проекти. Липові особи – ширми та маски, – за якими сидів корисливий обиватель і мріяв про імпорт... Але найгірше, коли липовий прожект насильно втілюється в життя – тут було каліцтво вже справжнє.

Намітилася тенденція:

*коли розходяться з ділами
в розгоні страшному слова.*

(В. Сосюра)

Але спершу полон словесного розгону був таким сильним і хмільним, що люди свідомо жертвували святиною. Поет Олександр Блок, підхоплений силою, одвертався від «безсилового образу» Розп'ятого. Єсенін сповідався:

*Стыдно мне, что я в Бога верил,
Грустно мне, что не верю теперь...*

Сосюра чесно признавався, що приносить у жертву найвище:

*Я той, хто кинув Бога й Небо,
Аби тобі був світлий час...*

Ніхто й не чекав, що революційна література ХХ віку розроблятиме давні духовні теми. Але природно сподівалися, що література не втратить тієї висоти, якої сягнула в ХІХ столітті. Бо втрата духовної висоти – це відмова від вершин.

Яким може бути прагнення вершин, коли окрилений інструкціями драматург-«клясик» утверджується на двох барвах спектра і проголошує кінець трагізму в житті і в творчості...

Десь за пласким дійством казенної сцени таївся моторошний, нечуваний трагізм глибин, в яких тонує і губився одвічний сакрум у культурі.

До пласкої заміни звикають і жертви від шкільної парти, і також люди, які знали і грецьку трагедію, і Ібсена... Естетичний еkleктизм і нігілізм ведуть до замулювання естетичних джерел і утвердження замінників.

Що ж тоді творилося на долах? Яку школу проходили діти за моторошною відсутності світла, у тріскотні мінливіх гасел?

Надзвичайно важлива проблема для соціологічного дослідження кінця ХХ віку – форми здичавіння категорії людей цькованих і гнаних. Під пресом держави і під тиском преси. Форми соціальної мімікрії – неврози, психічні синдроми, покірні спина і агресивність, амотивні вчинки, зацькованість і пасивність, комплекси неповноцінності, самозневага, самоїдство та інстинкт смерті...

Це страшна колізія – релігійна національна чи навіть моральна опозиція в Росії. Стрільці. Розкольніки. Мазепинці. Пугачовці. Декабристи. Народники. Революціонери...

Але хіба ця традиційна російська нетерпимість до опозиції йде в порівняння з нетерпимістю реваншистів?

А релігійна віра – теж опозиція державному атеїзму...

Хоч би що там писало діялектично гнучке законодавство «Про культу» – практика надихалась «клясовим чуттям» до «ворожої нам ідеології».

Ходять простовувані в офіційній пресі легенди про академіків Павлова, Вернадського, Філатова... Це, по суті, найпасивніша опозиція всесвітніх авторитетів, до яких не застосовували методів клясової боротьби з участю «місцевих властей», тоді як розплата за віру числилася колонами мучеників – «в Сибір невольників святих» (Т. Шевченко).

Нині публікують ліберальні виступи на захист прав віруючих, але зважмо – із застереженнями і підкресленнями, що «ми далекі від захисту самої віри»... Навіть публікації в спеціальних релігійних виданнях не допускають ідеологічної полеміки з позицій віри.

Хіба ці відчужені форми заглушеного релігійного життя, яке визнається юридично, але не приймається фактично, яке мислиться несумісним, неактуальним, неживим і неповнокровним, а лише придатним і прийнятним як історичний чи естетичний декорум – хіба

ці форми не є піднятими для музею уламками руїни, під якими лежать кістки речників, служителів, сповідників Бога і мучеників за віру Христову?

В обителі Києво-Печерської лаври чорніло гасло: «Геть кривавих ченців!». Не будемо гадати, які руки і яке сумління видніє в цьому написі. Але не треба задумуватися, що було б із тією рукою, яка зняла б цю хуліганську «наочність» або яка б піднялася проти зруйнування київського Михайлівського Золотоверхого собору.

Зрештою, з цього приводу вже маємо публікацію про долю проф. Миколи Макаренка. А між нами ходять ще живі свідки та учасники інспірованої вакханалії безбожництва – й розкаяні та присоромлені, і закам'яніло-затяті...

Зараз торкаюся руїн, уламків та кісток лише для того, щоб приблизно уявити атмосферу, в якій виростали нинішні дідусі та бабусі, що традиційно несли духовну естафету і своєю чистотою та добротою утверджували в дітях християнські начала. Що від шевченківських дідусів уціліло в наших сучасниках, які пройшли вогонь і мідні труби?

Тільки на цьому тлі можна сьогодні ставити питання про релігійний елемент у свідомості сучасної творчої інтелігенції. І то з неодмінною поправкою: що з цього елемента могло пройти через цензуру?

І все ж таки хотілося б запропонувати до 1000-ліття нашого Хрищення таку анкету:

1. З якої літери Вам хочеться писати слово «Бог»?

2. Яке місце у становленні вашої свідомості посідає Біблія?
3. Як відчуваєте в собі і в нашій культурі посів християнства?
4. Як Вам уявляється нинішній стан нашої духовності? Що здобули після зречення релігії? Що втратили?
5. Що Вам хотілося б надрукувати своє чи чуже до 1000-ліття християнства в Україні?
6. Тисячолітня традиція перервана в останньому столітті. Де, в яких верствах Вам уявляється основний розрив?
7. Ваш особистий внесок у цей процес?
8. Як Вам уявляється дальший розвиток духовного життя українського народу?

Перша проблема – кому ставити ці запитання? 100 років тому їх можна було ставити всім причетним до життя духовного і культурного. Нині така причетність не збігається з причетністю до літератури, яка реклямує свою місію пропаганди офіційних ідей і партійних рішень – розуміється, всіма мистецькими засобами...

Але відходиш на поле вічності, і знову відкриваєш образ гори, перед якою слід здіймати взуття з ніг своїх, і палаючий Куц на Хориві, перед яким слід ховати обличчя своє...

І відкриваєш образ гори, з якої тихим проникливим голосом Христос проповідував засади нашої духовності – і та гора все височіє і височіє з віками, та, на жаль, – віддаляється...

На долах завжди вирувало своє життя: з прикрас золотих творили

собі ідолів і поклонялись їм, побивали камінням пророків і з захватом слухали демагогів. Робили своїм ідолом Золото Теля і підносили культ слабкостей людських. На долах вирували ярмарки марнослав'я, і навіть у самому храмі торгували міняйли.

Чи ж можна дивуватись, що на цій вічній канві виростали й падали святині, а на місці їх організовувались осередки Мамони і Бахуса, школи безбожності, вакханалії блюзнірства – і ширшали зони духовного спустошення. З тієї школи не виносили жадних уроків: падав один розвінчаний ідол – люди юрбами кидались до ніг іншого, приносили йому в жертву кращі дні свого життя, лицемірно кланялись йому за жменю ласощів, потаємно глузували з нього і топтали один одного біля його підніжжя.

Але десь далі від цього лиходійства жевріло, затухало і спалахувало життя на ґрунті замулених джерел і затоптаного коріння традиції. І люди народжувались різними і жили по-різному.

Розуміється, вони не були готові до цієї анкети. Приблизно так само, як і я колись, перебуваючи в залежності від сезонних цінностей, умов та обставин життя, крізь павутину яких важко прорватись.

«Знаєш, я морально не готовий відповідати на такі запитання», – сказав мені Микола Лукаш. Він був добре обізнаний з релігійною літературою, передусім як перекладач світової клясики. Він був духовно активним іще з дитячих літ.

Історик Михайло Брайчевський проглянув мою анкету і просто

розвів руками: «Я морально не готовий». Побіжно зауважив, що з якої літери слово «Бог» залежить від контексту. Що відмови від релігії, власне, й не було... А щодо книжки до 1000-ліття, то він має з собою «Утвердження християнства на Русі»... Але все це відповіді не по суті, і взагалі, усміхнувся він, не варто й ставити такі запитання представникам академічної науки...

Письменник Валерій Шевчук життєрадісно усміхнений і явно не скований академічною добропристойністю, так само скромно відповів: «Знаєш, до мене вже звертались від журналів – я відмовився від інтерв'ю. Річ у тім, що до глибокої розмови на цю тему я морально не готовий. У мене нема творів, які підійшли б до цієї дати... А взагалі – християнська традиція не перервана, то була спроба її перервати в 30-ті роки».

Виявилось, кожен готовий охоче поговорити навколо цієї теми. Але, щоб цілеспрямовано думати, працювати і шукати в цьому напрямі – досі не було снаги і не лежало на часі...

Лукаш, наприклад, пам'ятав, як мати носила його до Причастя, як читала Євангелію. Бачив, як палили ікони із собору Святого Миколи. Відчував руйнівну хвилю безбожності, офіційно підтримуваної і цілком безкарної. Пам'ятав і боротьбу навколо Української Автокефальної Православної Церкви, зокрема, постать інтелігентного священика Костюченка: «У нього на хресті не ІНЦІ, а пролетарі всіх країн» – пускали чутки адепти ста-

рого російського православ'я. Взагалі було повно чудок про попів, завербованих владою, але окремих люди любили і вірили їм. Згадував Лукаш і церковні хоріві українські традиції: Стравінський співав у чернігівському хорі, і Подвойський – учасник штурму Зимового палацу – в минулому був керівником хору, а Павло Тичина беріг пам'ять про спів у хорі під керівництвом священика Кирила Стеценка як найбільшу радість юнацтва. Є в Лукаша неопублікований переклад релігійного твору Сен-Поля Ру «Один і племін». Були в нього цікаві спогади, зокрема, про «сповіді» Марієтти Шагінян («Лукашенька, а я ж верующая... Я и в партию не поступала из-за этого... но потом нашла у Ильича, что можно быть и верующим, и членом партии»)...

Найбільший розрив релігійної традиції бачив Лукаш у ланці, яку Ю. Яновський назвав «гнуцкохребетна напівінтелігенція». То правда: інтелігенти і напівінтелігенти змушені були ставити крапки над «і» та постійно їх звиряти на зборах, тоді як ідейно незалежні батраки могли несміливо обстоювати своє право вибирати між клюбом і церквою – що з них візьмеш... Але традиція підкошувалась глобально – усі були учасниками ленінських суботників на Перший день Великодня... Колгоспників теж виганяли на роботу у великі свята... І зберігалася традиція в безконтрольному побуті, де людська слабкість до ласощів геть розмагнечувала ідеологічну агресивність.

Сад Божественних Пісень треба постійно плекати. Ідеал треба леляти. Вершину треба опанувати всіма силами – триматись на ній. Триматись! Отже, навіть брак спрямованих зусиль, сама відсутність плекання традицій уже веде до розмивання її. Розважливий Антхрист, оснащений багатим вибором дешевих заміників, робить справу розмивання успішніше, ніж гарячий і нетерпимий голодранець. Головні духовні деформації – через опущеність, моральну і побутову. Вона в нас іде непомітно – широким фронтом.

«Неготовий!» Так ми і відходимо неготові. Усім нашим бідним, дрібним, суєтним життям до жадної великої розмови ми не підготовлені. Особливо не готові до великих питань покоління, глухо відмежовані від великих питань стінами, що їх завбачливо понаставлявав ідол. Масштаби і сили людей вироблялися в обережній боротьбі з цими стінами. Куди вже там до Неба! Ми посміхаємося зі слів з малої літери і уникаємо тих, що – з Великої. Ми уникаємо дороги страждань, а отже, і Краси страждань. Уникаємо ДУХУ ІСТИНИ, якого світ не може прийняти. Уникаємо і ДОБРА. Бо прийняти – це нести.

Мабуть, найменше сенсу з такими питаннями потикатись в артистичний світ: там низька розцяцькована стеля... Але в цьому світі є й високі постаті. Є у нас Ніна Матвієнко – наша співуча жива душа. Вона обдарована світловою силою. Вона прийшла ще від живої традиції української сім'ї, де «без

Бога – ні до порога». Де діти від матері вчать «Отчечаш» і «Вірую». Але вона пройшла і всі нівелюючі системи нашої школи.

Отже, тільки страждання, які кристалізуються в наскрізь артистичній і справжній у всьому істоті, відкривають по-новому дорогу до знайомих з дитинства символів. Справжність неминуче веде особу до тієї чаші, яку п'є її народ, і разом з народом вона переживає безмір болю, море чекань, полин розчарувань, осмугу принижень і ганьби, радість надії і свято зустрічі споріднених душ, свята пізнання своєї вищої суті. Слухаючи спів Ніни Матвієнко, ми теж ніби повертаємося до джерела і до своєї загубленої суті. Ми розуміємо в собі щось більше і відчуваємо, що вона ніби пізнала все. В усякому разі відчувається, що десь поза світом ситості і ласощів, поза марнотою і духовною пустотою через труд школи й побуту стежка її піднялась – вона пережила вибух духовного прозріння і осяяння! Вона знає той вищий і кращий світ, «в який входиш – і вже не хочеться вертатись до суєти, де ти ніщо і всі ніщо». Знає дух святині, чистоту храму і святість Причастя.

І вже потім у розмові нас зовсім не дивують її судження на тему моралі, традиції, творчості, її інтерес до релігії, що відкривається їй через небесний спів церковного хору і через Слово, яке було найперше.

Переглядаючи біографії наших клясиків, бачиш, що все це колись було нормою. Ось, наприклад, лист Олександра Кошиця до П. Ма-

ценка, датований 8.1.1944 (рік смерті Кошиця):

«...Обоє ми слабували та так удвох і зустріли Новий Рік, а гадавши, які шляхи перейшли ми за останні двадцять п'ять "Нових Років"... заплакали. Але не з огірчення та жалю на пережиті прикрощі та невдачі, а з того, що зараз ми є найбагатші жебраки на світі, бо в торбах наших набралось таких скарбів, за соту частку яких найбільші багатії світу віддали б усі свої скарби, а може, й життя. Ті скарби є високі естетичні та моральні переживання, які дала нам наша музикальна, до того іще й національна робота, про яку можна говорити тільки з тим, хто те все сам пережив і бачив, а чого не можна переказати словами тому, хто того не зазнав. ...Разом з тим пересувались перед нашими очима сотні облич співаків, на яких тоді сходяв Дух Святий, та які, можливо, з примусу моєї волі, а все-таки брали участь у "безсмертній трапезі на горнім місці". А з ними пригадалися і ті, хто хоч не пережив, то міг відчуті й зрозуміти ті святі високі моменти...

Так от до трьох годин ночі. Добре, що хоч свідків не було. Тільки лямпадка ворушила тіні по стелі, а Божа Мати сумно дивилась на двох старих, окрадених дурнів, які просять скорбот, щоб бути щасливими, а жалів, щоб бути веселими... До того ж додалась думка, що ті всі раювання знайшли ми в саду української пісні, мимо якого байдуже проходять мільйони людей, навіть не заглянувши, які там квіти ростуть».

Оглядаючись навколо і вслухаючись у голоси, мимоволі запи-

туєш: який же артизм у мистця без святині? Без поривань до досягнення своєї суті, до своєї Небесної Вітчизни, яка витворила цілий світ музики, псалмів, літургії, меси, світ Мадонни, молитви і гімну...

На чому ж вироблялася душа артиста, коли він не звідав очисної сили обрядів і духовних вправ, через які пройшов, наприклад, герой роману Джойса «Портрет художника в молодості».

Наш артист не має тієї школи. Але мусить же він якось підійматись по східцях до інтерпретації музики, яка є наскрізь духовною, навіть поминувши Баха й Веделя, навіть поминувши Книгу Псалмів і Сад Божественних Пісень. Хрестоматійні клясики речі Гете чи Шевченка, Ібсена чи Франка залишаються недоступними для людини без виробленої духовної культури. З народньої пісні теж треба видобувати чар мелодії і покласти на діяпазон власної душі захвану в ній драму. Бо з неї можна підняти таємницю зерна, а можна й зовсім заглушити руладами могутнього голосу.

Безперечним є те, що в нинішній атмосфері навколо зруйнованих і зачинених соборів росте тривога – цю тривогу відчують навіть духовно глухі. Тривога відлунює і в літературі та мистецтві.

«Сусіда мій по нарах молиться уві сні, а Бога не називає. До кого молиться?»

Цей образ із оповідання Григора Тютюнника «Три зозулі з поклоном» дуже багатозначний – він розростається безмежно.

1990 р.

БЛУДНІ СИНІ УКРАЇНИ

Мова йтиме про вирваних із

коренем, національно неприкаяних і збайдужілих, позбавлених спадку традиції дітей жорстокого віку – дітей імперії.

Імперія постіндустріальної епохи – це нонсенс, це глушіння життя в ім'я мертвої химери, всередині якої – «мертві душі».

Всяка імперія є неприродною грою долі – потворною креатурою, створеною з підбитих, ошуканих, впокорених народів. Всяка імперія культивує насильство, обман, підкуп – щоб утримати в покорі й утриматись – усупереч природі.

Імперія обожнює гріх гордині і виставляє себе як ідола – «вічного і всемогутнього».

Імперія культивує поганство й рабство найнижчого ґатунку – і не любить рабів Божих, тобто вільних людей, які нікого не бояться, окрім Бога.

Отже, імперія узаконює зло: вона потребує старших рабів-наглядачів різного ранґу і простих покірних рабів, що прагнуть вислужитись.

Російська імперія є імперія найгіршого ґатунку і найтривкішою завдяки брутальному нищенню моральних начал у людині в ім'я влади – самодержавної влади як єдиної цінності.

На відміну від імперій, які вчать культури й господарки, щоб краще використовувати природні й людські ресурси та мати більше вигоди, Російська імперія не вмела і не вміє жити й давати жити іншим. Вона руйнує народне життя, природу й характер поневолених націй. Водночас – вона не підносить своєї імперської нації, бо використовує майже всі її сили для поліційних функцій і глушить її деспотизмом.

Котячись у прірву революції, царська Росія не могла спертися на імперську націю, здеморалізовану і готову до сприйняття блатної моралі: «весь мир насилья мы разрушим до основанья...».

Коли блатна ідеологія перемогла, і приховані потяги впливали наверх, переможці втішали себе співом:

*Всех буржуев разобьем,
В Украину жить пойдём.
В Украине добре жить,
Есть что кушать,
есть что пить.*

Чи можна дивуватись, що вождями імперської нації стали інородці, вихідці з «униженных и оскорбленных», люди без традиції і віри батьків, люди без моральних імперативів – без національної гідності й честі? А інтелігенція безпорадно розводила руками і віщувала:

*И снова в старый хлев
Ты будешь загнан палкой,
Народ, не уважающий святень.*

Чому імперська нація не шанувала святинь? Бо її цього не вчили. Упав цар, упала влада, а через інші святині звично було переступати.

Чому багата російська церква і багатюща російська інтелігенція були безпорадні й не мали впливу? І церква, і інтелігенція поділяли гріх імперської гордині: вони були ближче до влади, ніж до народу – і чекали розплати...

Імперська влада не окультурнювала народи, не підносила талантів, не культивувала праце-

любства, не виробляла демократичних культурних центрів – не готувала народу до самоуправління. Імперська влада, від Петра Першого починаючи, купувала готову інтелігенцію – німців, французів, малоросів, поляків, грузинів і т. д. Вона утилізувала «собственных Платонов и быстрых разумом Невтонов».

Українці на імперській службі – це велика тема. Про вирваних і занесених вітром, про пропащу силу, про блудних синів і слуг, які адаптувалися між ЗДАВАТИСЬ і БУТИ.

Для одних це була трагедія, драма життя, для інших – комедія і фарс. Для усіх це – дорога блудного сина, ЯКИЙ НЕ ВЗЯВ НА ПЛЕЧІ БАТЬКІВСЬКОГО СПАДКУ, ЩОБ ПРИМНОЖИТИ ЙОГО, а взяв легшу ношу – слуги в чужих панів.

Уся історія людства вчить, що найбільшу силу має той, хто бере на плечі найважчий хрест – і бере на плечі долю свого народу. Тоді він Антей.

Досвід людства вчить, що людину робить сильною віра батьків, традиція, пам'ять народу. Дитина спирається на плечі батьків, дідів, постійно живиться зі свого кореня – від високих людей, яких породила рідна земля. Тоді їй не треба витратити багато сил для пристосування до умов, чужих і несприятливих, для того, щоб знайти, пізнати і виробляти самого себе. Тоді їй легше прищеплювати чужу гілку, і на міцному власному корені та гілка буде плідніша.

Але ми виростили в імперії і застали умови імперії, яка породжує людину відчужену. Це не рідна

матір, яка береже і плекає свій рід, а мачуха, яка потребує слуг.

Вона народжує блудних синів, готових служити за законами й правилами, а не жити за заповідями Господніми і завітами батьків.

Шевченко на засланні малював картини, що ілюстрували ПРИТЧУ ПРО БЛУДНОГО СИНА. Він жив серед тих блудних синів, служивих людей, котрі забивали порожнечу душі марнослів'ям і яканням, горілкою й картами.

Миколаївська казарма була чорновим варіантом тоталітарної сталінської казарми. Для маси вона прийнятна: там живуть мінімумом зусиль, мінімумом віддачі...

Але велику індивідуальність посилали туди на знищення. Хто виділявся? Засланий поет. Польські політичні засланці, рекрутований селянин Обеременко – люди, які свято берегли в серці свої святині, молилися своєму Богові й плекали мрії повернутись до дому ОТЦЯ СВОГО. Це не діти казарми – вони в казармі «дисиденти», чужі...

У казармі головне – не виділятися. Грати найлегшу роль у типовій масці. Традиція заважає, не імперська національність заважає. Мораль заважає. Ідеалізм заважає, ідеальні мотиви – смішні.

Звідси – необхідність зречення. Зречення високих абсолютів, які зобов'язують. Зречення всяких різниць, рідної мови і рідних сантиментів. Зречення суворих вимог до дому батьків.

Але зречення – це підкошування основ індивідуальності. Людина, яка зреклася, носить у собі прецедент зречення. Вона стає на

шлях релятивізму і розміну вартостей. Вона втрачає святину в душі й стає ненадійною. Вона стає зрадливою і легко пристосовується до панівних сезонних вартостей. Вона перестає обстоювати принципи і боротись за ідеали. Вона втрачає обов'язок. Вона втрачає лице.

Усе це завжди розуміли філософи, психологи і державні діячі. Хоч у політиків завжди була спокуса найпростішого шляху до цілі, проте в мудрих політиків завжди стояли перед очима застережні знаки:

- про руйнування цілі нечесними засобами;
- про небезпеку моральної поразки під шумок політичної перемоги;
- про зраду своїх принципів і втрату дороги.

Добрий політик боїться втратити людину, якій він вірить, на яку можна спертись. Надійність – передумова життєвої гри.

Граф Вітте критикував всемогутнього міністра внутрішніх справ Столипіна за переступ меж, коли таємна поліція пронизала всі верстви суспільності і їй дозволялось забагато... Минуло кілька років, і Столипіна вбив його ж апарат.

Миколаївська казарма для перетворення материних синів на блудних синів була примітивним моделем. Використавши військово-поліцейський досвід імперії, большевики організували тотальний експеримент – перетворення особи на слугу держави і відчуження особи від дому отця свого. Вони створили імперію блудних синів, які могли тільки потаємно мріяти про повернення в рідний дім.

Експеримент був обґрунтований теоретично, продуманий тактично і забезпечений рівнем терору.

Оскільки українцям відводилася роль сировини й будівельного матеріалу імперії, то було винищено інтелекцію і, зрештою, четверту, морально найактивнішу частину нації.

Уже сам по собі цей штурм голодом зруйнував рідні гнізда і розкидав людей по світу. Відчуження і ворогування з рідним давали певні гарантії лояльності.

Старий імперський історичний модель навчання був спрimitизований до запобігливих похвал «старшому братові».

Історію Росії подовжено в минуле – аж до витоків історії Київської Русі. Історію України вкорочено до початку Литовського князівства. Але й це було зайвим, оскільки в українського народу взагалі не виявлено інших бажань, крім приєднатись до Росії.

Відсутність індивідуального домашнього виховання і вся казенна освітньо-виховна система змалку робили дитину пристосованим жителем казарми. Вона була забезпечена готовими відповідями на нескладні запитання.

БЛУДНІ СИНИ ХХ ВІКУ ПЕРЕСТАЮТЬ МУЧИТИСЯ ПРОБЛЕМОЮ ДОМУ ОТЦЯ.

Вони узаконюють свій статус-кво, вони еднаються в Інтернаціонал – їх еднає бездомність і відсутність святині.

Але найгірше, що вони зі своїх втрат роблять прапор. Їхній прапор, як чорна діра, свище неґативними гаслами: «Геть традицію!

Геть сім'ю і власність! Геть національні почуття!»

Цей свист іде понад головами людей, через які вони переступили і зігнували їхнє право жити, а разом з тим зігнували священний дар життя.

Замість людини – маса, замість сім'ї – колектив, замість нації – трудящі світу.

Чорна діра з прапора переноситься в душу, і вітер часу вимітає «на смітник історії» честь, порядність, національну гідність. Він інтеґрує їх в «ідейність і беззавітну відданість», а ці дешеві замітники моралі нічого не вимагають від особи, крім послуху і вгадування.

Розуміється, блудний син любить «усіх трудящих», але ця любов нічого не коштує: вона звільняє його навіть від милостині.

Відсутність святині і ПРИНЦИПОВА ВІДСУТНІСТЬ СВЯТИНИ – це різні речі. Першу чоловік може соромливо визнати, як біду, як власну ваду. Другу він перетворює на гасло і накидає його всім. Він стає руйначем святині і намагається обґрунтувати це теоретично. У нього з'являється потреба глушити в собі щем і почуття – міцним прокляттям.

Звідси усі гострі, жорстокі неґативні гасла і плякати – з націленими гвинтівками й багнетами, з автоматами і гранатами – культ ненависти. Все разом набуває характеру епідемії. Наступ ведеться вже не лише на гуманізм, не лише на «пержитки минулого» в людині, а взагалі – на всю природу. Замість ласки до всього живого – вирвати користь від природи – ось завдання.

Переступ священного дару життя вів до культу насильства, а там уже дорога до екологічної катастрофи.

Бездомний перестав цінувати дім, пролетар втратив дбайливість господаря, байдужий перестав уболівати за всі живі творіння любови – і тут ідейний нігілізм у моральному підґрунті зійшовся з побутовим БЛАТНИМ нігілізмом. Верхи і низи сходяться – в наступі на вигасаючі в сирості й сірості остриці людського ідеалізму.

Байдужість і апатія – це вигасле багаття життя, ентропія, перетворення найціннішого людського – на сирий матеріал, над яким знову треба працювати віками.

Єдина ідея, яка бродить у болоті апатії, – імперська ідея: вона відповідає своєю гігантоманією на голод невиробленої душі. Вона ніби звільняється від конкретної любови, від конкретного піклування, від культури, що живиться конкретною працею століть, у поті чола...

Прискорене виродження і профанія ховаються за нові назви. Колись Московія, маючи погану репутацію в Європі, змінила свою назву на Русь. Концтабір змінював свої назви на лаґер, потім – учрежденіє.

Від самого початку користь і страх перейменовано на вірність і ідейність.

Отже, блудний син одразу міг скласти іспит на моральну стійкість. Гіпноза імперії стала синонімом офіційного патріотизму. Безрідний імперський шовінізм мав усі переваги перед росіянином із розвинутим почуттям національної гідности: гідність заважає.

Блудний син став позитивним героєм часу.

Але відкриття дверей на дорогу деморалізації – це ще не все.

Масова депортація людей з України за майновою ознакою... Масові арешти за релігійною, національною чи моральною ознакою... Масова русифікація в армії і на виробництві... Зрештою, масові розстріли за спробу самозахисту словом...

Народ боявся таврувати яничарство, назване партійною принциповістю.

У цій лябораторії державного терору витворено тип блудного сина у себе вдома. Знеохочений до рідного дому, він обминає його і йде на знадливі вогні у вікнах чужого дому. Маса, уражена байдужістю і апатією, – найважчий результат комуністичного виховання й перевиховання.

«Раб лінивий і лукавий» (Євангел.) не вмів давати, він хоче брати.

Чому ім'я українець в Америці й Канаді, в Англії і Німеччині звучить більш позитивно, ніж у Казахстані, Росії чи Молдавії?

Він працюватий і скромний. Він тримається своєї традиції, своєї релігійної і національно свідомої громади. Він не несе деструктивної імперської місії.

У нас він теж працюватий, але, позбавлений релігійного виховання і національного обов'язку, він схильний виявляти активність казенного характеру. Не маючи твердого берега, бурхливо і мілко розливається...

Взагалі людина з утраченою національністю і традицією є людина травмована, часто закомпл-

лексована. Вона приховує комплекси неповноцінності й прагне компенсації.

Серед розвіяних вітром є чимало національно живих, сантиментально настроєних людей, схильних згадувати рідний край, але нічого для нього не робити. На відміну від українців на еміґрації.

Зрештою, є чимало розсіяних в імперії і по світу українців національно свідомих і духовно пробуджених, готових принести своїй батьківщині сили й знання, тільки-но з'явиться можливість повернутися.

Вони розуміють, що вони є тими, хто переливає українську кров в імперський пісок; що вони не живлять рідного вогнища, навколо якого могли б зарятуватись і ожити розкидані блудні сини; вони розуміють свою причетність до драми небагатьох подвижників серед моря відчуженої зрусифікованої маси... Вони, може, повторюють за Гоголем: «Ну и дурни же мы, если хорошенько подумать, для кого мы жертвуем всем...». І, може, повторюють за Лесею Українкою:

*І взявши дар від неї, йшли
До іншої в гостину;
Вони не знали, що то є
Любити до загибуні.*

Зрештою, розуміють, що людину робить велика віра і що немає шляхетнішої цілі за віддане служіння пригнобленій нації.

Асиміляція є болісним експериментом над людиною і над народом. Асимільований втрачає, як правило, краще із своєї успадкованої нації і бере гірше, поверхове –

з чужої. Занадто багато сили йде на перебудову, і та перебудова ущербно половинчата, осоружна самому собі. Долання комплексу вторинності, неповноцінності, пригнічування в собі тих потягів, які слід було б культивувати... Адже від предків успадковується не лише зовні видима врода.

Усе це інстинктивно відчувають індивідуальності, обдаровані характером. Вони не приймають начебто вигідного переродження і висміюють перевертнів.

Асиміляторські концепції та імперські стандарти виробляються не для тих, що потребують самовиправдання, а для їхніх дітей, яким змалку прищеплюється не цінний у житті стоїцизм і самобутність, а дешеве пристосовництво – «бути як усі».

Нищення національної вроди – велика втрата для нації, хоча вона нібито невичерпна. Але нам здавалось, що запаси води теж невичерпні.

У межах ПРИТЧІ ПРО БЛУДНОГО СИНА в нас багато відкритих проблем.

Перша з них – відновити й засвітити Дім отця, щоб він здалеку мерехтів, як маяк бездомним. Коли буде батьківський дім – українці в світах почуватимуться зовсім поіншому і найобдарованіші потягнуться на світло.

Друга проблема – зробити сина сином: передати йому батьківську традицію і дух. Коли той син засвітиться священним вогнем – він уже не пропаде.

Третя проблема – виконати нам своє призначення в світі, який

прагне повернути собі втрачені духовні вартості. Досі ми дали світові лише наочну притчу про трагедію втрати цих вартостей.

Довгий список відомих у російській культурі імен українського походження захоплює увагу. Вперте замовчування в російській пресі того факту, що вони українці або напівукраїнці, зачіпає самолюбство: якщо ви замовчите, то ми будемо наголошувати. Тим більше, коли йдеться про визначальні імена, які внесли в російську літературу і філософію традиційно український струмінь релігійного пошуку і проповідництва.

Але, обминувши амбіції, ми найменше шкодуємо, що Гоголь і Достоевський, Бердяєв, Соловйов і Вернадський стали російськими світилами. Ми радіємо, що вони стали світилами, бо велике світло світить усім і повертає своє світло також рідному краю. Але нас тривожать ті світила з українського кореня, які могли б засяяти під вільним небом, – і погасли, десь пропали в імперському мороці. Адже великі світила теж дивом уціліли.

Торкаючись національного походження деяких великих людей, я не надавав би значення їхньому світогляді та національним почуттям – це питання соціально-психологічне.

Національне походження, вплив українського кореня – це глибокий детермінуючий фактор, зовні невидимий, але дуже вагомий. В окремих щасливих випадках схрещення традицій і культур у великій постаті дає високе саяво.

Розуміється, ріка пливе в проточному руслі, все працює на російську культуру, але всім перепадає від цього саяво, особливо коли брати на глибині. Чи була у нас спроба прочитати Чехова по-українськи? Ми обмежуємося його усмішливими самохарактеристиками – «моя хохлацкая натура» і т. ін.

Але хіба не важливо для глибокого розуміння творчості Чехова те, що діди-прадіди Чехова мали особливе замилування до церкви, до іконописання, що прадідів брат Петро побудував навіть церкву в Києві. Що, за свідченням Чехова, «мати й батько, як діти, мріють про свою Хохляндію». А сам автор «Степу» теж прийняв цю мрію і писав у листі з України: «Все, що тепер бачу й чую, мені здається давно знайомим зі старовинних повістей і казок...».

Чи пробували ми простежити паралелі Гоголя і Достоевського, що вийшов із гоголівської «Шинелі», якою були приховані опозиційність і демонстративний патріотизм, доведений до пересадних форм у політичній публіцистиці, льояльній, звичайно? Гоголь для сучасників був передусім «хохлою». Але ж дочка Достоевського Лідія набрала українських акцентів у висвітленні спадковості роду явно від самого батька... І нічого дивного: жаден великий не був байдужий до свого походження.

Чи була у нас спроба заглянути за політично-світоглядний фасад Бердяєва? Не могло ж бути неістотним для нього те, що його рідний брат Сергій написав для сина відомому хрестоматійну молитву:

*Молися, сину, за Україну,
Молися, сину мій!
Щоб Бог підняв її з руїни,
Щоб дав Він волю їй!*

Тим більше не могло бути неістотним, що вся Київська філософська школа була Київською, а місце народження і дитинства багато важить навіть тоді, коли вербальних свідчень не збереглось.

Але, розуміється, численні факти такого характеру можна належно усвідомити тоді, коли ми виробимо національну парадигму для систематизації проявів української натури, переломленої на історичних перехрестях культур. При нашій національній живучості в умовах бездержавного існування це малозрозуміле для західноєвропейських націй питання – для нас важливе й актуальне: українцям завжди відкриті двері до інших культур, але на поле рідної культури треба пробиватися пекельними дорогами.

Резюмуючи, хочу наголосити: наші втрати в результаті колоніального становища більше, ніж ми собі уявляємо, оскільки найбільше вбивається ще до цвітіння.

Що «Мертві душі» – це виплід імперської системи відчуження.

Що блудні сини України – це часто пропадає сила не лише для України, а взагалі суб'єкт напівкультури.

Що наші національні потенції можуть виявитись у суверенній Україні, яка зможе зібрати розкидані по світу таланти і створити культурне середовище, оперте на добру середню верству.

Що ознакою нормального культурно-духовного життя буде відсутність розмов про національні проблеми.

Зрештою, колись ми перестанемо довершувати в уяві свій образ і пізнаємо, що ми є і що ми можемо.

1990 р.

ШІСТДЕСЯТНИКИ І ЗАХІД

Перегортаю сторінку історії – густу й важку сторінку. На ній імена, чорні діри, сірі плями, номери кримінальних справ – і нічого не написано так, щоб можна було вчитатись.

Самоусвідомлення, історія, сповідь були в нас інтелектуальним злочином... На Заході були спроби телепатично витлумачити химерні газетні повідомлення з того берега, схожі не на інформацію, а на замітання слідів.

Нинішня суєта квапливо фіксує суб'єктивні рефлексії на цій сторінці – і тут уже заповідається на джунглі...

Мені б хотілося відкрити цю сторінку роздуму і пам'яті епіграфом, узятим із листа від Оксани Мешко з Києва:

*О милых спутниках, которые
наш свет
Своим присутствием для нас
животворили,
Не говори с тоской: их нет,
Но с благодарностью: «Были».*

(В. Жуковский)

Отже, епоха насамперед – це люди, які надали сенсу рухові й творили обличчя часу.

Розкриваючи поняття Заходу, зупинюся також на обличчях і образах, що репрезентували нам дух Заходу.

60-ті роки були часом великих збурень у цілому світі. На арену виходила радикальна молодь. Вона не хотіла того світу, який створили для неї батьки. І в цьому бунті молоді є сенс, актуальний і досі.

У Російській імперії, як у колоніальному концтаборі, ізольованому від світу, діють свої закони. Перечікування поганого царя. Чекання реформ і послаблень. Різне заперечення наступником попередника... Як у щедрінській «Істории

одного города», в Росії все повторюється. Зокрема, боротьба поколінь, де старші – самовдоволені раби, а молодші у своєму запереченні доходять аж до нігілізму.

Відомо, що в XIX столітті шістдесятники були нігілістами. Ким же були шістдесятники XX віку, що вийшли також від заперечення старих цінностей?

На перший погляд, щось було схоже: і спроби розкріпачення, і батьки та діти, і прагнення сатири – «нам нужны Салтыковы-Щедрины и такие Гоголи, чтобы нас не трогали». Але я б сказав, що в XX віці переймали тільки арсенали зброї від своїх попередників, що в революцію узаконили нег'ативний принцип дещо інакше, ніж у нас, бо і наступ був іншим. Нас хотіли перетворити на матеріал для своїх прожектів, а Росія все ж таки була національною базою імперії, легальною – аби тільки погоджувалася замість чести і совісти прийняти ідею комунізму. Звідси більш демонстративний і зовнішній радикалізм російської інтелігенції. Як у пісні Ґаліча:

*Смеешь выйти на площадь,
Можешь выйти на площадь
В тот назначенный час?*

З другого боку, російський канал мав легкий вихід на Захід, а це дуже багато важило: дія відбувалася під націленими об'єктивними.

На площу виходити страшно небезпечно. Але коли добре подумати, то набагато важче тримати оборону щоденно, роками – в зоні всюдозволеності й безконтрольності. Адже й нас арештовували і

вбивали або судили в розрахунку, що ніхто не захищатиме, світ промовчить і прийме будь-яке пояснення про розправу з «націоналістами, які проти демократії»... Важко тримати оборону безсловесно, без засобів інформації, з готовістю бути облпованим і затаврованим.

Тому так мало було тих оборонців порівняно з масою невдоволених і критично настроєних. Розважливим людям здавалося, що треба берегти себе, приховуючи своє лице. Що треба раніш дослужитися до академіка чи генерала, а тоді – сміти. Це вічний самообман тих, які не розуміють, що добрих діл і шляхетних поривань не можна відкладати на завтра...

Коло захисників шістдесятників було дуже нешироке через брак сильної середньої верстви, яка підтримує, і прагне триматися разом, і постійно думає, як допомогти й поділити обов'язок. Ми мали таку сім'ю Білецьких і ще кілька професорських родин... Скажемо прямо: переховування забороненої літератури було б справою легшою, якби велике коло неутраляних виявило готовість й елементарну мужність.

Часто це коло поповнювалося за рахунок людей сміливих. Ясна річ, до них ніхто не примазувався: було немодно. І не було багато тих, що хочуть бути помітними: помітних фотографували.

Це забезпечувало справжність шістдесятників.

Українські шістдесятники використовували антиімперські гармати в обороні своїх національних традиційних цінностей, свого ес-

тва, в обороні своєї гідності. Крім загальних цінностей, мусили ще віднайти і відновити поганьблену національну святиню.

Доводиться говорити про оборону, а отже – про війну. Отже, для окреслення кола шістдесятників візьмемо визначальну роллю – активний захист. Люди, які мали ідеали та вартості й цінували їх над усе, люди, які сміли одверто виступити на захист і стати проти напасників, – такі люди схожі на оборонців фортеці, в якій їхня історія, їхні сім'ї, їхній дім, їхня честь. Це не герої – це люди, які розуміють, що мусять, що це лежить на них, і коли вони скинуть із плечей обов'язок – то їх не буде, фортеці не буде і пам'яті не буде. Й імени не буде, бо хіба рабам потрібне якесь ім'я?

Шістдесятники – велике явище другої половини ХХ століття, дивне своєю появою в непевну пору відлиги і стоїчним протистоянням неосталінізму та живучою енергією в пору лібералізації. Може, найвидатніше явище в Одіссей нашого відродження.

Але що ближче я повертаюся до витоків, то більше це поняття розпливається аж до кола всіх учасників...

Тому звернемося до образу клітки з низькою стелею:

*Майстрували ту стелю
до млости, до одуру,
Із найкращих ідей, з настановами
згідно,
Знявши мірку з пресованих бовдурів
І пружинно-спіральных негідників.*

(Ліна Костенко)

Постійними погромами до війни, а після війни – у 1947, 1949, 1951-му – було забезпечено цілковиту льояльність щодо погромника. Параліч КГБ в 1953 році (арешт Берії) і викриття Сталіна в 1956 році – не зрушили стелі. Відлига не пробудила велетня, зачаклованого страхом. І тим більше не привела до тьми тих бовдурів і негідників, що майстрували стелю. Вони майстрували і в відлигу, пильно наглядаючи...

Але на теплій хвилі десь раптом прокинулися молоді літературні сили – і зранені стражданнями війни, м'яті колгоспно-робітничими злиднями – і раптом вдарені падінням ідола, в якого вірили! Це особлива атмосфера душевної тривоги: розчарування-болу і радості-свободи, в яких відбувається пробудження людини до життя у сфері духу.

Цього ефекту не дала нинішня лібералізація, позбавлена драматизму. Народжені у світі обману і фальшу, юні скептики наших днів не пориваються в бій за високі ідеали: вони не заражені ідеалізмом.

Серед ознак шістдесятників я б поставив на перше місце юний ідеалізм, який просвітлює, підносить і єднає. Під цим індикатором раптом звужується аморфне коло людей 60-х років і фіксується образ:

*Такий був час: кругом – шакали,
У колі – жменька нас жива,
А ми феноменів шукали
І спотикались об слова.*

Другою ознакою, отже, я б назвав шукання правди і чесної

позиції. В самому шуканні вже є неприйняття й опір. Поетів тоді називали формалістами за шукання своєї індивідуальності. Насправді, за шукання істини – замість ідеї, спущеної зверху для оспівування.

Як третю ознаку я б виділив неприйняття, опір, протистояння офіційній літературі і всьому апаратові будівничих казарми.

Загальна картина стара як світ: беззахисність і невлаштованість, переслідування владою та легіоном слуг...

Протистояння було передусім морального характеру: брутальна сила наступає на морально-етичну позицію нонконформістів – тієї вже й немолодої молоді, що налаштувалась іти проти течії – чи то в публічних виступах, чи то в своїх майстернях... Від самого початку склалось так, що неписані правила літературного блату, знайомств, запивання гонорарів, – усе це відпало, як світ, що йшов за течією, чужий і неприйнятний. Зрештою, це відпало і тому, що бар'єр цензури стояв понад усім.

Нові імена засвічувалися вміть і закріплювалися в пам'яті читача тим, що потрапляли під обстріл партійної критики. Досить було Л. Дмитеркові виступити з погромною статтею в першому номері газети під новою назвою «Літературна Україна», як прізвища І. Дзюби і Є. Сверстюка були проскрибовані. Викриття не супроводжувалося арештом, і ця нова обставина загострювала інтерес до ризикового автора, який не цікавиться репутацією у всемогутньої

влади. Навколо поетів з'являлися уболівальники і прихильники, й кожної нової такої публікації чекали більше, ніж запуску ракети. Це було нове: поет, який виступає проти!

«Яка насолода поважати людей!» – писав колись Чехов. Через століття ми знову відкривали цю істину: з'являлася не просто нова постать, що носить бороду, – з'являлась людина, яку почали поважати.

Відродження починається з гідності, а не свідомості. Треба повторити це тричі. Інакше нової фігури і не помітили б, хай би якою вона була зовні яскравою. Мусив бути стиль, вияв позитивної сили, змагання до ідеалу, захист його. Відсутність фальшу та кон'юнктури – цього замало.

Витримати послідовність протистояння було важко. Позаду не було школи. Попереду не було перспектив. Публікації були рідкістю. Як правило, «Літературна Україна» після такої (цензурованої!) публікації, що викликала невдоволення зверху, вміщувала по декілька портретів Леніна...

Честь імені – це було те нове, про що знов нагадали шістдесятники. Симоненко чи Скунць, Бойчак чи Світличний мало схожі, але схожі за однією ознакою: «Ми бідні, але чесні».

«Ти хоч через раз давай такі гострі матеріали – ми ж не можемо постійно таке друкувати», – радив один працівник редакції, теж шістдесятник.

Не можна сказати, що кожен однаково утримувався на висоті

нонконформізму і що ті твори були бездоганні з нинішнього погляду. Але вони були затаєним голосом громадської думки, вони явно вирізнялись і одразу ж впізнавались – і редакторами, і читачем. І саме такі чесні твори були виразом моральної позиції шістдесятників.

Важко узагальнювати різні творчі індивідуальності. Той живий світ проти течії – дуже різноманітний. Але він швидко знаходить спільну мову. Іван Дзюба в перших публікаціях напояхав міщанське болото: він знайшов цитати з Маркса, а потім із Леніна, які звучали викривально, і повів їх зовсім не в той бік...

Іван Світличний виводив соціалізм на загальнолюдський простір і демонтував теорію партійної літератури.

Іван Драч приніс перші вірші, незвичні й незрозумілі, так наче його ніколи не вчили, про що і як треба писати...

Микола Вінграновський трикратно заговорив про свій народ, і метафори його зазвучали апокаліптично.

Василь Симоненко заговорив з Україною в тоні недозволеної щирості й одвертості.

Ліна Костенко зрідка виступала з віршами, але то були вірші такого звучання, наче вся радянська поезія до неї неістотна...

Валерій Шевчук писав блискучі психологічні новели «ні про що».

Євген Гуцало естетично животворив образи поза межами «соціальної дійсності», а Володимир Дрозд відкривав цю соціальну дійсність із недозволеного боку.

Зовсім не те і зовсім не так, як того навчали в інституті, малювали Віктор Зарецький, Алла Горська, Люда Семикіна, Галина Севрук, Панаас Заливаха, Веніамин Кушнір...

А головне, хоча розпорядники щось не збиралися ці твори популяризувати, тим часом саме про них усюди говорилось, звичайно, не по радіо і не в пресі.

Коли після падіння Хрущова прочинені двері було зовсім зачищено, настала пора суворіших випробувань. На перший плян виходить критика та публіцистика і зухвало йде в самвидав.

Із поетів другої хвилі виділяються найгостріші й найпряміші Микола Холодний та Борис Мозолевський. Без пом'якшувального підтексту вони кидають правду у вічі ситих і сильних світу – з відтінком виклику.

Найпопулярніші речі з самвидаву передає глушена радіостанція «Свобода» – і випробовує терпіння влади.

«Виготовлення і поширення» самвидаву – це не весь образ шістдесятників, але, безперечно, його ядро. Це вже вихід на поле бою, що вів до розмежування на «ідеологічному фронті».

Досі уважним і систематичним вивченням феномену шістдесятників займалися секретні служби КГБ – у своєму, вузькому, пляні. Їхні вироки – це фальшивий матеріал для виготовлення негативних пропагандивних стереотипів. Вони самі, очевидно, надавали йому такого значення, як офіційним доповідям, в яких головне залишається поза текстом.

Але для власного вжитку вони вивчали живі взаємні стосунки, симпатії й антипатії, особисті впливи, і враховували це як вирішальний чинник під терміном «ура хування особи».

Ясна річ, весь рух шістдесятників тримався і поляризувався навколо осіб. Розмови, підслухані і не підслухані, зустрічі (простежені і не простежені), симпатії, мрії, сподівання, нереалізовані задуми (несумірні з реалізованими), спільні свята, імпрровізації, співи й жарти – то був чи не головний світ, що не потрапив «до кадру». Адже ніхто тоді не написав і не намалював того, що міг би в найкращу пору молодості.

Філософсько-ідеологічна парадигма шістдесятників здебільшого включала всі гуманістичні маски та псевдоніми соціалізму і десь проходила краєм філософського ідеалізму та релігії, тобто не дуже виходила за межі легальності.

Пригадую довжелезний новорічний стіл у майстерні Людмили Семікіної. Алла Горська, не запитуючи, дає слово для першого тосту «Євгену», і в глибині тиші тост звучав як виклик: «Щоб ми ніколи ні перед ким не схилились, тільки перед Сонцем». Звичайно, за цим Сонцем стояв Абсолют. Але сонце є сонце. Слово Бог тут прозвучало б у вакуумі: ми не були до нього готові. То були милі ностальгійні спогади уламків традиції, яку віднесла ріка життя. Над пресом-прогресом могли іронізувати, але в цілому прогрес був поза сумнівами. Лінія світогляду проходила на грані релігії, яку поважали і навіть любили, як маму.

Хотілося б відзначити такі дві містичні обставини. Перша, зібралися люди українського пограниччя – з Донеччини, Луганщини, Воліні, з вигнанщини, занесені якимись доцентровими вітрами і згуртовані ударами долі.

Друга, зібралися в благословенному Києві, який змалку багатомарився, мабуть, так само, як колись Гоголеві у листі до Максимовича: «туди, туди в наш древній Київ, він наш, він не їхній». Як марився Шевченкові й братчикам наш одвічний святий Київ, місто українського відродження – на благословенних київських горах.

Скалічені важким дитинством, напоєні спогадами лиха війни і голodu, потроху відходили душею і приходили до себе в тому благословенному Києві, де їм не давали ні прописки, ні квартири, навіть по закінченні інститутів та аспірантури.

*Білі каштани,
Світлі вогні, –*

лунало з репродукторів. Але дехто підсвідомо перекручував:

*Білі каштани –
Чорні вони.*

Омріяний Київ був містом не для нас, і з нами велась постійна безкровна війна всіма засобами з участю вірних лакеїв, літературних бовдурів і пружинно-спіральных негідників. І то було містом мрії, надії і драми!

Ностальгія за сучасним життям переповнювала груди людей, витіснених на межі животіння. Але хіба не схожий ностальгійний мо-

тив супроводжує маленького принца та й самого Екзюпері, який змалку пройшов католицьку школу і грався на горіщі родового замку?

Над світом кружляли ті самі вітри відчуження. Вони відносили в минуле святині наших батьків і болісно відлунювали в глибині серця, яке потаємно жило ними – зруйнованими святинями батьків.

Уперше це дивне слово «відчуження» зустрілось у Маркса. Звучало воно тоді абстрактно – як радіація чи СНІД. Але потроху відчуження чи щось холодне і гостре без назви почало вриватися в життя і прищеплювати байдужість у криваві рани душі. Люди звикли до втрат. Відчуження і пам'ять мимовільної зради святині, прийняття примусу й переступу любови та вірності, примирення з легалізованим ґвалтом і неправдою, лукава, вдавано щира підтримка сили – це була комуністична школа відчуження і зречення святинь.

Слово те вже легко було пояснювати на наших українських моделях. Але ніхто не пояснював: акт болю залишався в тьмяному полі підсвідомості, як і все наше життя, яке заборонено було усвідомлювати. Та цілі покоління в сум'ятті й німоті пройшли відчуження од віри батьків, од загальнолюдських моральних понять, од принципів, на яких тримається особа.

Цей моральний терор зробив більше, ніж червоний терор: він убивав мертвих, живих і ненароджених. Їхнє майбутнє було вже закладене і продане. Було запродане слово, яке перестало світити і просвітлювати життя. Діти звика-

ли до блудного замітника слова, до ритуального словослів'я вождем і до алогізму та абсурду, схожого на деклямації за обідом: «Когда я ем, я глух и нем».

Можливо, поява шістдесятників детермінована потоком утрат: на очах покоління все втрачало значення і сенс; людина втрачала лице і будь-яку вагу; слово вивірювалось; мова засмічувалася і зневажалась; ріки висихали; культура і література профанувались.

Усе живе мусило ставати в оборону фундаментальних вартостей. У літературі – кинутись до реставрації сфальшованих портретів князів, у мистецтві – докопуватись до національних джерел, до пошуків утраченого лица, в кіні – копати криницю для спраглих і хапати образи згасання.

Як завжди, в імперії очі звернули до Заходу, де все ще тривало життя і де ще не закінчилась княсика...

Звичайно, ми знали, що й там гіпертрофія гордого розуму щораз більше підточувала основи, колись споруджені з благословення Духа. Але Захід є Захід: там джерел не загачувано, рік не висушувано і відродження не розстрілювано.

Шістдесятники трохи ідеалізували Захід і через панівну орієнтацію, традиційну в Російській імперії, і через заборони і таємниці за залізною завісою.

Тому коли вже до нас приходили запізнилі гість Екзюпері чи Гемінґвей, Ремарк, Фолкнер, Камю, то приходили, як додому. Портрети Гемінґвея були на стінах у помешканнях інтелігенції, а книжки його

були бестселерами. Здається, його індивідуалістичний варіант бездомного гуманізму був близький до нашої відносно істини, відчуженої від джерел і неприкаяної. З Ернестом приємно було помовчати.

З Екзюпері було над чим і пошумувати (і пережити легенду його відходу). Ремарка любили, бо, мовляв, принаймні в книжці зустрінешся з порядними людьми...

У колі шістдесятників треба виділити нашу славу когорту перекладачів на чолі з Григорієм Кочуром і Миколою Лукашем. Вони нібито мали законне право проносити образи, ідеї та віяння Заходу – під гаслом розширення культурного горизонту радянської людини.

Але горизонт вимагав більшої культури мови – більшої, ніж дозволяв Інститут мовознавства АН УРСР і зелено-зелений словник. Перекладачі були, так би мовити, в культурній опозиції до режиму низької стелі. А до того ще додалися професійні гріхи – необхідність підтримувати стосунки «з громадянами іноземних держав». Якби то необхідність, а то їх живе бажання – і підтримувати, і підживлювати, і небажання пристосовуватися. В перекладну літературу, як на Захід, тікали найкращі сили інтелігенції, і їхніми зусиллями підтримувались прочинені двері в Європу, хоча багатьом при цьому боляче прищемлювали пальці.

Наш самозахист мав різний характер: одні нібито захищали соціалізм від імперського шовінізму, інші захищали здоровий глузд і людський хист від ідеологічної на-

пасти, ще інші захищали підставові цінності загальнолюдські, для певності прикриваючи їх ідеалами соціалізму. Але всі були в опозиції, бо при певній моральній домовленості робили те саме і наражалися на ту саму «революційну законність».

Зрозуміло, та нетерпима законність гребла під одну гребінку валом, але подумки розрізняла більш своїх і зовсім чужих. І мірою розрізнення була міра причетности до Заходу.

Загалом кажучи, Захід був коліскою марксизму і навіть ленінізму. Всі три джерела і три складові частини марксизму – і німецька філософія, й англійська політекономія, і французький соціалізм – народились на Заході. Вони визрівали в буйних головах російських емігрантів теж на Заході – і там вичікували, коли російський ґрунт буде розорений «до основанья, а затем...».

В основному вони живилися західною літературою червоного відтінку. В Росії завжди любили перекладати західних авторів радикальної соціальної філософії. Фройда на початку 20-х років пробували поєднати з Марксом. Колись дуже рипуче висловився проти імперської пихи Горький: «Ругаєм Западную Европу, трудами и духом которой живем и по сей день».

Справді, погляньмо на книжкову полицю нашого начитаного інтелеґента – там на першій місці перекладна французька, англійська, німецька клясика, вже потім – російська й українська. Правда, мало що в ориґіналі (саме читання ориґіналу породжувало колись

германофілів, англоманів...). Загалом клімат наших бібліотек космополітичний. Шістдесятники застали цей клімат і по-своєму гартувались у ньому.

В основному ми проходили далеко не кращу школу Заходу. Про той гірший вплив дуже проникливо говорить Карл Юнг: «Людина Заходу, відчуваючи агресивне прагнення до влади людини Сходу, вимушена вдаватися до екстраординарних засобів самозахисту і в той же час пишається своєю доброчинністю та добрими намірами. Їй не вдається побачити, що це її власні вади, які вона приховала за гарними міжнародними манерами, кидає їй назад у лице комуністичний світ безсоромно і методично. Те, проти чого вистояв Захід... повертається назад повною мірою зі Сходу, зав'язуючи Захід у невротичний вузол. То лице її власної лиховісної тіні насміхається над західною людиною по той бік залізної зависи».

Справді, давно перегорнуті й забуті на Заході книги Маркса, Фоєрбаха, Гельвеція, Вольтера і Дідро ми вивчали в ХХ столітті як актуальні законодавчі акти. Захід погортав їх, як інтелектуальну вправу, як соціальний тест для свого часу – і зайнявся злободенною роботою, віддаючи кесареві кесарева.

Із цих книг, із цих теорій і вчень ми створили собі зачароване коло. І з приреченістю наркоманів смоктали з них перестояну отруту пізнання добра і зла, що змішались, як спирт. Як гранчак спирту – для атакуючої кляси! «Мы диалектику учили не по Гегелю».

Але то вона заговорила «рычанием боев...».

Втім, то ще було півбиди, якби цього зачарованого кола не укріпили конвоюєм і ключом дротом, бо теорії на Заході виготовлялись для академічного вжитку – аж до Маркса, який задумував її для вжитку практичного – перебудови світу.

Отже, перебудова в нас тягнеться від знайомства з цією гординою гіпертрофованого розуму. Причому в найтемніших місцях він був найрішучішим. Моторошно ставало від підхопленої Сталіном блудливо кинуті фрази Енгельса про базис і надбудову – у вигляді філософії, естетики, релігії, моралі, права... Страшно подумати, але доля багатьох людей і багатьох соборів вирішувалася цією формулою – про релігію як стару надбудову.

Ясна річ, Захід навіть не читав цього серйозно, бо цю надбудову він будував віками. А в Росії це було переважно позиченим добром, яке спішили утилізувати на потребу дня, але попередньо зруйнувати і перетворити на будівельний матеріал...

Багато хто із західної інтеліґенції дивується: як при такій затраті часу і коштів – так мало успіхів, такий слабкий розвиток. Ми займалися перебудовою. На руїнах філософії, етики й естетики, релігії і права ми збирали уламки і силкувалися створити новий єдино правильний модель для світу – за вказівками «корифеїв». «Радянське право...» Тому університет не давав ні освіти, ні спеціальних знань, школа не давала знання

мови, навіть рідної, а книги не давали інформації.

І тільки еретики задумувались: а чи не пройдисвіт це все затіяв для дурнів?

Чи не найбільшим еретиком і вчителем західного мислення у нас був Шевченко з його рішучим поверненням до духовних абсолютів, до біблійного світогляду і християнських вартостей. Шевченкова непримиренність до світу імперських заміників була послідовною. А навколо тривали старі ігри в дарування свободи:

*Чом ви нам
Платить за сонце не повинні?*

Платити, звичайно ж, дорого – життям. Сонце можна розділити на три зони: в першій – у камері – сонце як мрія про майбутнє, в другій – вам дається трохи вранішнього і вечірнього сонця після роботи, в третій – вам путівка на соняшний курорт. Боротьба за сонце ведеться в другій зоні, і саме з неї вибиваються в третю або падають у першу.

*Чом ми вам
чурек же ваш
та вам не кинем,
як тій собаці...*

Чурек для інтеліґенції – це правда, хліб і повітря творчості. Але це відчувають лише ті, що навчались у кращих барокамерах. Дози правди підкидають, як собаці хліб. Це дозування – універсальний закон творчого літературно-мистецького господарства соціалізму.

Клясики ув'язнені, обсновані павутинням кривотлумачень. До

правди треба пробиватись крізь терня чолом. Доступ до закритих фондів даром не дається: потрібен ярлик. Але то ще не все: користуватись даними закритого фонду – на це потрібна індульгенція. Комуś можна більше, хтось може поїхати навіть на Захід. А хтось носить у собі, як камінь на совісті, ті знання, які повинен сказати людям, але не має на це дозволу. На всіх рівнях є привілейовані люди, які можуть похвалитися доступом до інформації як рідкісним товаром.

Тут прорив нагору дається так само важко, як прорив до замку принцеси в казці – тільки для сміливих лицарів. Звідси в нас Симоненко, Стус... Хто повільно розгіпнотизувався. Хто і не був загіпнотизований, а тільки часом, задля льюальности, вдавав, що такий, як усі. Одиниці набиралися зухвальства дражнити дракона, поставленого на сторожі істини.

Треба сказати, що молодь була вражена не так тим, що її обманували, як тим, що всі стражі істин на другий день після викриття ідола з усім погоджувалися. І ніхто не зарідав, і ніхто не захистив своїми грудьми.

У нас було заведено ділити людей на західняків і східняків, маючи для цього відомі підстави: характер раннього виховання і впливи середовища. Західняк не заслуговував політичної довіри, чимось був причетний до таємниць підпілля, був україномовним і національно визначеним, здебільшого мав релігійне виховання і певні правила. Російська мова і книжка

прийшли до нього, по суті, аж після війни. Уявлення з життя і розповідей тяжіли до західнього світу (про голод і жахи). Ментальність як світ підсвідомого і неусвідомленого була підґрунтям для західньої орієнтації, так що пізніше Пушкін чи Лермонтов лягав на душу передусім західніми мотивами. Якщо до цього ще була трохи краща школа, ранні спроби перекладів Гете чи Гайне, ранні захоплення Шекспіром чи Байроном – це створювало передумови для розвитку західньої орієнтації. Сюди б я додав культ Наполеона, який символізує боротьбу за поширення західніх цінностей у світі. Східняк був здебільшого національно індіферентним і зовні, а то й зовсім зрусифікованим. А це значило – льюальним.

До речі, марксизм теж сприймався з різним ухилом: східнім – як догматичне узаконення буднів, і західнім, що тягнув у бік загальнолюдських цінностей і національної волі. Отже, обов'язкова лектура діяла по-різному навіть на однокурсників.

У Києві шістдесятники зі східнього і західнього прикордоння одразу потяглися один до одного і «зіспівались», часом ще швидше, ніж близькі країни. Принцип відмінності й одночасно близькості в етичних ідеалах дуже важливий у творчій співпраці.

Однак треба ясно усвідомити, що закладені з дитинства начала були різними, навіть протилежними. За всієї взаємної симпатії було багато розбіжностей – у поняттях,

оцінках, звичних поглядах. І хоча соціалістичні цінності ревно ніхто не захищав – вони десь сиділи на дні.

Дуже точно про це говорить Михайлина Коцюбинська, зокрема, в недавньому листі до мене:

«Якщо ти органічно орієнтований на західні стереотипи мислення і житейської обрядовості з огляду на атмосферу, в якій зростає, на ту систему цінностей, які ввібрав у себе з дитинства (а ті початкові системи цінностей у нас дуже відмінні), то я – продукт нашого суспільства. Оглядаючись на своє життя, осмислюючи свій екзистенціальний досвід, тепер, як ніколи, усвідомлюю це. Я вже від народження, пуповиною зрослася з деякими мітами і стереотипами, які тобі завжди були чужі. І зрідси, бачила в них щось таке, що для тебе було невидиме, а мені лишилось у чомусь ностальгійно близьким (приміром, враження, пов'язані з війною, та й ще дещо) у підсвідомості. Тому я, може, не так різко відкидаю все, що тобі чуже і вже на корені неприйнятне».

Це дає освітлення нашої духовної атмосфери, якоюсь мірою свідчення і за інших моїх друзів-шістдесятників. Для всіх них я був киянин, але – волинянин. На Захід України дивилися з надією. Та оглядалися – і щось не видно було довгого ряду волинян, львів'ян, тернопільців, які стали б поряд із Василем Голобородьком чи навіть старшим бунтарем Миколою Руденком. Десь вони розплились і уподібнились у морі конформізму, що єднає обидва береги.

Але на спустошеному війною і червоною мітлою західньому і східньому березі десь під уламками залишився скарб – пісня й молитва матері. Цей маленький струмок, що протягнувся крізь життя від маминої молитви, підживлював і наш ідеалізм, і наші шукання правди, і наші абсолюти.

Якщо декого пробудив випадок (зустріч, розмова, книжка), то пробудив тому, що той струмок пульсував у підсвідомості. «Перші уроки поезії – мамині» – згадує В. Стус. Але цілком ясно, що молитовні інтонації – теж мамині: без них він не знайшов би Рільке.

Захід у житті шістдесятників був животворним не з того широкого потоку, яким ішли три джерела і три складові частини марксизму, а з того струмочка, який зустрічався з маминою молитвою. Навіть без слів. Бо звідти випливала джерельна мова культури.

Довгі століття на поле битви народів і закріплення перемог ми мали серед сильних світу тільки те, що належить у казці Попелюшці – усі звинувачення за чужі помилки й гріхи – і за свої. Переможених судили – і без жалю.

Але культурні сили Заходу повернулись до нас лицем уперше тоді, коли ми з'явилися без зброї на полі чести і явили належну офірність. І дали нам ім'я *в'язнів сумління*. Нерозбірливий щодо колоніальних народів Захід став розрізняти українських в'язнів сумління за національністю, за іменами і трактувати з належною повагою, як своїх.

У дзеркалі Заходу шістдесятники вперше побачили історичну

ролю, своє лице, намальоване на вічному полі боротьби за людину та її права, за нерозмінні людські вартості (на імперських полігонах були тільки номери об'єктів обстрілу та номери кримінальних справ).

Ідеалісти Заходу (передусім українці) простягнули руку як рідним, загубленим у казково злому чужому світі. І опозиційна Україна відчула із Заходу світлову смугу тепла і любови, яка єднає світ.

Це була щаслива обставина для обидвох сторін – і у світі порізнености й відчуження розпізнати те вічне людське, що єднає людей Землі. Це була перевірка на справжність тієї мирної сили, яку витворили ідеалісти всіх часів, щоб підійматись вище і ставати ближче одне до одного – ставати ближнім одне одному.

Константою тієї сили є стоїцизм, з яким людина зносить свою долю з вдячністю Богові і дає поміч іншому на розбурханій і небезпечній хвилі часу.

Тут, зрештою, на хвилі шістдесятників зустрілись і впізнали одне одного хранителі духовної спадщини (затерті, витіснені на ярмарку марнослав'я на музейні закутки Заходу і в зони спецнагляду – Сходу).

На міру взаємин ринку Україна, пограбована та ув'язнена, не мала чого дати Заходові. Але на міру тих вартостей, що їх зберігає історія в нерозмінному фонді насіння, Україна устами гнаних за правду нагадала призабуті в кінці ХХ століття цінності вистражданої свободи й офірности в обстоюванні засадничих вартостей. Це був своєчас-

ний аргумент: душа безсмертна, а зблиски науково-технічні – тільки тло для життя у світі Духу.

Загадка живучости шістдесятників на арені раптових змін на зламі 80–90-х років, очевидно, в тому, що світ прийняв мову, вистраждану тим драматичним поколінням.

Загрозлива для світу, затята і наступальна комуністична потуга – раптом відмовилась від своєї манери виклику і погрози. Вона поникла, повернулась на 180° – і *прийняла мову* своїх замучених і недомучених жертв із кримінальними номерами.

Це була вічна тиха мова правди – струмок її пливе через усю історію. Комуністи не змогли пересушити його, перекрити своєю «правдою», і зрозуміли, що спільною мовою світу може бути лише та тиха мова гнаних і переслідуваних за правду, яка йде від священних джерел.

Імітуючи, вони назвали її «новим мисленням» – і демонстративно перекреслили свою гру в нагромадження ненависти та зброї, гру, накинута ними світові.

Нове мислення – це, власне, той здоровий глузд, до якого апелювало покоління заглушених, що колись прокинулось від гуркоту розбитого ідола. Це повернення до загальнолюдських цінностей, затоптаних Сходом, і чи то занедбаних, чи призабутих Заходом, що розпочав новий акт на полі раціоналізму, в полоні матеріалізму.

У цьому полоні політики Заходу і Сходу договорились майже до спільної мови, сповненої самохвальства і погроз. Альтернативою

війні були... слова, зужиті й безсилі в силовому полі матеріалізму.

Збанкрутілий комунізм удався до імітації загальнолюдських цінностей і назвав це прийнятним раціоналістичним терміном.

ПО СУТІ, ЦЕ ТОЙ ДІЯЛОГ НА ҐРУНТІ ЗДОРОВОГО ГЛУЗДУ, ЯКОГО ВОНИ ТАК УНИКАЛИ. Він

вистражданий людьми, що стояли на смерть в обороні гідности, і скромною силою правди вистояли проти зухвалої правди сили.

Власне, це той самий *феномен великої віри*, що рятував людство в критичні моменти історії.

1991 р.

КУЛЬТУРА І СВЯТІСТЬ

Мусимо визнати, що в рамках міту про Сізіфа наш камінь, який ми котили на гору в роки відлиги і просвітків, упав із гуркотом і загруз у землю. Нині знов ходять навколо нього уболівальники, говорять банальності про те, що наші предки були сильні, що про них чув світ, і скаржаться на наше каліцтво. Чиновники від культури теж ніби заворушились і пробують пальцем той осоружний камінь...

Але насамперед мусимо згадати стару абеткову істину, що культура почалася зі служіння культурі Бога, служіння самовідданого, офірного. Що перші твори культури – це культурні твори. Що нашої землі окрасою і досі стоять культурні споруди на честь святих, наші церкви й собори досі значать наші найвищі пориви до неба. Це тільки архітектура – застигла музика в дереві й камені. Якщо брати музику, літературу – тут картина складніша. Але хто ж були українські великі композитори – Березовський, Бортнянський, Ведель – хто як не творці церковної музики? Бах звичайно творець духовної музики, органіст собору, кантор собору святого Томи. Бетховен – геній іншої музики, яка відокреми-

лась, витворилась у світі секуляризованої культури, але сходились і горіли вони перед одним і тим самим вівтарем, який означав Абсолют.

Сковорода творив свій «Сад Божественних пісень» і прямо закладав в основу пісні зерна Божественної мудрости, взяті з Біблії. Але хіба наш найбільший геній не починав своїх найкращих творів епіграфами зі Святого Письма? («Сон», «Кавказ», «Послання», «Великий льох»). Хіба великий Гоголь не говорив, що будь-яка його праця починається з молитви, а отже і зберігає в собі дух молитви?..

Але повернемося до нашого каменя. Хто може його підняти знов? Необхідно відновити людину. Відновити цільність особи, яка несе в собі дух. Животворящий Дух.

Необхідно віднайти втрачене русло нашої традиції, бо це русло нашої ріки... Єдиної ріки.

Необхідно витворити внутрішню свободу як неодмінну умову творчости, та внутрішня свобода з'являється перед Абсолютом, – навіть якщо це зоря. («Я молюсь на зорю», Лермонтов.)

Ми часто забуваємо нарешті, що творчість – це згоряння надміру сил. Убогі потуги горіти не дають того вогню, який дають спалахи щедрої юности, часом зухвалої до самозабуття. Не забуваймо, що первісні цінності, великі, даровані нам як повітря і сонце, даються нам через велику спадщину, відчуття якої підсвідомо носимо у собі і проносимо крізь катастро-

фи. Часто воно пробивається стогоном:

*Але що я можу зробити,
Як в мені багато мене.*

(Л. Костенко)

У час важкого відпливу наших сил і чергового рубання лісу – у нас залишається живим лише коріння. Коли на казенному Олімпі наводиться нарешті цілковитий порядок – десь у селі Богданівка дивна жінка з колгоспу Білокур Катерина продовжує народжувати дивосвіти, а дивна жінка з села Болотня, що недалеко від Чорнобиля, творить небачені диво-квіти, диво-птахів, диво-звірів... А глухий Никифор із Криниці малює свій прасвіт...

Колись мені конче потрібно було щось послати одній славній жінці з Лондону – Кетлін Тернер, яка надсилала мені від ПЕН-клубу різні книжки. Найлегше було б вислати буклет листівочок із репродукціями Бородея чи Пашенка з надписом «Отак і живем»... Але мені потрібно було послати таке, щоб інтелігентна англійка вирізнула і відчула наше українське лице. Слава Богу, зарятувала Марія Приймаченко: вона викликала там живий інтерес до землі, яка витворює таку казку. Що не кажіть, є щось джерельне в цій казці, яка вічно оновлюється!

Не забуваймо, що ці сільські жінки несуть у собі давній світ культури, справжньої, цілісної... Ось вийдуть публікації листів Катерини Білокур – побачимо, як органічно успадкувала вона наші цінності, наші ідеали Істини, Добра, Краси. Як була вірна їм...

На зміну освіченому чиновникові від культури має прийти в культуру та жива людина, з живими ідеалами і з відповідним потенціалом творчих сил, щоб підняти ці ідеали і стояти перед ними лицем. Це їй заповідав Шевченко, а за ним і Франко (у статті «На роковини Шевченка»):

*Моліться Богові одному,
Моліться правді на землі,
А більше на землі нікому
Не поклоніться!*

Ось чому ми можемо брати зараз рядок клясика української літератури, наперед знаючи, що він забезпечений сумлінням і не залежить від навколишньої погоди, від кон'юнктури часу...

Хочу наголосити на одній передумові, поза якою в українську культуру не приходили. Це принцип БЕЗКОРИСНОСТІ. Той високий принцип, який Кант кладе в основу обов'язку, в основу етичного і в основу естетичного. Все велике, що у нас створене, на нашій пограбованій землі, з нашим бездоріжжям, з нашими роздоріжжями – все створено великими спалахами ідеалізму. Де брались ті люди? Куди вони дівалися, часто не залишаючи навіть своїх імен? У випадках нам відомих ця безкорисність найчастіше була цілком у кантівському дусі – не тільки не збігалась з інтересом, а часто йшла і проти власних особистих інтересів...

Хоч як був заплутаний у сітях часу Довженко, але то факт, що він, за виразом Берії, пожалів декілька метрів стрічки на вождя. То факт, що тримали його у чорному тілі. А в своєму щоденнику він зухвало сперечався з вождем: хоч ви який великий, але я більший за вас, бо я з моїм народом...

Все ж таки з нашого коріння виростає багато здатних нести в собі Дух Свободи і йти дорогою самозречення в ім'я великого самоствердження.

І розуміється, всім нам треба ясно уявляти долю Шевченкового Перебенді:

*Один він між ними,
як сонце високе.
Його знають люди,
бо носить земля;
А якби почули, що він, одинокий,
Співа на могилі, з морем
розмовля, –
На Божеє слово вони
б насміялись,
Дурним би назвали,
од себе б прогнали.*

Тільки легкі до польоту, не обтяжені світом речей, не обважнілі на тучних пасовиськах світу сього, тільки чисті серцем можуть пориватись до далеких вершин, де вселюдські ідеали зоріють, до верховин, що відкриваються приреченим світити і поривати інших.

1991 р.

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ПРЕЗИДЕНТОВІ АМЕРИКИ

ановний Пане Президенте!

До Вас звертається українець з Києва, один із тих, що надіялись на першу візиту Президента Америки в Україну як на передачу естафети свободи від тих, хто здобув її, тим, хто її здобуває. Тим часом вже попереду йшла чутка, що Президент повезе до Києва лекцію...

У лекції було процитовано Шевченка:

*Коли ми діждемося Вашингтона
З новим і праведним Законом.*

Президенте, Україна чекала потвердження неминучості того нового праведного Закону.

Велике диво мирної катастрофи останніх літ накреслене в книзі Провидіння. Але серед усіх зусиль свободної волі супроти глухого муру детермінізму першість належить Америці. Тільки вона під кінець прагматичного ХХ віку зуміла одного разу акцентувати пріоритет моральних вартостей. Більше того – вона демонстративно висунула їх проти комуністичного принципу сили.

І світ повірив у цілющу силу тих Принципів, якими присягали наші предки на Біблії в твердій вірі, що ми будемо живі, доки нестимемо в серці ті Принципи і живитимемо їх кожен день.

Я думаю, що день 1 серпня 1991 року був великим як історична зустріч Президента Америки з країною великого болю і страждання. Але цей день був малий, бо Принципи розмінялись на слова і політичні монети одноденної вартості.

За 12 років таборів і сибірського заслання я виніс переконання, що Принципів розмінювати не можна ні за яку ціну, бо тратиш головне – свою мову і своє лице. Я дуже ціну ролю М. Горбачова, що став знаряддям у руках Провидіння, але не можу прийняти його мови,

бо то мова його страшної партії та її газети «Правда».

В уяві я часто повертаюся до фатального 1933-го. Пробую уявити: Президент Америки відкидає дипломатичні документи, підготовлені для офіційного визнання уряду СССР, оголошує в пресі всі матеріали про організований голодомор в Україні і ставить питання про міжнародній суд над Сталіном:

- за осквернення священного дару життя;
- за організоване руйнування святинь;
- за переступ права людини на життя.

Сталін усе заперечує в газеті «Правда», а новенький фірер сміється, але втрачає певність себе. Газети критикують пізнього американського лицаря, але фіксують появу Великої Постаті – проти двох фірерів!

Ваш виступ у Бабиному Яру в Києві міг мати історіософський сенс, якби там було складено вибачення за той уряд Америки, який дипломатично визнав уряд СССР саме в рік його найтяжчого злочину – організованого комуністами голокосту в Україні 1933 року. Це була фактична легалізація злочинства і Пилатове «умивання рук». То був рік катастрофічної втрати Принципів.

Великий поет Осип Мандельштам відгукнувся з концтабору на прихід Гітлера: «Ось побачите – він буде вчитися в наших». Певно, цей печальний син ізраїльського народу відчув у 1933 році легалізацію геноциду і вже одвертий голокост фірера...

Нині комунізм відмовляється від своїх досягнень на економічному, екологічному і моральному фронті... Але чи відмовляється він від імперії та її принципів? Чи звертається він до імперативів Чести й Обов'язку? Чи взагалі можливе при збереженні імперії повернення до свободи, до власности, до прав людини?

Наша планета начинена атомною зброєю. Але ще гірше – вона засіяна продуктами насильства, дезінформації, ненависти. Напівправа і фальшиві стереотипи засліплюють нам очі. Все це сто літ виготовлялося як головна зброя для світової революції. Ця зброя і нині діє в напрямку морального ослаблення і розкладу. І ми є носіями бацилл...

Наш порятунок тільки на дорозі повернення до Закону і Заповідей, до духовних вартостей, що віками жили наші принципи Свободи і Чести, підносили наш Дух. Або ми віримо в Закон усім серцем і всією душею, або – сіємо на камені й будемо на піску...

Розтерзана Україна тяжко вистраждала цю істину і засигналізувала світові Чорнобильським попередженням. Україні і сьогодні не дають стати суб'єктом історії, щоб вона могла відповідати за себе. Її використовують як матеріал для латання дір прогнилої імперії. На неї чіпляють злі ярлики за те, що вона встає на ноги, і докоряють «національним егоїзмом».

А тим часом комунізм закінчує останній акт бездарної драми майже безкровною комедією переодягань.

Захід на радощах кидається йому в обійми і пропонує престижні костюми.

Гласність торгує щораз більшими дозами засекреченої правди.

Отупілі (де від ситости, де від голоду) маси живуть мудрістю мухи-одноденки.

Що ж нам робити, щоб зупинити в імперії явне, а на Заході приховане сповзання в прірву?

Ми знаємо, що християнська ясність Духу і суворий стоїцизм давали предкам належну мудрість.

Ми вже знаємо, що може дати наука.

Чогось вищого за мудрість Високого Духу в нас нема і ніколи не буде.

Але Духом треба підноситись до ідеалів і живити їх кров'ю серця кожен день.

День 1 серпня був майже втрачений.

Але сьогоднішній і завтрашній день дає нам новий шанс. І хай допоможе нам Бог.

*З пошаною, Євген Сверстюк
Філадельфія,
10 серпня 1991 р.*

P. S. Поки цей лист перекладали, раптом реалії вчорашнього дня втратили вагу. В імперії відбувся військово-поліційний переворот. Важко було уявити бездарніший хід морально-політичних банкрутів. Традиційно деструктивні сили взяли на себе державну конструктивну місію. Їм здалося, що їхня обструкція до вчорашнього ліберального режиму збагатила їх мудрістю позитивної роботи. І вони хочуть ще раз спробувати тотальною демагогією затримати еволюційні процеси. Вони роблять те, що вміють. Настала пора одважних лідерів типу Ельцина, здатних підняти гасло «Свобода або Смерть».

Стражденні наші народи мусять зібрати всі свої сили для стоїчного опору. Тільки віра у вищу справедливість і неминущі вартості, на яких тримається світ, може нам дати ту силу.

19 серпня 1991 р.

фігурує в нашій історичній літературі і в народній пам'яті. В книзі Лескова «Євреї в Росії» в розповіді про Україну зберігається назва жид. Стара назва жидівської національності в українській мові так само природна, як у польській.

Але враховуючи насильно накинута комуністичний стандарт і звичку до нього, замінюватиму словом «ізраїльці», оскільки кожну національність називають за назвою її краю.

Вперше, може, в історії сини України і сини Ізраїлю зустрічаються без посередників для того, щоб розпочати розчищення ав'їйових стаєнь. Їх не чищено століттями. Там нагромаджено перекази про те, що було і чого не було, легенди про ворожнечу і нечувану жорстокість, про жида з ключами від церкви і про козака з мотузком у руках. Замість підкови на дверях стайні висять стереотипи жида-визискувача й українця-різуна.

Головне, що в стайні нема жадного з тисячі тисяч фактів нормальної людської співпраці українців і ізраїльців – просто тих фактів не реєстрували і не запам'ятовували.

Як витворювалися легенди, перекази? В сутінках тихенько, на вухо – щоб не почув чужий. Під час зустрічей обидва «противники» напускали на обличчя гречність – майже пристойність. Зате з третіми особами скарги на лихого сусіда розгорталися до пишних метафор.

Єгипетський полон – це світ рабів, байдужих і безвідповідальних. Вони відповідали перед фараоном

і чекали від нього ласки, привілеїв, довір'я. Але між собою гризлися.

Тільки світло обітованої землі, Пророк і сорок літ через пустелю тривожили людей, вчили їх відповідальності і самоповаги.

А самоповага серед народу – передумова поваги між народами.

Функції самоповаги в Російській імперії виконувала влада, яка нас не поважала. Функції самоповаги в старій Польщі виконувала також влада, яка не поважала і використовувала.

Вчителями самоповаги у нас самих віками були релігійні й культурні просвітителі, які не мали сили, крім сили слова. Але, по суті, у них не було преси і вони не виходили на міжнародну арену, за винятком одиноких подвижників, як Володимир Жаботинський.

Ніхто не готував народів до випробувань страшного ХХ віку. Зате імперська мудрість не дримала: «Старатися, чтобы евреи не примыкали к украинскому движению, выселять их из сельских местностей, не образовывать новых местечек и мешать экономическому росту еврейства» (полтавський губернатор фон Боґовут – міністру внутрішніх справ, 1917).

Наївну спробу залатати прогалину зробив отаман Українського війська Симон Петлюра: він попросив відомого письменника Степана Васильченка написати твір про симпатичного шевчика, щоб український читач відчув, що жида – це трудівники.

Власне, селяни це знали сотні років. Приказка «любімося, як брати, а торгуймося, як жида» відоб-

В ЄГИПЕТСЬКОМУ ПОЛОНІ БАЙДУЖОСТИ

Вітаючи сьогоднішню київську зустріч українців з ізраїльцями, хочу застерегти, що повертаюся до традиційної віковичної назви, яка

ражає природні ринкові відносини, де партнер випробовує партнера.

Зростає повага. Українська література ХХ століття, на відміну від попередніх інтермедійно-комічних ролей жида, шукає глибинної спільності обидвох народів і в образі давніх гебреїв читає долю українців у вавилонському полоні.

Чорні сотні затягували деморалізований і денационалізований елемент, а поважні християни і поважні юдеї шанували одне одного.

Революція вдарила їх перших. «Наш паровоз вперед» летів і не зупинявся. В усіх народів випливав наверх збаламучений елемент – і потягнувся до большевиків. На службі в тероризму ця ідеологічно заангажована верства втрачала всі свої релігійні й національні чесноти – втрачала сама і відбивала їх, як печінку, в усіх інших.

У відомій інструкції агітаторам в Україні большевицький нарком Троцький малює таку правдиву картину:

«Коммуну, “чрезвычайку”, продотряды, комиссаров и евреев возненавидел украинский крестьянин до глубины своей души. В нем пробудился вольный дух, дремавший столетьями»...

У своїй сьомій заповіді большевицький пророк учить:

«Если будут грабежи в Красной Армии, нужно утверждать, что это делают повстанцы-петлюровцы, влившиеся в Красную Армию. Советская власть постепенно расстреляет всех петлюровцев, махновцев, повстанцев... И это будет доказательством не только суро-

вой революционной дисциплины, но и наказанием за грабежи».

Що вийшло з тієї школи – важко все осмислити й оцінити... Але ясна ціль:

«Ни на минуту не забывайте, что Украина должна быть нашей, и нашей будет она только тогда, когда станет советской, а Петлюру – стереть в памяти народа... Но пока – выгодно распространять слухи, что советская власть в союзе с Петлюрой».

Я гадаю, нема сенсу розрізняти большевицьких пророків за національністю: вони однакові.

З усіх служб, які судилося нести нашим народам, большевицька була найтяжчою: вона морально розкладала, нівелювала і замість десяти заповідей Господніх нав'язувала десять заповідей насильства й обману.

Обман був уже в самій назві «євреї», яка була імпортована разом із новою владою. Вона звучала фальшиво, в народі не приживалася. Мало того, вона ніби звинувачувала одразу всю українську літературу, де фігурувало слово «жид» як традиційна українська назва.

Штучність нав'язаної нової назви породила багато фальшу, анекдот і просто неприйняття людьми старшого покоління.

Напевно, ніколи ще в історії не було так протиставлено український і ізраїльський народи, як у зоні «інтернаціоналізму». Народи втратили справжнє біблійне підґрунтя, яке їх єдило – як спільна священна книга Старого Завіту. Адже цю книгу неписьменний український селянин чи гебрей знали з дитинства.

В отруєному ненавистю столітті хто нині знає Книгу псалмів Давидових, Книгу притч Соломонових, книги Мойсея?

Але всі знають анекдоти про Абрама і Мойшу... І це образ плебеїзації нашої етнічної, нашої духовної культури. Байдужість і брак взаєморозуміння вели до небажання розрізняти в сусіда Каїна і Авеля. Мовляв, вони там усі однакові. Звідси некомпетентність, некоректність суджень про весь народ.

У цьому є і образ утрати самоповаги – з утратою поваги до своєї і до чужої святині. Ціле десятиліття ми не брали кращого одне від одного, не взаємозбагачувалися, бо вважалися... багатими і щасливими. Потаємно серед своїх висміювали чужі слабості. А слабості людські спільні: їх ятрить хворе суспільство.

Спільні злидні, спільна ідеологія ненависти й підозр – не зближують.

Настала епоха розквіту стереотипів підсвідомості – під маскою соціалістичної свідомості.

Стереотипи підсвідомості – це витіснені в підсвідоме образи і враження, пережиті і ніби забуті. Вони ніколи не просвітлювалися світлом дня, не були предметом вивчення і перевірки. Вони від самого початку потаємні. У них є щось соромне – встидливий егоцентризм, що ховає своє лице.

Але вони домінують в емоційному житті людини з дитинства і детермінують її мотиваційну сферу. Тобто для більшості людей вони визначають поведінку. На превеликий жаль, часто поведінку

тієї інтелігенції, що покликана нести світло розуму.

Тим і пояснюється, що антисемітський стереотип у негативній особі узагальнює цілу націю і відкидає навіть книжку під тим приводом, що там «вони протягують свої ідеї». Антиукраїнський стереотип наперед відкидає книжку з українськими мотивами. Часом це алергія на саме ім'я нації: «О, не говорите мне о них!».

Розуміється, так складається ущербна, закрита для позитивної нової інформації психологія. Така психіка не сприймає світла дня, а ятриться в темряві, в атмосфері ненависти, як рана, якої людина не хоче гоїти. Але вона вічно нис і домінує в настроях. Більше того – вся велика політична і газетна гра підстроюється під ці стереотипи.

Тим часом тільки свіжий вітер, тільки світло денне, тільки правдива інформація є ліком проти хвороби.

Певною мірою нахил до стереотипності властивий людині, бо кожен несе в собі свої стереотипи, що полегшують йому творити модель світу.

Але негативні стереотипи – це бльоки, що автоматично виключають доплив інформації на вразливу тему. В тому відношенні вони – за давня хвороба.

Живемо у важко хворому суспільстві, – то мусимо принаймні ставити діагнози.

Якби не обман стереотипів, можна було б тверезо поставити всі живі проблеми і засадничий принцип: міжнаціональні взаємини – це спрощений вираз багатомірних суспільних взаємин.

Коли ми говоримо про українсько-російські чи українсько-польські взаємини, то тут ясно виступає стосунок українців до чужої держави-поневолювача.

Але що стоїть за поняттям українсько-ізраїльських взаємин, коли йшлося про народи бездержавні, народи, що не були суб'єктом історії і, по суті, не визначали своєї лінії взаємин. Не тільки не визначали, а часто і не усвідомлювали, як інша стороння сила детермінує і навіть плянує та контролює ці взаємини, займаючи при цьому зверхню позицію цивілізованого звертеля.

XX вік – вік психологічної війни й нечуваного політичного лицемірства. Вік гри фальшивими картами. Разом із розвитком радіо і телебачення, що об'єднує планету, розвинулися способи відчуження, порізнення, дезінформації, протиставлення і дискредитації людей. Це забезпечує рівень страху і ненависти в полоні сучасної бездуховної цивілізації. Безперечно, чемпіоном у цьому світі є держава, яка 70 років обдурювала всіх і перемагала на фронтах одноденної дипломатії.

До послуг цієї держави – буквально всі засоби масової дезінформації – і всі засоби виключення протилежної інформації! Страшний образ: 70 років цілковитої безкарності в руках, що підняли як прапор релятивізм і безбожництво!

Люди навчилися ховати правду одне від одного, від дітей і навіть від самих себе. Не тільки ховати – замінювати її кон'юнктурною брех-

нею. Мільйони людей мерли з голоду лише протягом року, а слово «голод» було заборонено.

Чотири роки тому в газеті «Радянська Україна» була стаття під назвою «Хто приховує катів?». Від самої назви йде знайомий запах. Виявляється, приховують англійські імперіялісти, викривають особи з семітськими прізвищами, а кати – це українці, викинуті з рідного краю хвилею війни. Але хочу звернути увагу на такий факт: у газеті, названій «Радянська Україна», понад тридцять разів уживається слово «українець» у негативному значенні!

Недалеким байдужий чоловік скаже: «це ж вони самі про себе пишуть!».

Але я взяв випадковий номер газети. А що, коли оглянути всю фабрику?

Під саваном цензури обов'язково мусили фігурувати всі антиукраїнські й антисіоністські пропагандистські стереотипи. Фальшива правдоподібність культивувалась там, де мала б культивуватись чесна, відповідальна і безстороння правда. Якщо після цього ми вцілюли для сьогоднішньої зустрічі, і то слава Богу.

Але чи вирвалися ми зараз з потоку тієї продукції? Чи звільнились ми зараз від того, що сіяли в наших душах з дитинства? Ось візьмемо останній номер київської газети «Возрождение» (1991, № 5), стаття «Преступление или возмездие». Тут – передрук із газети «Правда» клясично антиукраїнського стереотипу післявоєнного зразка. Ми вже знали вартість спо-

гадів російського емігранта, який хоче бути надрукованим у газеті «Правда» і наперед погоджується на всі правки й вставки...

Попри розв'язний антиукраїнський тон ось як подається факт убивства Симона Петлюри в Парижі 26 травня 1926 року:

«Убил его маленький тщедушный портной или часовщик не то из Винницы, не то из Бердичева – некий Шварцбард. Встретил на улице, узнал и убил».

Яка зневага розуму! Яка неповага до читача залягла ще з тих сталінських літ, щоб нині пропонувати йому такі інфантильні версії!

По-перше, в цьому причепленому до спогадів пасквілі не видно живого свідчення і причетности мемуаріста.

По-друге, в цьому пасажі є всі ознаки стандартних версій кагєбістів для пояснення своїх терористичних актів.

Нині вже навіть школярі знають, хто і як вбивав у містах Європи вождів української політичної еміграції – Петлюру, Коновальця, Бандеру. Нині вже кожен охочий може проглянути двотомник Петлюри, щоб зрозуміти, хто він як людина і як автор.

Інша справа, що цей атентат не кожен може уявити в контексті державної політики. Цей контекст для нас важливий у пляні імперської політики антисемітизму – під виглядом боротьби з антисемітизмом задля світового престижу.

З поразкою України в національно-визвольних змаганнях війна проти українського народу не закінчилася. Навпаки, вона пішла

в глибину. Якщо українського визвольного духу не можна знищити, то треба знищити лице народу і престиж його в світі. Разом з тим треба було всіляко гуманізувати лице большевизму.

Боротьба з антисемітизмом в СССР була такою тріскуною, що все чесне й порядне в ізраїльському народі трималося від неї подалі, а все плебейське виплило наверх.

Логічно уявити, що судовий форум у Парижі проєктувався ще до того, як був знайдений терорист.

Річ у тім, що, незважаючи на велику кількість активістів семітського походження у революції, большевики через свою насильницьку грабіжницьку політику чинили погроми. Про це були не тільки свідчення Бабеля й Троцького. Гасло «Бей жидов, спасай Россию!» носилося у темному міщанстві незалежно від кольору шкіри й прапора. Разом з тим відомо, що українські селяни в Махна не допускали погромів, так само як вони не допустили до розправи над Бейлісом. Відомо також, що Петлюра брав курс на залучення семітського населення до української революції і виступав не проти семітів, а проти антисемітизму. Відомо також, що стихії він не контролював, і погроми були: свідоме українство було тільки острівцем серед міщанського зросійщеного моря – то так і залишалося в революцію. Чого ж тоді діяльність усієї чорносотенної стихії пов'язувати з українством?

Нема сумніву, що злим вірусом погромів був стереотип: всі жиди – комуністи.

Большевики мусили звести цю картину хаосу і тотального насильства до клясової ясності: комуністи – революціонери, чесні й порядні, а контрреволюціонери – погромники. Але щоб Україна вже ніколи не піднялася, треба було знищити живу силу народу – для цього плянувалося розгосподарення господаря і задушення селян голодом. І треба було зробити цей злочин безкарним в очах світу: мовляв, нація злочинна, погромницька, але ми перевиховаємо. Треба було знищити гуманне лице нації.

Незважаючи на закритість кордонів, перебоїв у Парижі зі свідками не було. Большевики дали за свідчені печаткою довідки про всі злочинства усіх сил на території розтерзаної України – в одній папці: «Петлюрівські погроми». Словом, як пише «Возрождение», – «на суде появилось много добровольных свидетелей этого маленького человека».

До таких «добровільних свідків» ми вже звикли. Як раби в єгипетському полоні.

Але кому нині потрібні брехня, обман і самообман?

Я знаю, суворий час ставить перед нами велике завдання і вимагає більшої мудрости й більшої душі, ніж ми зберегли під саваном. Але принаймні добру волю до правди і чести ми зберегли?

Зараз виходить порівняно багато українських газет – пишуть що хочуть. Рівень їх переважно невисокий. Але все ж таки мені не траплялося жадного антисемітського матеріалу. І в 60-ті роки, і зараз кілька разів проскакували нерозпізнані антисеміти на мітингах,

але провокаторів засвистували – і вони зникали. Рух змів антисемітські експерименти комуністів. В Україні немає ідейно організованого антисемітизму (погодьтесь, що публікації комуністичної преси роблять усе для того, щоб він був).

Мої друзі, чутливі до цього питання, висловили здивування: ми приїхали зовсім з іншими уявленнями. Я не відчуваю антисемітизму в Україні ні серед селян, ні серед інтелігенції. Знаєте, навіть трохи соромно...

Християнська душа українського народу не таїть у собі зла і не живить ненависти. За це нас не треба хвалити – так є, слава Богу. Разом із тим є в нашому народі брутальний, жорстокий елемент, неосвічений і не зачеплений культурою. Там таїться небезпека – і для жидів, і для всіх, хто в окулярах.

Наше завдання – кидати світло розуму в ці темні криміногенні й бідні верстви суспільства. Там нагромадилися величезні небезпечні поклади насильства і кривди. Доступ туди важкий, але мусимо нести світло правди й розбивати стереотипи, творені крутіями для дурнів.

Наше завдання – називати речі своїми іменами.

За кого ж соромилися наші друзі? І за газету, яка й нині культивує большевицький стереотип. І за ту сучасну еміграцію, якій вигідно вигадувати український антисемітизм.

«Оберегая свой психологический комфорт, эмигранты склонны, разумеется, облагораживать причины своего отъезда. Они пускаются на мелкие уловки и передержки, путая мотив и способ эмиграции,

часто подменяя одно другим. Так религия или национальная принадлежность может быть всего лишь транспортным средством» («Комсомольская правда», 15.5.1991. Л. Никитинский).

Соромно і за тих політиків, що спільно з кагебістами оживили стереотип українця-звіра, використавши чергового цапа-відбувайла. Скільки енергії людської і коштів пішло на інспірацію підозрілої справи Дем'янюка!

Уявімо собі, що ізраїльська й українська еміграція зібралися разом, щоб вислухати того мудрого старого жида, що з Прикарпаття, якого цитує Чеслав Мілош у «Поневоленому розумі»:

«Якщо двоє сперечаються, й один має справді 55 відсотків рації, то дуже добре і нема чого рипатися. А як хто має 60 відсотків? Це чудово, це велике щастя, і хай він Господові Богу дякує! А що казати про 75 відсотків рації? Мудрі люди кажуть, що то дуже підозріло. Ну, а що про 100 відсотків? Той, хто каже, що він має 100 відсотків рації, – паскудний г'валтівник, страшний злодюга і найбільший лайдак».

Якби його вислухали, то, може, побудували б ізраїльсько-український інститут дослідження нашої позитивної співпраці – на ті кошти, що з обидвох боків витрачено на наступ і захист, атмосферу задушливої психологічної війни. Бо якби справді йшлося про виловлювання катів, то серед білого дня на вулиці Києва чи Москви ми знайшли б такого ката, проти якого Дем'янюк – якийсь безіменний гвинтик війни.

Тут я через віддаль хочу потиснути руку мого табірному приятеля в

Ізраїлі Ар'є Вудки, який ставив чесно і юридично грамотно питання:

«Преступления против человечества признаются таковыми только в том случае, если их свершили нацисты, коммунисты же за аналогичные преступления – неподсудны. В свете красного смещения нашей политической жизни и морального дальтонизма наши гебешные палачи, учителя и соперники Гитлера, наказанию не подлежат...».

Взагалі хочу віддати честь сиnam Ізраїлю, які в таборах і тюрмах були нашими вірними друзями. Вони й на волі чесно виконали свій обов'язок, написали спогади і пам'ятали про тих, хто залишився.

Для всіх нас цей табірний модель дружби й солідарности повинен залишитись прообразом.

Тільки так, із такою правдою і честю ми повинні співпрацювати в нашому загроженому, отруєному і морально ослабленому світі.

Хай би які тимчасові інтереси та політичні резони нас різнили, над нами має лунати той псалом Давидів, який співаєється і в синагогах, і в церквах:

*Бо відає Бог путь праведних,
а путь нечестивих погине.*

Я твердо переконаний, що між традиціоналістами, між справжніми сповідниками юдаїзму і християнства – а це підтвердила наша попередня моральна домовленість із сіоністами в таборах – завжди більше спільного, ніж між рожевими, які нібито розмовляють однією мовою. Бо в основі справжності мають лежати Абсолюти.

Але вернемося уявно до цитованого вище мудрого жида з Прикарпаття, який запропонував би

створити українсько-ізраїльський інститут позитивної співпраці на місці вчорашньої фабрики брехні. Адже між українцями та ізраїльцями навіть на рівні інтелігенції стоїть ніч незнання. Брак самопізнання і брак знання одних про одних. А ніч плодить кошмари і сіє підозри.

Будь-яке зерно інсинуації, чутка, слово тут виростає до абсолюту і дає спотворений образ реальності. І ця ніч живить стереотипи, що залягли в підсвідомості. Нам потрібні знання, реальні факти, на жаль, загублені, затоптані в чергах до чужих ідолів. У чергах виростало відчуження – від своєї рідні, а там від людської рідні. Але неодмінно під химерним вселюдським прапором, який ні до чого не зобов'язував. Ми не вивчили своєї власної азбуки культури, бо були зайняті вивченням сезонних вартостей, сезонних ідолів і сезонних заміників.

Це справа кожного – підбити балянс і виділити те, що залишилося зі справжнього. Але справа всіх нас – пізнавати себе, вивчати себе й одне одного, щоб стати справжніми – на рівні вимог суворого часу, якого нам не залишилося на інфантильну гру у взаємозвинувачення і самохвалення. Мусимо стати морально на рівні доброго ізраїльця і доброго українця з народу, який не має почуття ворожості й не розуміє, чому вони там зверху ворогують: може, вони знають щось таке, чого ми, прості, не знаємо?

Ні, люди добрі, там нічого особливого не знають: вони суєтно йдуть за політичними вітрами і плавають у полоні злопам'ятності. Вони потребують вашої простої мудрости, що йде від 10 заповідей.

Між іншим, цей уявний інститут мав би з'ясувати такі питання.

Чи стояв антисемітизм за середньовічним стереотипом «жид тримає ключі від церкви»?

Чи не було це лише стартером у руках хитрих демагогів?

Якими насправді були взаємини українців із жидами у впливовому середовищі?

Чи не стоїть за романтичним і комічним зображенням гоголівських персонажів Тараса і Янкеля глибоко прихована взаємоповага і довіра – і якесь взаємопритягування?

Чи не були гальмом у суспільному й економічному розвитку законсервовані старі стереотипи в малоросійському селі і в жидівському ґетто на ціле століття?

Чого шукали сміливці українського і семітського походження в народньому середовищі, виступаючи під псевдонімами росіян?

Чи не слід нам ще раз переглянути шкільні програми й вилучити з обов'язкового вивчення твори, де гостро виступають національні та релігійні акценти протистояння?

І, нарешті, велике питання. В якому причиновому зв'язку стоїть геноцид українців у 1932 і жидів у 1942? Чи міг бути 1942 без 1932?

Я вважаю, що нас у ХХ столітті єднає один не до кінця усвідомлений урок, який поставив наші нації на грань смерті.

У 1932–1933 роках організовано колосальний експеримент геноциду, коли неосягну Україну перетворено в ґетто – в зону голодної смерті. Морально ослаблений і запаморочений світ глушив себе диявольським свистом і не мав духовної сили зрозуміти і кинутись на

допомогу. Нашого передсмертного стогону не слухали.

ЗАХИСТ УКРАЇНИ ТОДІ ОЗНАЧАВ БИ ЗАХИСТ ЖИТТЯ І САМОЗАХИСТ ЕВРОПИ.

«Ось побачите – він буде вчитися у наших», – сказав Осип Мандельштам, коли Гітлер прийшов до влади.

Не минуло й десяти років, як досвід українського геноциду було застосовано до ізраїльського народу – з поправками на умови війни та характер поселень.

Розуміється, ізраїльців охоче використовували для конвоювання умираючих сіл, а українців охоче використовували для конвоювання приречених у ґетто.

Диявол міг потирати руки: я за'язав, а ви собі розраховуйтеся хоч сто років...

І справді, нас заохочували шукати винних. Але чи були в нас спроби створити всупереч усьому білу книгу про жидів, що рятували українців, і про українців, що рятували жидів... Адже це головне, що мало б залишитись у пам'яті від минулого.

Чи була в нас конструктивна співпраця? Ні! Бо не було нас! Були слуги – в єгипетському полоні.

Але скільки ідолів і лжепророків кануло в Лету, а Мойсей зі скрижалями і Христос із проповіддю на Горі все ще стоять і навчають.

1991 р.

УРОК БЖЕЗІНСЬКОГО (Після урочистостей)

Другого липня в Києві на врученні щорічної премії Антоновичів був надзвичайний гість – лавреат цієї премії Збігнєв Бжезінський, відомий американський політолог, філософ, провісник близького краху червоної імперії. Слухав його блискучий виступ на отриманні премії – і звернув особливу увагу на початок та кінець цього виступу. На початку Збігнєв Бжезінський зазначив, що вважає за честь бути лавреатом премії, яку отримав Василь Стус.

У кінці він повідомив про своє рішення передати грошову частину премії родинам тих, що загинули в таборах, як В. Стус.

Ще ніколи на таких милих урочистостях так не звучала ця важка тема. Українці здебільшого обмежуються портретом або банальною згадкою про загиблого поета. Офірне самоспалення, вівтар і всякі такі речі, що лежать в основі святині, що живлять почуття честі й гідності покоління, у нас не горять у пам'яті. Чи не тому, що, власне, саме поняття про святині пригасло?

«Вони не прагнули врятувати його», – якось сказав Мойсей Фішбейн. Признатись, я йому не повірив... Але згадав собі 1987 рік. Тоді ще преса таврувала український культурологічний клуб. Коли я наприкінці того 87-го виголосив слово про Стуса і нелегально передав його за кордон як звернення до Президента міжнародного ПЕН-клубу Френсіса Кінґа, то один з українських поетів в Америці відмовився передати це Кінґові, «щоб не лізти в політику». Інші все ж таки передали це звернення Президентові, і той негайно відгукнувся на нього листом до Горбачова...

В'язні сумління – живий нерв міжнародного ПЕН-клубу – для багатьох українських літераторів обабіч океану – це тільки обтяжлива і слизька тема... Погляньте, будь ласка, № 12 «Сучасности» за 1985 рік – там некролог Стусові займає скромну останню сторінку, а перша відведена якійсь публікації Бердника...

Уявімо собі тепер: на милі наші урочистості з'являється, як шекспірівський привид, високий костру-

бятий Василь Стус із його манерою говорити голосно те, що думає. Який моветон!

Чи й справді журі присудило премію Антоновичів такій неfortunній постаті, як Василь Стус?.. Але десь це ім'я все-таки значиться, бо, власне, в премії Стусові, здається, відмовили, оскільки саме тоді він загинув, а покійним вирішено не присуджувати премії. Певне, для таких людей, як Бжезінський, смерть не усуває високої постаті з порядку денного. Очевидно, цей блискучий радянолог усе ще переживає свою зоряну мить, коли він в уряді президента Картера проєктував розвал другої потуги світу – імперії зла і насильства – і виступав разом із в'язнями сумління ніби єдиним фронтом. І всі це відчували – всі, причетні до творення історії.

Тут я не міг не сказати слово: «Користуючись рідкісною можливістю, хочу передати панові Бжезінському зміст тих телеграм і листів від в'язнів сумління, що роками писалися йому, але до нього не доходили. Ми там пильно стежили за "третьою корзиною" (про права людини) і за всіма виступами Картера, Бжезінського, Венса. У цитованих у пресі висловлюваннях Бжезінського про світ комуністичного насильства і про останню імперію ми відчували провісні блискавки, за якими неодмінно вдарить грім. Ми вітали ці блискавки з того берега, і сьогодні пора передати йому вість про перегук полюсів та подякувати від імені всіх. Я повинен це зробити і за тих, що залишили по собі тільки

чесне ім'я. Зустріч імен у списку лавреатів – це тільки глухе відлуння тих зустрічей стривоженої совісті, що в таборах були навіть інтенсивнішими, ніж на волі, де люди могли читати повен текст пророчих виступів радника дивного американського президента, що поклав моральний принцип в основу державної політики. Дякую. Цього не можна забути».

Коли я на вечорі вручення премії попросив три хвилини для слова подяки Бжезінському, то не було кому зрозуміти, що це важливо.

Мабуть, дехто в журі вважав, що це не важливо для Бжезінсько-

го. Я гадаю, що їм і цей ухил самого лавреата в зеківську тему здався трохи дисконформним або просто фігурою чемности.

У таких речах нікого не переконаєш. Але все справжнє має в своїй основі щось народжене з болю, щось принесене в офіру, і мислитель чи художник вічно звертається до цього феномену, як музикант до камертона. Бо коли зіб'єшся на фальш, дальша гра вже втрачає сенс. А це вже найгірше – гра без сенсу.

«Літературна Україна»,
23 липня 1992 р.

У РУЇНАХ ВАВИЛОНСЬКОЇ ВЕЖІ

ДАВНЄ РІЧИЩЕ
УКРАЇНСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ

Історія вивчає давні річища, пересохлі річища, щоб знати, куди в час повені попливе народня річка? Та коли річка виходить із берегів і розливається мілинами на полях – тоді картина на всіх річках змінюється.

Нація процвітаюча святкує хвилини спокійного плину річки у своєму руслі. Нації, віками поневолені, святкують, на жаль, ті страшні хвилини, коли повінь

заповнює пересохлі річища й виходить із берегів «на волю».

Вороги, звичайно, використовують цю біду, щоб показати світові розбійницьке лице повсталих.

Але про народ судять по тому, який у нього Бог. І в тому розумінні історія народу правдиво віддзеркалюється в історії його релігійних вірувань і спрямованості Церкви.

Нині Україна повернулася до герба і символів Київської Русі не випадково. Це наше давнє річище – наш образ у ту пору, коли наші прадіди тисячу років тому прийняли християнство.

Воно прийшло з Візантії, де Церква була обтяжена опікою держави. Але прислані з Візантії єпископи в Києві підтримували миролюбний дух і незалежність Церкви.

Над Україною проносилися бурі, Київ руйнували багато разів, як Єрусалим. А духовенство трималося своїх святинь за всіх політичних катастроф.

У XV столітті завоювання Візантії турками ослабило зв'язок України з релігійним центром, але посилювало її опір мусульманській експансії. Церковна ієрархія мала свою опору в громадах мирян, перейнятих християнським духом. Із Заходу йшли впливи протестантизму й католицизму – Українська Церква лібералізувалась. Історик М. Костомаров писав: «Він (українець) не гидує їсти, пити і приятелювати не тільки з католиком чи протестантом, а й із жидом, із татаром. Але ж нехай тільки він помітить, що чужовірний або чужинець починає глумитися над його власними святощами, в нього ворожнеча

спалахує ще сильніше, ніж у москаля».

Теперішній інтерес до історії Церкви в Україні не випадковий. З одного боку – це реакція на польське заборони (книжки істориків України були літературою забороненою). З другого боку – усяке минуле вважалося темним фоном для «світлого сучасного і майбутнього».

Особливо спустошеною була релігійна самосвідомість. Духові символи зневажено і зведено до «антинаукових, шкідливих пережитків минулого». Навіть вивчення історії і літератури було формальним, оскільки українська література мала релігійний зміст, що не відкривався без релігійного ключа.

На мілинах ідеологічних стереотипів нині доводиться розкопувати давні річища й підвалини. Людина інтуїтивно відчуває, що в колективному підсвідомому крізь усі часи зберігається духовна реальність та великі символи, вищі за минулі форми й сезонні ідеологічні схеми. Історія релігійного життя народу веде нас до усталених форм, що мають доказову силу фактів. Ті факти наводять на роздуми.

Якщо за кілька десятиліть після прийняття християнства 988 року в Києві було чотириста церков і вісімнадцять монастирів – це свідчення того, що релігія мала глибоке коріння вже в попередніх поколіннях, вона відповідала духові народу.

Якщо релігійні утиски й переслідування з боку Польщі в XVI столітті розбудили духову енергію українського народу й привели до

великої народної війни Хмельницького за незалежність – то це свідчення сили православної віри в народі, що сам протистояв і мусульманському Сходу, і католицькому Заходу.

Боротьба навколо унії була не релігійною, а політичною – проти польської експансії. Але характерно, що православне духовенство Києва не хотіло з'єднатися з православною церквою Москви в 1654 році, і митрополит Сильвестр Косів, усупереч політиці Хмельницького, відмовився від присяги цареві. Свобода, широка вченість, терпимість до інших релігій, а також західна орієнтація розмежовували український і російський модель православ'я.

Нонконформістська традиція українського духовенства виявилася і після революції 1917 року. Відвернувшись від минулого, воно почало також розбудовувати Автокефальну Православну Церкву, опозиційну державі. Та Церква не пішла на компроміс із владою і була ліквідована в 1930 році. Так само, як Українська Греко-Католицька – в 1946 році. До речі, в особах своїх найдостойніших ієрархів вона трималась незалежно і важко обстоювала свободу і свій національний обов'язок.

ДЕФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО РІЧИЩА В ІМПЕРІЇ

Україна під владою Російської імперії перебуває понад три сторіччя. Це позначилось на характері народу і Церкви.

Який вплив Російської Православної Церкви?

Передусім формалізація і політизація. Згадаймо, що Візантійська Церква від самого початку була державною. Цей державний характер Православної Церкви перейняла Москва ще в XV столітті, рішуче проголосивши: «Москва – третій Рим, а четвертому не бути».

Практично це означало верховну владу самодержавного царя над владою Бога та ієрархів. Казенна релігія закріплювалась у формі зовнішньої обрядовості. Фанатизм у боротьбі за зовнішні форми досяг крайнощів. Як пише М. Костомаров, «латинську, лютеранську, вірменську і всяку іншу віру, коли вона хоч трохи чим різнилась від православної, москалі вважали за прокляту, єретичну».

Цар Петро, що знизив Церкву до державного відомства, перший запровадив цензуру на українські богослужбові книги, «щоб ніякої відмінності не було». Самодержавство йшло разом із православ'ям, але в імперській політиці завоювань, русифікації та уніфікації православ'я простувало попереду. Воно відірвалось од народного кореня.

Нові релігійні шукання в Росії йшли поза офіційною релігією. Релігійні мислителі XIX–XX століть не мали спільного з Церквою. Часто вони йшли від українського коріння – від Гоголя, Сквороди, Юркевича...

Російська Православна Церква негативно реагувала на ліберально-гуманістичні шукання, на заборону смертної кари тощо. Не див-

но, що ця бюрократична структура виявилась придатною для большевиків: вони дали їй право стати ідейним помічником партії в пропаганді російського патріотизму під час війни, у приховуванні злочинів режиму після війни. Вона обережно обминула гнаних, переслідуючих за правду.

АГРЕСИВНІСТЬ ПОЛІТИКИ БЕЗ РЕЛІГІЇ

Як позначалося відокремлення держави від Церкви на політиці російської, вже червоної імперії?

Сатанинська війна проти Бога стала війною проти народу. Передусім змінилися символи. Большевизм одверто висунув емблему: замість хреста – багнет і дикий тип атакуючого в шапці-будьонівці...

Атакуючі вожді, атакуючі плякати, похмурі пам'ятники, маршові пісні й бойовий мажор із непристойним самохвальством стали новою естетикою комунізму. Естетика безцеремонності й голої простоти. Вона відвернула од Мадонни й поставила на її місці жінку з мечем або снопом. Безперечно, ті символи легалізували й найгірші інстинкти маси і дали карт-бланш вождям. «Якщо Бога нема, то все дозволено» (Достоевський). Це відкриття глибших перспектив нігілізму большевизм довів до матеріялістичної ясності. Історія знає приклади безцеремонного використання Церкви диктаторами. Але приклад войовничого безбожництва – унікальний.

В Україні воно мало особливо деструктивний і депресивний вплив, оскільки різко заперечувало релігійний дух української культури й віками вироблений тип людини – хлібороба і пасічника. Фактично влада репресіями й голодом, як це переконливо показав у книжці «Жнива скорботи» Роберт Конквест, знищувала цей «клясово чужий» тип і насаджувала свій тип – безпринципного партійного активіста.

«По місту розвішано плякати: людина людину коле!» – з жахом говорить поет, а його устами – народ.

«Заміна етнічного матеріалу» – це була політика Кремля в Україні. Але замінити сорок мільйонів було важко навіть большевикам, обмежились систематичним переміщенням.

Треба сказати, що навіть після фізичного винищення українського духовенства та періодичного винищення інтелігенції глибинно-християнський миролюбний дух України й до сьогодні рятує її від провокацій збройного конфлікту. Ці провокації – універсальний інструмент імперської дипломатії. Divide et impera. Отже, давня війна триває. Церква не стримує. Вона перебуває у старій ролі слуги.

Якщо говорити про вплив Церкви на політику Советського Союзу, то він був більш негативний, бо завжди йшов у розріз із рухом право-захисним та національно-визвольним. Негативним був і вплив на особу: гуманістичні християнські цінності стали реквізитом, як талант, закопаний у землю. В актив-

ному полі боротьби за людину вони не гартувались. У свідомості людей ті цінності мали зміст неясний, бо йшли не з церковної проповіді, а від атеїстичних агітаторів. З авторитетом Церкви падав авторитет християнського вчення. Слово «Бог» писалось з малої літери і на папері, і в душах людей.

ЦЕРКВА ЯК ІНСТИТУЦІЯ І ЦЕРКВА ЯК ДУХОВА СИЛА

Держава толерувала Церкву як інституцію. Вічна проблема, ще в єгипетській теократичній системі була загроза порушення рівноваги влади верховного жерця (адміністративна влада) і великого ерофанта, що мав містичну владу.

Втративши силу Церкви войовничої в євангельському значенні слова, конформістська Церква роз'єдналась на два профілі: Церква як легалізована інституція і Церква як святиня, де Таїнства Христові вершать духове єднання громади.

Треба сказати, що саме з цієї євхаристійної святині раз у раз пробивалися паростки оновлення. Вони таїли в собі опозицію до влади. Ця опозиція не конче виявлялась у проводі чи в прямій критиці матеріялізму. Частіше вона виявлялась у гідності особи та в послідовному неприйнятті філософії і практики «реального соціялізму» (наприклад, публікації о. Меня). Це була справді здорова сила, що берегла чистоту джерел і абсолют святині.

На відміну од монолітної католицької опозиції в Польщі чи в інших післявоєнних сателітів, релігійна опозиція в Україні не була такою політичною силою, що інстинктивно стає на захист цінностей. Церква змиралася з відведеною їй пасивною ролю. Вона не підтримувала сміливих нонконформістів ні на морально-правному, ні на релігійному ґрунті. Отже, опозиція в межах Церкви могла щонайбільше бути мовчазною хоронительською святинь. Але в очах мирян такі поодинокі непримиренні мали велику силу: за ними стояла вічність.

Отже, незрима суть Церкви в тому, що вона – хоронителька цінностей.

Церква як інституція – це структура, яка має захищати дух. Так само, як черепна коробка має захищати таємниці мозку, а грудна клітка – джерельну таємницю серця.

Чоло має світитися. Огруддя має бути могутнім. Та хоч би як прикрашали зачіскою чоло, хоч би як виробляли мускулатуру грудей і хоч би який надягали костюм – усе це тільки фасада. Головним залишається розум і серце.

Тим часом нині в засобах масової інформації політика Церкви висувається на перший плян. Навіть у час відродження релігійного життя «сакрум» не вийшов на перше місце, «профанум» далі тримається стабільно завойованих позицій і єднається з Церквою як інституцією.

Політична зорієнтованість і кон'юнктура, зближення зі структурами влади, міжконфесійна активність – усе це належить до інституції, що прагне стати впливовою.

Але це самообман. Церква політизована стане більше помітною в пресі, але не впливовою в позитивному значенні. Така Церква втрачає справжній вплив на людей і задовольняється ілюзорним. Щобільше, вона має тенденцію до розколу, оскільки сила святині перекривається силами відцентровими.

Якщо говорити про справжній вплив Церкви на політику, то це буде вплив через особу, зокрема, вплив на виховання.

Найнадійніше виховання і вплив на особу дає релігія, виробляючи почуття святості й міри.

Ушляхетнювальний вплив Церкви на молодь, на політиків має цінність найбільшу. Релігійне вчення про найвищу цінність особи, про чесні методи й добрі цілі – усе це не йде в порівняння з правовим навчанням. Релятивізм наукової істини є лише суроґатом істини релігійної.

Нині питання питань – духове виховання дітей, організація релігійних шкіл, щоб дати дітям поняття про цю джерельну релігійну істину.

Важлива наука комуністичного виховання, побудованого на раціоналістичних впливах на свідомість, мусить бути врахована. Діти все розуміють і схвалюють, проте діють по-своєму. Виробляється словесна реальність, паралельна до живої реальності. Цього не було за традиційного релігійного виховання, що давало напрям, і весь життєвий уклад працював на вироблення особи в рамках традицій. В умовах розмиті традиції словесна правильність не закріплювалась.

Протестантські громади виховували дітей у дусі неприйняття безбожного світу, тому вважались найнебезпечнішими для офіційної ідеології.

Необов'язковість слова, умовність правил і законів, клясовий релятивізм та вседозволеність влади і, зрештою, матеріалістичний світогляд із його принципом «розумного еґоїзму» – все це разом працювало на демонтаж особи та перетворення її на частку маси. Державне «перевиховання» означало звільнення її від принципів приватної власності, релігії і національності, тобто від глибокого коріння. І цей процес нівелювання торкнувся всіх верств суспільства.

РЕЛІГІЙНЕ ШУМУВАННЯ І ЦЕРКВА

Нинішня релігійна ситуація в Україні хаотична. Православ'я зазнає кризи. Масове повернення до колишньої Православної Церкви неможливе. Вона занепадала ще до революції. У комуністичний період вона стала керованою бюрократичною інституцією, бездуховою в дусі часу.

Україна її впадала під новою назвою Української Православної Церкви. Нині від неї відійшли насильно приєднані в 1946 році греко-католики, відійшла Українська Автокефальна Православна Церква, а також Українська Православна Церква Київського Патріархату, що об'єднала частину Української Православної і Автокефальної.

Отже, маємо чотири Церкви, де служать священики тієї самої напівзруйнованої школи. Вже через характер тієї школи між ними тривають, по суті, політичні незгоди. Усі вони потроху відбудовують церковні приміщення, школи, бібліотеки. Та ж одна не може піднятися над тимчасовими віяннями до справжньої християнсько-місійної роботи в здичавілій гуці.

Більшість православних за інерцією належить до Московського Патріархату, в якому досі панують імперські стереотипи й антиукраїнські настрої. Але які перспективи можуть бути в бюрократизованій Церкві, глухій до вимог часу й нетерпимою до духу народнього? Політика її відбиває політику центру.

Спроби уряду України підтримати національно орієнтовану Православну Церкву Київського Патріархату були б похвальними, якби йшлося про підтримку ентузіастів духового оновлення, будівників святині, а не просто інституції. В умовах постколоніального режиму підтримка переслідуваної мови, переслідуваного народу йде в річищі євангельської традиції підтримки гнаних і скривджених.

Але нині посткомуністична Українська держава зорієнтована на стару номенклатуру і в державному апараті, і в Церкві. Така підтримка мало торкається відродження духового. З неї користають конформісти, для яких духовий маєстат святині мало значить. Вони надто легко й швидко піднімаються драбиною ієрархії, і то без вищої богословської освіти та реальних заслуг. Вага їх на релігійному полі мізерна.

Звичайно, трапляються обдаровані духом добрі священики без належної освіти, але це рідкість.

Найменша чисельно й найменш підтримувана владою Українська Автокефальна Православна Церква стає в наше традиційне річище Церкви бідної, але вільної.

Духовий голод у народі великий. Україна чекає на проповідників, учителів, голос яких має чути влада, інтелігенція, народ. Людей духової влади, перед якою схиляють голову всі. Справжня Церква – це найвищий духовний маєстат влади і вчитель мудрости.

Відродження особи в нас може початися лише з Церкви, поставленої на сторожі людини, що носить образ і подобу Найвищої Особи. За нинішніх умов руїни перечекуємо потік лжепророків, гастролерів і релігійних заміників. Такий перебіг хвороби. Характер її видозмінюється з кожним роком.

Але містична сила Церкви завжди велика. Із глибини українського народу, який завжди давав імперії велику кількість священнослужителів, приходять і приходять люди нової формації. На них надія. Річка має повернутися у своє русло.

Криза Православної Церкви – частина кризи християнського світу. На наших очах він утрачає духову енергію і активність. Подібно до блудного сина, він проживає рештки батьківського спадку. Він живе старим реквізитом, але йому здається, що він ще далі грає активну роль в духовій драмі свободи супроти важкого детермінізму й вітрів часу.

1933 р.

УКРАЇНСЬКЕ КОРІННЯ РОСІЙСЬКОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Втому культурному просторі, що в Європі називають Росія, Російська імперія, живе приглушена велика розмаїтість культур і триває боротьба протилежних начал, принципів, традицій.

Імперія тримається на тенденціях російського етносу – екстенсивних, інтеграційних, тоталітарних. Централізм підтримує сили колективізму і догматизму. Але експлуатує він живі джерела і живі соки індивідуальності.

В пляні нашої проблеми пошуків національної ідентичності – я зупинюсь на тенденціях українського духу, української ментальності, і саме на релігійно-філософському полі.

Згадаємо одну історію. 1 березня 1881 року терористи з «Народньої Воли» саморобною бомбою вбили царя Олександра II. Коли двадцятивосьмирічний професор Володимир Соловйов 13 березня у Санкт-Петербурзі виступив із публічною лекцією проти революційного насильства, усі мовчали.

Але коли 28 березня молодий філософ виступив із другою лекцією – із закликком помилувати вбивцю Олександра II – це прозвучало, як вибух бомби. «Откуда у такого милейшего отца такой сын?!?» – здивувався цар Олександр III.

Батько справді був офіційним російським істориком, ректором Московського університету... Але цар не врахував, що, крім батька, у Володимира Соловйова була ще мати, містично настроєна ідеалістка, родичка українського філософа Сковороди. І були ще вчителі ідеалізму...

Я хочу поставити питання ширше: звідки взагалі пішов цей ідеалістично-релігійний дух у Росії?

Звідки Достоевський, Соловйов, Бердяєв?

Згадаймо, що В. Соловйов, як і вся тодішня молодь, пережив епідемію захоплення матеріалізмом і нігілізмом. Але потім університетським його вчителем філософії став Памфил Юркевич. Вчителем у давньому значенні цього слова – у спадкоємності ключових понять. В. Соловйов написав дві статті про філософію й образ свого вчителя. Якби не ці статті, ми знали б сьогодні лише одіозне ім'я Юркевича...

Памфил Юркевич (1827–1874) був прославленим професором філософії у Київській духовній академії і автором глибоких, прозорих за змістом і формою філософських трактатів у дусі Платона і християнської патристики. У 1861 (рік великих реформ!) у Московському університеті після десятирічної заборони відкривається знову кафедра філософії. У всій імперії знайшлася лише одна фігура, підготовлена очолювати таку кафедру. За імперською традицією, все найкраще з колоній поглинав центр. Усі дороги вели «до Риму»...

Цього не уникнув ні Сковорода, ні Гоголь, ні Шевченко.

Чи передчував 33-літній Юркевич, що йде на бичування? Філософ-ідеаліст потрапив у світ нетерпимости й тотальної моди на матеріалізм.

За свідченням М. Бердяєва, «російська інтелігенція швидше нагадувала чернечий орден чи релігійну секту зі своєю особливою мораллю, дуже нетерпимою, зі своїм обов'язковим світосприйняттям».

Осередком «прогресивної думки» Росії був журнал «Современник», за редакцією Чернишевського. Коли київський філософ іронічно прокритикував публікацію Чернишевського «Антропологічний принцип у філософії» за вульгарно-матеріалістичне змішування понять, Чернишевський відповів у такому стилі: «Усі ми, семінаристи, писали те саме, що написав п. Юркевич, я певен... Хоч я не читав і не буду читати його...». І додав: «Я почувуюся настільки вищим мислителем школи п. Юркевича, що мене рішуче не цікавить знати, що вони про мене думають».

«Юркевич проти "Современника"! Цього було досить, щоб філософа-ерудита оголосити реакціонером і неучом і, не читаючи, висміювати його ім'я... Створено легенду, що уряд привіз українця-реакціонера для боротьби з матеріалізмом і прогресом. Цього було цілком досить, щоб закреслити творчість Юркевича і використовувати його ім'я як символ реакції та мракобісся протягом ста тридцяти років. Аж до падіння червоної імперії».

За свідченням В. Соловйова, в Московському університеті блискучий професор не міг мати того впливу, що мав у Києві.

Сам напівукраїнець, Володимир Соловйов роздумує про свого вчителя: «Юркевич був глибокий мислитель, чудовий знавець історії філософії, зокрема старої. ...Індивідуальний характер Юркевича склався, без сумніву, на загальному тлі української природи. Йї відповідала його задумливість, заглибленість у

себе, чутливість більш інтенсивна, ніж екстенсивна, також впертість і замкненість... Юркевич мав нахил до мовчазної контемпляції, або до тихого обміну думками з небагатьма приятелями. До цих рис треба додати одну, також українську – особливий вид сконцентрованого гумору... Він смішив мене, сам лише ледве посміхаючись».

Основною причиною неприязні Юркевича був його органічно український ідеалістичний світогляд. В основі його було оригінальне поєднання сократівсько-платонівського духу з християнським світосприйманням. Такий філософський ґрунт в Україні був настільки сильним, що народній філософ Скворода (XVIII ст.) став легендою ще за життя. Його шанували серед простого народу, переказували його науку, переписували його пісні й передавали настанову як словом, так і власним прикладом.

Його вчення про єдність трьох світів – макрокосм, мікрокосм і світ символів, вчення про глибинне в людині джерело моральності – серце, про приховану суть речей невидиму, про мир у душі і ясність бадьорого духу – все це інтуїтивно було зрозуміле селянам, з якими філософ любив розмовляти.

Він був в українській традиції філософом мандрівним, Біблію і свої рукописи носив завжди з собою в саквах і не збирався їх друкувати.

Але коли через сто років його твори було надруковано в Петербурзі, на них накинута «прогресивна» критика з великою нетерпимістю. Критик Крестовський при-

знався, що читати цього не може, бо це «семінарська мертвота», і посміхався, що таких юродивих філософів багато в Україні.

Треба сказати, що всі ці гострі колізії належать до часу спалаху матеріялізму і нігілізму в Росії.

Але згадаймо аналогічну ранішу історію з Гоголем. Він приніс у Росію український дух християнської проповіді в сорокові роки. У той час він уже мав велику славу першорядної постаті в російській літературі – славу великого сатирика (до речі, Бердяєв вважає, що «помилково бачити в Гоголі сатирика. Він бачив метафізичну глибину зла. Гоголя мучило, що Росія одержима духами зла і олжі...»).

Досить було Гоголеві випустити книгу «Вибрані місця з листування з друзями» (1846), як на нього накинута, наче за «зраду прогресивних ідеалів». Він просив уважно його прочитати. Але зустрів критику без бажання розуміти автора і без бажання читати його до кінця. Відомий «Лист до Гоголя» В. Белінського можна назвати зразком нетерпимої нігілістичної реакції, що перекреслює книгу і навіть самого автора.

До речі, так само, «тотально» реагував революціонер-демократ Белінський на особи Шевченка й інших українських письменників, об'єднаних під гаслом християнського оновлення. Він поставився позитивно до їхнього арешту.

Лист Белінського був написаний у Цюриху. Він ширився нелегально. Але дух його охоплював і зобов'язував «усю прогресивну Росію».

Як це не парадоксально, Гоголь, так само як пізніш Юркевич, мав своїх учнів і послідовників серед тих, що зачитувалися листом Белінського... Маю на увазі Достоевського. «Усі ми вийшли з «Шинелі» Гоголя», – писав Достоевський. Але це далеко не повна сповідь. Не знаю, чи «всі», а сам Достоевський (і це було помічено критикою ще до його арешту) вийшов із гоголівської прози, і з його публіцистики, і з його шукань. Про це мало пишуть, оскільки вчителі великих завжди в тіні.

Отже, «камінь, якого відкинули будівничі, став нарижним». Але, як бачимо, ті, що зробили камінь нарижним у своїй будові, що заклали основи російської релігійної філософії, стали спадкоємцями української духовної традиції, самі походили з українського кореня.

Говорити про міру усвідомлення національної ідентичності авторами в умовах нетерпимості й загальних обов'язкових імперських стандартів – справа нелегка. Особливо, коли маємо до діла з філософами, які за своєю природою працюють на загальнолюдському полі й пишуть мовою офіційно прийнятою. Найчастіше їхнє походження і пам'ять роду зберігається глибоко в підсвідомому, в тих джерелах, що живлять пам'ять серця і творчий порив. (Для Юркевича серце – не тільки джерело підсвідомого, а й найвища міра людського) і це важить набагато більше, ніж прями висловлювання, які легко цитувати (наприклад, деякі патріотичні листи молодого Гоголя).

У нашому контексті національна ідентичність згадуваних тут постатей допомагає зрозуміти складні духовні процеси, завульговані офіційно прийнятою і кон'юнктурною фразеологією. Коли живі українці у Москві воліли приховувати свою національність, то було не до того, щоб дошукуватись предків. Пам'ять дитинства, часом повітря дитинства, і пам'ять вражень, захованих у підсвідомому, дають ключ до розуміння автора.

Від самого Володимира Соловйова маємо свідчення, що він родич «українського Сократа Сквороди». Від самого Достоевського не маємо свідчень. Але дочка його Лідія пише, що літературний талант Федір Михайлович успадкував від українського роду батька, бо і в родині їхній колись зберігалась українська поема релігійного змісту ще з часів проживання на Поділлі.

Перед дослідником виникають природні запитання: Чому прогресивний студент Володимир Соловйов потягнувся до одіозного професора Памфила Юркевича? Як могло статись, що засуджений до страти за розповсюдження листа до Гоголя Достоевський успадковує ідеї Гоголя, а рисами Белінського наділяє «бісів»?

Як міг Бердяєв так відчужено говорити про Росію: «Советське комуністичне царство має велику схожість за своєю духовною конструкцією з московським православним царством. У ньому та сама задушливість»? І чому його тон раптом змінюється, коли пише: в «Київській Русі зароджувалася культура вища, ніж у той час на Заході»?

Бердяєв народився в Києві. Мати – французенка. Атмосфера дитинства зробила його молодшого брата Сергія українським поетом. У мові Миколи Бердяєва на все життя зберігся український акцент.

Але не це головне: у нього на все життя зберігся той елліністичний дух миру в душі, демократизму і терпимости, що передавався від Сковороди і Юркевича – Соловйову, а через Соловйова – Бердяєву.

Усі вони були по-своєму християнськими проповідниками у дусі народної християнської релігії. Вони мали навіть нахил до мандрівного життя, хоча це був інший світ порівняно зі світом Сковороди, їм була чужа офіційно-«державна» православна церква з її догматизмом і формальною обрядовістю.

Вони успадкували християнську традицію, яка жила у народі. В умовах різних чужих завоювань було більше вільного духу,

ніж в імперії, яка вічно культивувала насильство і викоринювала дух волі (разом із глибокою вірою).

У посткомуністичній Росії все повторюється по колу, яке окреслив Бердяєв у своїй книзі «Джерела і сенс російського комунізму», і яке розгадав ще у 1839 році маркіз де Кюстін.

На закінчення я маю признатись, що сам пройшов ту школу Белінського, Чернишевського, Добролюбова, Писарєва і подібне захоплення релігією нігілізму. Відкриття Сковороди і Юркевича прийшло вже з останні роки. Відкриття Соловйова і Бердяєва належить до моїх дисидентських років.

Але десь на другому пляні і в глибині підсвідомости жив духом християнської традиції, не даючи цьому назви. Тепер, подібно до мольєрівського Журдена, зрозумів, що все життя говорив прозою...

1994 р.

ПИСЬМЕННИК ОДИН ПІД ДЕРЖАВНИМ ПРЕСОМ

Історія сповнена повторень, і нема нічого нового під сонцем. Трагедія поета, який протистоїть тиранові, а також трагедія поета, який високо під-

нявся над сучасниками, – це теми вічні.

Однак ХХ вік явив нам тотальну тиранію, а це щось принципово інше. Поодинокі прояви тиранії не можна порівнювати з терористичною системою, яка руйнує суспільство та особу, нівелює всяку творчу індивідуальність. Історія знає владу, яка зміщувала верхів, але до Сталіна історія не пам'ятає режимів, які б викоринювали господаря і знищували особу як таку, не пам'ятає режимів, які б викоринювали релігію і культуру як вияв духовости, несумісної з матеріалістичною ідеологією.

Комуністичний гімн «Інтернаціонал» у російському перекладі вніс елемент, якого не було у французькому оригіналі: ХТО БЫЛ НИЧЕМ, ТОТ СТАНЕТ ВСЕМ. А відповідно і зворотний зміст: ХТО БУВ КИМОСЬ, СТАЄ НІКИМ.

Большевицьку революцію в поняттях можна порівнювати з розщепленням атомного ядра. Вона теж плянувалася, як керований процес – як «звільнення колосальної прихованої енергії» народу.

Для цієї благої цілі вона легалізувала всі недозволені засоби розкладу. Вона зробила усі віками виплекані цінності політичним засобом. Вона їх утилізувала.

ВСЕ В ІМ'Я ЛЮДИНИ! Але сама людина стала ЗАСОБОМ, і демонтаж особи дав ланцюгову реакцію розпаду.

Ніколи в історії не було такого цинічного використання людини в політичних цілях, подібно до використання її на війні. Але навіть гір-

ше, бо на війні є певні правила чести, є система захисту, спільність, довіра, зрештою, взаємоповага.

Під большевицьким пресом зникло саме поняття ДОБРОЇ ВОЛІ, МОРАЛЬНОГО ЗАХИСТУ І ПОЗИТИВНОЇ СПІЛЬНОСТІ.

Фактично, замість моральної спільности на ґрунті спільних вартостей залишилося тільки поняття особистої відданости вождєві, і цю відданість треба було постійно доводити.

Це і ставило письменника в мезову ситуацію – вічного самозахисту.

Коли ми говоримо про прес тоталітарного режиму на особу, то передусім треба уточнити поняття. Комуністи люблять нині ховатися за цим широким поняттям.

Італійський фашизм, гітлерівський нацизм і сталінський комунізм – це різні реальності. За ними стоять передусім різні традиції, яких не може змінити жоден режим протягом короткого історичного часу.

Здавалося б, така широка метафора, як НОСОРИГ Е. Йонеско, могла б об'єднати тоталітарні режими. Та згадаймо, як у 70-ті роки один із московських театрів хотів ставити «Носорога», але висунув авторові вимогу, щоб той уточнив коричневий колір носорога.

Йонеско, замість піти на тихий компроміс, заявив на весь світ, що не звужить метафори, – і тим самим дав зрозуміти, що носороги – червоні!

Світ уже знав про терористичні дії «червоних бригад».

Тим часом ті червоні носороги перед цілим світом вдавали, що вони кращі за коричневих. І вони це вміло демонстрували на прикладі привілейованих авторів типу Шолохова. Але не тільки.

Згадаймо, як вони запрошували «об'єктивних свідків» з Європи – і Герберта Велса, і Леона Фойхтванґера, і Анрі Барбюса...

Однак згадаємо ще глибше – маркіза де Кюстіна, його книгу «РОСІЯ 1839». Адже він теж був запрошений для *апологетичних лжесвідчень*, але вчасно розгадав підступи царя.

Я хочу сказати, що Росія надягала цивілізовану маску цілими століттями. Большевизм тут мав глибокі традиції. Він – лідер серед усіх тоталітарних режимів, зрештою, за тривалістю віку їх не можна навіть порівнювати.

Нацистський режим – це 12-річний по суті воєнний режим.

Комуністичний режим у країнах Прибалтики – це вже значно пом'якшений післявоєнний режим.

Комуністичний режим у Польщі, Чехії, Угорщині, Східній Німеччині – це післявоєнні спроби організувати «перехідну» зону – «народно-демократичну».

Для України, яка після сотень років воєнно-поліційного режиму царської Росії перейшла у 1918 році під неоколоніально-терористичний режим, що тримався протягом чотирьох поколінь – для України «народно-демократичний» режим здавався європейським!

Той гніт, який описує Чеслав Мілош у книзі «Поневолений розум», нам здається просто використан-

ням людських слабкостей письменника в умовах несвободи...

Поряд із цією книгою виставимо для порівняння українську книгу «Розстріляне відродження», видану в Парижі 1959 року. Воно стосується тільки довоєнних репресій. Там із понад 250 ліквідованих українських авторів вибрано біографії і твори 40. Це 40 трагедій, що закінчуються фізичною або духовною смертю автора!

Сам я належу до покоління 60-х років. Це вже інша драма, в якій мені випала майже щаслива роля: після 12 років тюрем і заслань у Східньому Сибіру я повернувся і працював століаром аж до виходу на пенсію... А в 1989 отримав повідомлення від Верховного Суду про реабілітацію. У документі визнано, що вирок, винесений 1973 року за літературну творчість – винесений і затверджений тим же Верховним Судом безпідставно.

Це трагікомічна розв'язка – вплив «епохи перебудови». Якби не зміни, то той самий суд виніс би мені наступних 15 років, як Василю Стусові.

Історія знає парадоксальні релятивні істини ХХ ст.

За такі самі злочини, за які суворо судили нацистів, комуністів зовсім не судять.

За такі самі твори («Тихий Дон» Шолохова, «Доктор Живаго» Пастернака) можна отримати Голґоту, а можна і найвищу премію.

Рукописи не горять – у тому розумінні, що написане є написане (Булґаков, Солженіцин, Гроссман). Але горять у серцях ненаписані рукописи, і горять безслідно.

Картина репресій оманлива. «Коли в Москві відрізують нігті, то в Києві відрізують пальці».

Паралельно з грою на смерть у концтаборах у час ідеологічної війни в столиці йде блискуча гра на кон'юктурі (Вознесенський, Євтушенко). Це гра безпрограшна – і морально, і матеріально.

Цензура вироджується в регулятор привілеїв – із Московського центру. Заборонені ідеї, а також заборонені свободи продаються і купуються – у той самий час, коли в концтаборі вбивають Анатолія Марченка, Валерія Марченка, Василя Стуса – за НОНКОНФОРМІЗМ.

Але сформулюємо певні загальні передумови цензури як обов'язкової участі письменника у системі лжі.

Виплеканий російською матеріалістичною філософією нігілізм став ідейною зброєю плебейських вождів і плебейських мас.

Те лихо впало на знесилений суспільний організм, як тиф. І насамперед – під філософським плащем. Це належить до головних хитрощів диявола: підмінити найвищий дар людині від Бога. Підмінити Слово!

Сталося це серед білого дня, але непомітно. Річ у тім, що головні слова, на яких виросла людина, – Бог, любов, правда, закон, свобода – не були вкрадені. Вони не зникли зі словника. Навпаки, після революції ще частіше їх стали вживати. Тільки з протилежним змістом або протилежним знаком. Їх стали використовувати.

Навіть Заповіді не були відкинуті цілком. Большевики судили і за крадіж, і за вбивство, і за обман. Але заперечення Абсолюту перетворило Заповіді на партійні рекомендації: «Скажуть солги – солги».

Большевики виступали навіть проти тероризму. Адже вони судили старих демократів і гуманістів, академіків і поетів начебто за тероризм – у самих лише помислах – за «намір» убити залізних большевицьких вождів.

Але як слово Бог – втілення Абсолюту – було зведене до блюзнірства, а Правда зведена до назви пропагандивної газети, – так було перевернуто всі ключові слова. У них зміщено і поступово витіснено віковичний зміст, досвід духовного і морального життя поколінь.

Слово, поставлене Богом на сторожі людини як знак Божественного походження і спрямування її душі, як молитва і нагадування, – те слово в ужитку Антихриста стало засобом обману. Як блудний вогник, за яким біс водить людину, що загубила дорогу. Проповідь такої трудної, вистражданої любови до ближнього була замінена пропагандою зовсім легкої підозри та спонтанної клясової ненависти. Після революції та суховіїв громадянської війни вона поширилась, як пожежа в степу.

Слово, пущене по нисхідній, покотилося лавиною. Порожнє й легке, воно стало матеріалом для створення демагогічних популістських мітів. І просто сигналів для маси:

*Ленін – одно тільки слово,
А ми вже як буря – готово!*

(Павло Тичина)

У пресі, літературі й навіть у науці воно стало легким і приблизним, як тимчасовий пропагандивний засіб. Вихолощені слова перетворились на порожні шкарлупки, легкі для підміни. Зате вони приводили в дію механізм масових психозів.

Обіцяного хліба з каменю не вийшло. Зате поклоніння дияволу задля ілюзорної влади над світом (третя обітниця диявола в пустелі) реалізувалось і в Москві, і в Берліні. Отже, великий терор ішов паралельно з великою олжею. За допомогою підміненого слова.

Давно помічено, що большевизм переніс на мирний час усі підступно жорстокі й засекречені стратегічні й тактичні методи війни. Війна з народом! А в війну падає вартість людського життя.

Разом із підміною Слова сталася підміна самого поняття ДАРУ ЖИТТЯ. В очах упав той абсолютний Божественний дар, який має засвітитися в індивідуальності.

Зневажене життя стало відносним, сіреньким і убогим – життя без радісної причетності до Божого світу. Сирій детермінізм заговорив бляшаним голосом ЧК: «Никуда не денешься!». Душогубства ніхто й не приховував. У школі вивчали: «Та нехай собі, як знають, божеволіють, конають»...

Символом обікраденого дару життя стало інвентарне число, концтабірний номер, під яким зга-

сав чи то невідомий світові юнак, чи відомий академік.

Біографії живих у шкільних підручниках недалеко втекли від номера. Вони були всі підроблені й сірі. Перехід до вивчення радянської літератури можна було би починати словами з «Енеїди» Котляревського:

*Тепер Еней убрався в пекло,
Прийшов зовсім на інший світ.
Тут все поблідло і поблекло,
Нема ні місяця, ні звізд.*

Фальш запрограмовано як елемент ідеології.

«Фальш є душею соціалістичної літератури, – пише Іван Кошелівець, – і в цьому відношенні можна говорити про несполучність мистецької творчості з соціалістичним реалізмом».

Власне, саме цензура за законним статусом стосувалася тільки військових і сексуальних таємниць, а до художньої літератури ніби жадного стосунку не мала. Самі цензори не дуже розумілися на літературі.

Вимога партійності – це була душогубка для літератури, нею, цією вимогою, проймалися всі, починаючи від першого офіційного читача матеріалу до редактора газети чи журналу.

Уже від шкільної лави кожен відчував ту вимогу, звивав до неї і не соромився фальшу. Бо кожен знав: ТАК ТРЕБА.

Однак усі відчували відносність тих вимог. Партійна цензура була і засобом реґулювання, дозування правди: те, що проходило в Москві, не могло пройти в Києві. Отже,

ДРУГОРЯДНІСТЬ, вторинність забезпечувалася цензурою.

Партійна цензура мала привілей нагороджувати і карати. Вона знала, кому що можна. Скажімо, роман Олеся Гончара «Собор» проскочив у 1968 році тому, що автор був високопоставлений. Він свідомо пішов на «використання становища», що йому назавжди запам'ятали.

Відомо, що після війни Рильського, Сосюру, Яновського карали за твори, пропущені цензурою, власне, за те, що автори сміли скористатися моментом.

Нарешті, ми пам'ятаємо метод застосування віддуш-клапанів. Колись стояла велика черга підлабузників «до товариша Сталіна». А вже через кілька років, за тієї ж самої партії та ідеології, дозволено було скидати хулу на його ім'я. Кажуть, у Японії робітники в перерву можуть бити кулаками опудало їхнього директора.

На цьому карнавалі партійної кон'юнктури головне було – вгадати момент, як це умів Корнійчук. На цю фігуру дивилися тисячі авторів і цензорів, як на паличку диригента.

І ТА ГОТОВНІСТЬ БУЛА НАЙГІРШИМ БИЧЕМ РАДЯНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

Це окреме питання для психолога: що ми втратили, oprіч розстріляних, у затерплх від жаху німих свідках, які зберегли життя, але втратили дар правдивого свідчення...

Нині ми дивимось на поле битви крізь призму 60-ти пекельних років. Земля вже всотала кров,

і зарівнялись могили. Залишилися символи і засвідчені факти. На них можна подивитися з двох позицій.

Перша – тактична. Як доцільно було перед лицем терору поводитись тим, хто «грали з нечистим в останню життєву гру?»

Це питання людське, занадто людське, щоб міряти за еталонами. Кожен захищає своє життя – відповідно до свого характеру, своїх понять і вартостей. Ситуація абсурду тягне людей до поведінки абсурдної. Якщо їм не заважають суворі принципи.

Друга – принципова позиція поета, поставленого на сторожі слова і вічних вартостей.

Урок 1. Вірність високому поклонанню і Слову, даному Богом, ніколи не програшна. У ситуації терору ця вірність цінніша вдвоє.

Урок 2. Якщо високе служіння Слову і понадчасовій правді горіло в серці поета, то поет відбувся, що б там із ним потім не сталося.

Урок 3. Орієнтація на сезонні вартості, на політичну чи естетичну кон'юнктуру губить талант у зародку і не дає йому засвітитись від Слова.

Потому – висновки політичні, з яких хочу підкреслити один: фізичне і моральне знищення інтелігенції – це параліч і провінціалізація нації. Якщо це супроводжується висадженням у повітря святинь, храмів та ліквідацією їхніх служителів – то це духовий геноцид. Якщо ж одночасно з цим усім організовується війна голодом проти народу і за один рік нищується чверть нації (від 7 до

10 мільйонів), – то це геноцид тотальний.

Але якщо після цього стероризований поет змушений звеличувати народобивцю, якщо невинно убієнних і закопаних без хреста заборонено поминати і навіть слово «голод» заборонено згадувати; якщо замість заупокійної молитви гучномовці співають про щасливе життя уцілілих, які зі страхом чекають своєї черги, то тоді маємо те, що називається: комуністичний геноцид в Україні.

Хто вивчатиме фатальні душевні зміни в психіці тих, що вже вмирили, але не вмерли? Хто говоритиме заборонене слово правди в царстві примусової ідеологічної брехні?

На кого надіятися, коли сам розп'ятий Бог прилюдно зневажений, а країну втіленого Антихриста в найстрашніший 1933 рік визнала Америка?

Після цих усіх запитань ми можемо задуматися над станом нашого народу і нашої культури напередодні Другої світової війни.

Чотири роки вона лютувала на українській землі. Україну «визволяв» від большевиків Гітлер, після того Україну «визволяв» від гітлерівців Сталін, а після його «визволення» недобитків косив голод 1947 року. Хвилі комуністичного терору дедалі ставали слабшими. Але вони знов і знов косили ту інтелігенцію, яка берегла пам'ять і захищала духові цінності.

Не будемо втішатися тим, що все відійшло в минуле. Поле засмічене, отруйний посів нам ще збирати і збирати. Збанкрутіле слово,

негативна спрямованість емоцій, спокуса насильних методів, девальвація моральних цінностей – це реальні атрибути нинішньої депресії.

В основі її – втрата віри і довіри, моральна криза особи.

Оглядаючись назад, бачимо безум у масштабах імперії і слабку протидію духово ослабленої людини. Тепер бачимо, як зірвалося з основ усе і пливе до невідомого берега.

Але вага і значущість творчої індивідуальності зберігалась залежно від збереження нею коріння і цінностей.

Нинішній посткомуністичний світ іде в нікуди. Проте він так само тримається на особах, що зберігають коріння і цінності.

Але що нас живило і будило у хвилини духового виснаження?

Обірвана недоспівана пісня!

Енергія обіраного життя: вона передається наступникам як заповіт.

І духова енергія Слова, яке не продається і не розмінюється.

Слова, яке світиться і засвічує. Чи не про це думав Герман Гессе, коли писав про перспективи нашого світу?

«Якщо завдяки чомусь світ одужає, а людство виправиться, то тільки завдяки подвигам і стражданням тих, кого не можна було ні зігнути, ні купити, хто волів розстатися з життям, тільки не зі своєю людяністю». Бо справді: хто платив життям, той залишив на сторожі чести й правди – Слово.

1995 р.

ПОВЕРНЕННЯ ДО «ПЕРЕЖИТКІВ МИНУЛОГО»

Коли наш червоний «Титанік» під марші прямував у світле майбутнє, було зрозуміло, що йдемо до катастрофи. То цілком нормально, що переживаємо моральну кризу людини, пов'язану з крахом утопій, заснованих на вірі в наукове перетворення світу і перетворення природи людини.

Людина жила за стереотипами неспроможної філософії матеріалізму, ідеології соціалізму і політики насильства. Тепер та людина не хоче, щоб доля її залежала від долі корабля.

Правда, можна на хвилику втекти десь у традиційний світ. Скажімо, в містечко Золочів, де старий інтелігент Возняковський, схожий на старого інтелігента Хржановського в Кракові, відбудовує замок XVI століття, де останнім часом була тюрма. Там громада Української Автокефальної Православної Церкви буде новий храм у надії, що кошти знайдуться. До церкви приходять діти – і таке враження, що вони так і живуть у згоді з Богом і з природою. А тим часом навколо розлились мілини застою.

А тим часом західні вітри, що так гнали і гнали колись той корабель у вир большевицького нігілізму, на самому Заході пройшли боком. Тепер у нас поворот на 180°, а в них повороту нема. Великі вітри часу не течуть назад у минуле – ущухли вітри часу. Споживацька стихія – не вітер, а щось на зразок липучки.

Політичне відродження держави і моральне відродження людини – це речі різні, хоча вони глибоко взаємопов'язані. *Відродження йде від великої віри.* Я боюсь уживати те слово стосовно післячорнобильської епохи. Криза віри і моральна криза – знак нашого часу, нашого світу. Але оскільки ми були на першій лінії дослідів розщеплення людського ядра, оскільки

ми вийшли з того експерименту, то світ наш можемо назвати ПОСТ-ЧОРНОБИЛЬСЬКИМ.

Навіть не посткомуністичним, бо комунізм як процес розкладу ще не відійшов. Як усепроникна радіація, він ослаблює і паралізує життя.

Чорнобиль – це та маска смерти, якою завершується похмура драма комуністичного режиму. Той режим, що переступив усі і всілякі межі, раптом відчув, що наступати далі не може – треба відступати! Далі смерть, і то вже не плянова, а для всіх...

Чорнобиль перевертає наші поняття про відчуження, про заручників, навіть про смерть. Цього разу остання інтегрує вже не кляси, не лагєрні зони, а все живе – від людини до комахи.

У цій зоні відбувається також мутація людських вартостей: вони розсипаються. Це відчув цілий світ, коли настав крах тоталітарної ідеології. То виявилось раптом у розгубленості, коли в жорстоку мову комуністичної термінології залетіли біблійні слова *Звізда Полін*. Вона стала бар'єром і водночас сигналом до повільного відступу.

Кремль заговорив про повернення до загальнолюдських вартостей, і це прозвучало, як *маніфест про волю*. Звичайно, слово «повернення» – звична брехня: вартості було розкладено й отруєно в кожній особі, в кожному серці. Як повертатись, коли носії тих вартостей – діди-прадіди – винищені?.. На місці вартостей було вироблено негати́вні стереотипи як їхні замітники.

Але поколінню, вихованому в дусі тоталітарної ідеології, було даровано волю! Це означало кінець вольових експериментів над людиною...

Але ще до атомного вибуху виявилось, що вироблений тип людини зовсім не надійний: він не протестує, але й не тягне воза. З ним розмовляти, як із кобилою в болоті.

Власне, в тому болоті, в тій величезній калюжі й зупинився поїзд комунізму. Тепер у Верховній Раді точиться дискусія: чи рухати вперед, чи вертатись назад. Комуністи, які все життя знали одне гасло «вперед», нині кричать «назад». Але позаду вже нічого нема: позаду вже був їхній фінал – Чорнобиль. Треба сказати, що в одному вони послідовні: *вони завжди йшли проти здорового глузду*.

Жорстокий експеримент над людиною все ж таки їм настільки вдався, що нині за явними банкрутами сліпо йде чимало людей. Виявилось, що закладені стереотипи й умовні рефлексії для маси більше важать, ніж здоровий глузд. Адже всі знають, що позаду нічого немає й не було, крім набридлої від повторень пісні й примітивної казки, з якої всі посміхались.

Але там були полегшені обов'язки для полегшеної людини, яка боїться відповідальності. Там – як школа-інтернат із готовою програмою, якої не треба проходити, а тільки вдавати науку, і з готовим харчуванням, до якого щось додається з украденого. Це була школа полегшеного виховання по

похилій, школа виходу людини з таємних і небезпечних глибин на мілини тривіальної ясності. Несправжність того життя відчували всі й насміхалися з себе, розповідаючи анекдоти. Всі були згодні, що будуюмо Вавилонську вежу зі своєї гігантоманії, з гордині, з амбіцій і без ясної візії, що була прерогативою вождів. Надії пожваплювалися в періоди Вавилонської вежі: всі охоче критикували і ясно бачили помилки. То був момент легалізації невдоволення і виходу негати́вних емоцій.

Єдине, що робилося справді, то – тип нової людини. І то був справді новий тип, бо ніколи досі в історії не виховували на негати́вних ідеях.

Коли на наших очах трапилося громове чудо – падіння страху, падіння цензури, падіння кордонів і стін у тюрмі народів, та людина навіть не здивувалась. Падіння тюрми не стало великим народнім святом. Ми не чули вибуху радості. Відомий образ пташки, випущеної з клітки і вже не здатної летіти на волю, – велика гірка правда нашого часу.

Як тільки радянську людину перестали душити – вона все забула! Звичка лише слухатись, вона не знає, на що їй ужити ту свободу. Звично, але вже галасливо, вона почала скаржитись на матеріальні нестатки і жебрацьким поглядом задивилась на вчора таврований Захід. Їй здається, що щастя переселилось туди. Уся духовна неміч її оголилась, у неї немає імунного опору, немає внутрішньої сили встояти проти дріб-

ниць побуту й матеріальних спокус. Вона не вміє боротися зі спокусами.

Де нині ті, хто готовий іти будити народ, будити дух та ініціативу, підтримувати все живе й чесне, творити культурно-релігійні громади?.. Ідеалістів завжди мало. Але серед покоління, вихованого в атмосфері безпринципності й пристосовництва, без боротьби й опору, тип ідеаліста заглух.

Очевидно, полювання держави на людину сміливу й духовно високу дало свої результати. В кожному поколінні нива життя засівається жменькою ідеалістів – і на них найбільша надія. Десь вони і в нас шукають своєї мови і своєї дороги крізь джунглі та бар'єри вчорашнього дня.

Але спробуймо усвідомити стан суспільства і діагностувати недугу теперішнього покоління людей, що зберігають на собі всі ознаки виробленого стандарту, хоча готові записатись до першої-ліпшої партії, яка тільки при владі.

Згадаймо, що всі покоління вчилися, усі «займались» у системі політпросвіти, займались перевихованням – так витворювався советський народ.

Основна боротьба була з «пережитками минулого», а саме: приватновласницькими, націоналістичними, релігійними.

То була генеральна програма перевиховання свідомості. В ній не було вищої мети, ніж просто знищити ці «пережитки». Теоретики доводили, що попередня історія будувалась не на науковому фундаменті, а на помилках.

Із приватною власністю було найлегше, бо люмпенізований і кримінальний елемент завжди готовий до перерозподілу й експропріації. Але перевиховання власницьких інстинктів на ґрунті матеріалістичної філософії – то було чисте лукавство. Усі сили особи йшли на маскування власницьких інстинктів і на маскування привласнення – «під інтереси суспільства».

Ніхто не боровся зі своїми інстинктами, окрім ідеалістів, схильних роздумувати на тему: «улиця – моя, дома – мої». Або на ще діткливішу тему: «мальчишка, викладавай воровані часи, они теперича *наши*».

Інші шукали, де б поживитися з чужого. Усе знівельоване, здеструктуралізоване суспільство було поставлене у велику чергу до легалізованої власності. Боротьба за привілеї, «блат выше наркома», закриті розподільники – це все обслуговувало «власницькі інстинкти» й підживлювало їх.

Але людина була відчужена від тієї власності, яка творить особу незалежну, відповідальну, господарну. Шляхетний бік власності було зруйновано. Разом із тим відпало і вічне питання: що ти зробив із талантами, які дав тобі Пан, – у відомій євангельській притчі. Що ти зробив зі спадщиною предків? Що ти зробив із природою?

Отже, було зневажено і розпорядливого Пана, було втрачено і відповідального слугу, здатного примножити даний йому талант. Зате раб лінивий і лукавий недба-

ло закопував таланти в землю, а інших викривав і звинувачував.

Коли ми говоримо про економічне відродження, то шукаємо саме того типу людини, який знищили. Тепер якщо він є, то дуже тихий і недовірливий. Зате на поверхні або раби лукаві, які вдають готовість стати господарями, або умільці від «прихватизації».

Їм ще далеко до гідності господаря, вдячного Богові за даровані таланти. Правда, є щедро обдаровані від природи, є прискорено гуманізовані власники, і саме на них розставлені державні сіті. Вони репрезентують культуру в джунглях первісного нагромадження.

Там, де перервана традиція, там потрібні героїчні зусилля особи долати труднощі й робити те, що мало робитись у природному плінні життя.

Запровадження приватної власності – це повернення землі її господаря, люблячого і відповідального. Це відродження, а точніше створення нового типу людини, здатної почувати себе спадкоємцем. А часом і розкаяним блудним сином, що знов повернувся до батька.

Треба сказати, що інстинкт власності міцно сидить у людині, і тут справа тільки за розумною підтримкою людей доброї волі, на яких багата наша земля.

«НАЦІОНАЛІСТИЧНІ ПЕРЕЖИТКИ» були найбільш переслідуваними. Свідомий українець був найпершим ворогом для «визволителів» – червоних, білих і брутнатих. Отже, природний господар

краю мусив удавати з себе наймита, коли хотів жити.

А тим часом Україна зовсім несподівано для Росії в 1917 році вголос заявила про свій найтяжчий «гріх» – волю до національної незалежності.

Усі екезекуції білих і червоних у революцію, геноцид голодом у 1933-му, нищівна війна, пляцдармом якої стала Україна, знову голод 1947 року, фізичне винищення української інтелігенції – це все мало ґарантувати знекровлення нації.

Кремль був шокований референдумом 1991 року – знов та сама воля до національної незалежності!

Виходить, в основі «пережитків» лежить інстинкт самоствердження народу, і голос предків перекриває голос каральної поліції.

У нас «націоналістичні пережитки» жилися легендами. Історія України була предметом забороненим. Пам'ять минулого винищувалась також у родині. Батьки не розповідали правди своїм дітям про родичів, особливо тих, котрі варті були особливої шани.

Тепер відкрився доступ до заборонених книжок, але це ще не все: «працівники ідеологічного фронту» далі живуть імперськими антиукраїнськими стереотипами.

І бюрократичний, і мафіозно-кримінальний світ протистоїть українській культурі й мові як через незнання, так і через узвичаєну позицію. Її можна було б переламати принциповою позицією уряду, якби він відзначався принциповістю.

Національна гідність визріває дуже поступово і в процесі постійної боротьби не тільки із запеклими ворогами, а й боротьби за якість культури, заснованої на добрій традиції. В умовах свободи ця боротьба принаймні легальна.

«РЕЛІГІЙНІ ПЕРЕЖИТКИ» були найскладнішими. Вони то виникали, то зникали, як міраж. Статистика показувала цілковиту перемогу матеріалізму й атеїзму, а тут десь раптом знову ловили вияви «релігійних забобонів». Відоме євангельське застереження «не можна одночасно служити двом панам» за умов соціалізму розв'язувалося компромісно: на службі – кесареві, а вдома – вже Богові.

Релігійна традиція в Україні глибока. Вона закорінена і в естетиці звичаїв та побуту, і в глибинах підсвідомого. Вільний дух України йде від релігійності народу. За всіх форм покріпачення й недолі народ стає під захист Божий і зберігає таким чином свою духову свободу. Українські мислителі – від Київської Руси до Сковороди і Юркевича – це релігійні мислителі. Найбільші українські поети, починаючи від Шевченка, тримаються ґрунту біблійного. Навіть сама мова – пісенна, шевченківська. Українською мовою неприродно звучали друковані в перекладі одкровення кремлівських вождів. Блатний світ, казармово-адміністративний світ, вулична юрба української мови не люблять. Віками вона плекалась не в інструкціях, а в серці народу.

Українець у комуністичній партії попервах був рідкістю. Українські гімни вождям звучали підозріло:

*Ленін – одно тільки слово,
А ми вже, як буря, – готово!*

(П. Тичина)

Так і чується десь збоку Шевченкове: «Цу-цу, дурні, схаменіться...». Одне слово, державна політика наближення української мови до російської мала на увазі уніфікацію духу. То була большевизація мови.

Тотальна примітивізація, як ЧК і лікнеп, охопила всю країну. І це все подавалося під маркою науки і прогресу. Тоді пішли у нас свої атеїсти, комуністи, свої продукти перевиховання в дусі цілковитої відданості й продажності, з мотивів і користи, і страху. Це мало назву комуністичної принциповості.

Ковзання по поверхні понять стало хворобою покоління, що вчилось на брошурах і брало їх на віру. На світі все просто. Буття визначає свідомість, і ніяких таємниць душі, і ніяких глибин серця. Ми вам влаштуємо таке буття, що свідомість засвітиться, як у ляльковому театрі. Відкиньте ідеалізм і «попівщину» – і все стане зрозумілим, як стимул-реакція, як умовний рефлекс у собак. Величезного значення все ж таки надавалося нищенню «ворожої ідеології» – духових основ життя. Без тієї опори людина раптом стає непевною себе, піддатливою і цілком залежною від впливів. Вона боїться свободи й уникає свободи вибору. Вона надто слабосила, щоб прийняти істину: дорога до Бога висхідна,

вона вкрита терням, по ній треба підійматися шосили, і на ній стоїть символ людської долі – образ Розп'ятого.

Як важко було комуністам вести боротьбу з духово озброєними сільськими хлопцями з УПА в кінці війни і після війни, і як легко було винищувати духово роззброєну інтелігенцію в 30-ті роки!

Позбавлена сили духової, людина не може дивитись правді у вічі. А життя вимагає справжності. Вислужництво – це не служіння. Гордість – не гідність. Красномоніть – не мудрість. Працівник ідеологічною фронту – не інтелігент.

Добре, що нині можемо вийти за межі зачарованого кола іграшкового «ідейно правильного» мислення і говорити на рівні суворой правди. Але не можна робити цього наполовину. Наприклад, апелювати до духовости без ДУХА СВЯТОГО, «що всюди є і все наповняє».

Не можна вилікуватись, уживаючи самі назви ліків. Нині, в епоху духової і моральної кризи, на обрії не видно виходу за межі зачарованого кола сложивацьких турбот. Але ж вихід завжди приходив звідкілясь з-поза меж видимости.

На піщаних мілинах немає розсипу перлів. Але перед людиною, коли вона виходить у світ, стоїть старе євангельське нагадування: **ВИБИРАЙТЕ ДОРОГУ ВУЗЬКУ, ЩО ВЕДЕ ДО ЖИТТЯ.**

І весь досвід поколінь повертає нас до старого біблійного джерела: «перебувайте в Мені, а Я в вас! Як та вітка не може вродити плоду сама з себе, коли не позостанеться на

виноградині, так і ви, як у Мені перебувати не будете... Коли хто перебувати не буде в Мені, той буде відкинений геть, як галузка, і всохне».

Вітри часу, душевна порожнеча і гордіня відірвали людину від життєдайної виноградини. Прислухайтесь до її розмов: я... я... я... Сухий шелест і тріск. Людина перетворилась на ту суху галузку.

Із послідовною жорстокістю застосовано також старий спосіб відривання людини від її традиційних джерел, бо відомо, що той, хто знехтував святині предків, уже не буде здатний до духового опору.

Оскільки війна з «пережитками минулого» була нещадною, а людина практично не могла зректись себе, то це призводило до складних психологічних колізій. Виробився тип лукавого слуги, який удавав вірогідного, що не має нічого за душею, а насправді наполовину любив, наполовину вірив і крадькома привласнював чуже.

Інстинктивно людина відчувала, що йде смертельний демонтаж особи, і прагнула затаїти в душі бо-дай половинчастість як зв'язок із пам'яттю батьків і дідів. Треба хоч трохи залишатись людиною.

Але вдавати зречення – це напівзречення. Вдавати безбожність – це, по суті, і є безбожність. Вдавати байдужість до релігійних і національних обов'язків – означає опускатися до духової деградації.

Після всього, як у відомій казці, стояли розбиті ночви. Наука не піднесла людини і духово не збагатила.

Тепер вертаємось до старої мудрости. Але виникає проблема:

як до неї йти із суто корисливими намірами і вже не пам'ятаючи доріг до неї?

Цей воістину г'лобальний експеримент на перевірку ефективности матеріалізму був проведений на мільйонах людей – із однозначним результатом. У народі гірко посміхались: комунізм придумали пролетарі, бо якби вчені, то спершу випробували б на собаках.

Тепер на нашому експериментальному полігоні доводиться випробовувати зворотний експеримент – запровадження тих начал, які знищувано разом із людьми, котрі чинили опір насильству.

Виявляється, це незрівнянно складніше, ніж було в китайців, які тотально знищили усіх горобців, а потім їх імпортували.

По-перше, імпортовані форми релігії, моралі, етики, естетики зовсім не рівноцінні тим, які викидали з ґрунту і виривали разом із серцем.

По-друге, травмована особа наскрізь духово спустошена, струмись любови в ній перекирили нег'ативні емоції. Виходить марудний посів зерна на камені.

Раптове повернення до духової культури не може дати тих результатів, що давало історичне плекання в природному річищі традиції. Там вироблялось чуття народної душі, чуття міри. Природний добір найкращого людського елементу створював сприятливий мікроклімат для дітей.

Та й самі собою вартості мають тенденцію повертатися зворотним боком (що, зрештою, було мотивацією атакуювання їх перетворювачами життя).

Нині людина відчужено спостерігає свою історію, як виставу. Сцена театру до нас наблизилась, можемо споглядати, як на світ виходять Троє Дужих і слабенькі сили Добра. Ми звикли посміхатись із кумедного чорта з рогами й хвостом. Але на сцені він пристойний, як Чичиков, тільки внутрішньо зліший і жорстокіший. Самою своєю присутністю він розхолоджує нас і знеохочує брати участь у власній історії.

Колись режисер Товстоноґов у «Ревізорі» вивів його у чорному костюмі і в чорних окулярах. Він мовчав, але всі навколо думали про нього. Газета «Правда» тоді дуже ображалась на режисера. Той герой нашого часу традиційно простий. Облуда, олжа, напівправа, лукавство – то його личина. Його тактика – водити вас по колу в болоті. Він не визнає поразки і не відступає. Навпаки, він шукає слабкостей половинчатої людини і накидає їй половинчасті ролі. Слабкість людей – то його сила.

Його великим досягненням є легалізація своєї присутності. Навчити нас посміхатися із забобної віри в чорта, якого «насправді нема», і ослабити наш духовний опір. Тим часом він страшенно активний. І мова майже культурна, і ідеали майже справжні, і дорога полегшена. Одна його властивість: він позбавлений творчої сили і може тільки пародіювати Творця.

Наше національне відродження проходить під його доглядом і режисурою. Насамперед він поміняв усі вивіски. То його улюбле-

на гра: вивіски, псевдоніми й секретність.

Він поміняв ідолів і дав зрозуміти, що це для нього не проблема. Але він зберіг усі свої кадри і дав їм більше свободи. Прості люди дивляться на ту виставу і сплескують руками: «То вже перед кінцем світу!».

Однак свободи в нашому світі стає більше, і більше людей, обдарованих творчою силою.

Однак людина не повернулась до «релігійних пережитків» ще так далеко, щоб пізнати джерельні істини: Абсолют і святість несполучні з половинчастою грою. Справжня віра дає людині одвагу, сміливість і силу долати обставини. Святина підносить моральний дух і вимагає досконалости. Поки що навіренні до релігії в більшості своїй прагнуть залучити Церкву до політичних цілей.

Тим часом обставини диктують нам максималізм у душі Аденауера: «комунізм може перемогти тільки переконане християнство». Не формальне, а переконане, спроможне повернути людину до своїх духовних джерел і визначити її вартості.

Про моральну кризу людини говорено ще до війни. Джорджеві Орвеллу спало на думку порівняти тогочасну людину, якій відсклили душу, з пересіченою осою: вона ще ласує джемом, а злетіти на крильцях не може. У західному світі якось ще функціонують усталені форми життя, що імітують політ. А ми мусимо думати про відродження душі, без чого неможливе відродження вартостей і повернення до людської справжності.

1996 р.

ТВОРЧИСТЬ І ЗОНА*

Автор цього виступу має досвід такої літератури – 7 років тюрми, таборів, 5 років заслання у Східному Сибіру. Але в картині української літератури ХХ століття це епізод порівняно маленький і навіть щасливий.

Поняття «позбавлення волі» має різне значення в різних країнах, навіть за тоталітарного режиму. В країні з європейськими демократичними традиціями важко навіть уявити таке переслідування за слово, як було в Україні, що була для уряду Москви і до революції, і особливо за комунізму зоною особливо небезпечною.

За советського режиму були такі неофіційні поняття: ВЕЛИКА ЗОНА і МАЛА ЗОНА.

Мала зона (тюрма, лаґери) була зоною смерті. Але Велика зона була теж лаґерем соціалізму, і теж була зоною смерті, особливо в 1933, 1947 роках.

І все ж таки рівень страху в суспільстві тримався на перекиданні людини з Великої у Малу зону. Там можна було написати слова Данте: ПОКИНЬ НАДІЮ, ХТО СЮДИ ВХОДИТЬ.

У концтаборі зникає індивідуальна доля і зникає відчуття трагізму. Коли до одиниці дописують три нулі або шість нулів – то вже не одиниця. І там уже не видно трагедії індивіда, а є статистика. Найгірше те, що таким є навіть суб'єктивне самопочуття героя, перетвореного на жертву. В концтаборі особисті драми загострено вже не сприймаються.

Наведу приклад зі славної сім'ї Зерових – про збудену трагедію.

Поет-неоклясик, професор Микола Зеров – одна з найпроміненніших постатей в Україні 20-х років. У 1934-му його заарештували по суті за те, «щоб не був таким розумним» (він підтримував гасло «Геть від Москви – орієнтацію на культурну Європу»). У Соловецькому лаґері він переклав «Енеїду» Вергілія. Його

* Українською мовою друкується вперше.

розстріляли в числі 400 найвідоміших в'язнів у 1937-му – «На честь 70 років Жовтневої революції».

Його брата Михайла теж репресували, але НКВД не знало, що він поет, і випустило його до війни у Велику зону. В 1944 він пробирався на Захід, у Карпатах потрапив до рук червоних партизанів. Чекісти-партизани знайшли у нього рукопис українською мовою і розстріляли його. Рукопис забрали на цигарки. То був переданий братом переклад Вергілія.

Бог милував Михайла: куля з револьвера ковзнула по його черепу... Він прожив ще 19 років в Авсбурзі, виявив себе як знаменитий поет і блискучий перекладач із багатьох мов.

Обидва брати не писали на політичні теми. Якщо зачіпали лагінний режим, то хіба що в образі «Страстного Четверга»:

*І довгий ряд Євангельських гісторій
Звучить, як низка тонких алегорій
Про наші підлі і скупі часи.*

До речі, післяреволюційне покоління, отруєне атмосферою войовничого безбожництва, стало глухим до традиційних в українській літературі релігійних мотивів та почуттів. Але морально-психологічні істини Євангелії воно сприймало через досвід власного розкриття. Так з'являється в Івана Багряного (якому пощастило у війну вибратися на Захід) повість «Сад Гетсиманський» – проїнята скорботним передчуттям неминучого вбивства.

У 30-ті роки було заарештовано 250 українських письменників.

Більшість із них загинула безслідно разом із рукописами, листами, разом із задумами...

Я переконалий, що в тюрмі (правда, в іспанській) ще можна писати «Дон Кіхота», але про тюрму можна писати в умовах свободи, розкуто, на віддалі певної дисципліни.

У тюремних творах в'язень є втікачем. Він втікає в небо, у висоту. Або – в минуле. За винятком жанру протестів – від цього не втечеш. Найчастіше у прозовій формі на адресу прокуратури або у віршованій публіцистиці – для друзів.

У Парижі в 1959 році вийшла книга колишнього в'язня ГУЛАГу, який добрався на Захід, Юрія Лавріненка «Розстріляне відродження». Із згаданих 250 письменників у Антологію ввійшли чотири десятки авторів із Великої та Малої зон. Всі автори по-своєму репресовані. Твори їх замовчували або спалювали. Але свідчення їхні про сталінську епоху «терористично-голодового удару» у них надзвичайно скупі... Люди в ті роки німіли.

«Рукописи не горять» – прекрасна метафора Булґакова. На жаль, рукописи перегорять і гаснуть у душі – за умов неволі. Так, як квіти чорніють, але не цвітуть на морозі.

І все ж тут є антиномія, у цьому судженні. Все найкраще, що має українська література советського періоду, народилося в зоні страждань, під впливом важких ударів долі, у близькому зіткненні зі смертю, під Дамокловим мечем. Там теж бувають просвітки свободи.

У Великій зоні першим у советській імперії дисидентом став лавреат Сталінської премії, український режисер і письменник Олександр Довженко. Маю на увазі не тільки повість «Україна в огні», за яку його засудив особисто Сталін, по суті, засудив до абсолютної ізоляції – у центрі Москви...

Найбільше здивування викликає те, що саме писав засуджений на небуття Довженко під час «визвольного походу» Советів на Захід. Його «Щоденник» є чудом високого духу і свободи думки, яку може дозволити собі хоробрий. За ті «Щоденники» його могли буквально закопати в землю живим.

Свобода спокуслива. Вона передається людиною людині, як усмішка. Недарма усмішка часто трактувалась як символ антисоветський. Вожді задавали похмурий тон.

Покоління українських літераторів 60-х років, відкривши заборонені усмішки і твори своїх попередників, зраділи. І полетіли, як метелики на свічку.

Празька весна принесла весну дисидентам у Києві в Україні – скрізь. Поет Василь Стус писав:

*Горстка нас, малесенька щопта –
Лише для молитов і сподівання...
Усім нам смерть судилася зарання.*

Він передбачив свою долю (у 1985 загинув у концлагінному карцері). І долі своїх приятелів, які не повернулись.

Насправді, тільки «перебудова» й падіння імперії врятували життя решти.

Сам В. Стус дає приклад незвичайної поетичної творчості за

умови тюрми у своїй книзі «Палімпсести». Це поезія високого болю і проясненя, які відкриваються в парадоксальній ситуації тюремної свободи.

Річ у тім, що за умов тюрми, коли людина готова ставити на карту все, включно з життям, приходиться до неї особлива ясність духу і невразимість щодо підступних бісів. Байдужість до їхньої влади. Люди свобідні, як і люди великої віри, непідвладні обставині! І не тому, що не відчувають обставин. Часто дуже відчувають. Але ті обставини стимулюють їхню творчу активність. Може, саме шоківі ситуації збуджують підсвідому сферу людей, одержимих духом.

У випадку великого таланту Стуса, поета і людини, винятково обдарованої моральною цілісністю, у тюрмі створюється новий світ – розбудований у вертикаль, з такими мотивами:

«В мені уже народжується Бог»,
«О земле втрачена, явися»,
«Тільки тобою білий святиться світ»,

«Біда так тяжко пише мною»,
«Мені зоря сіяла нині вранці»,
«Оце твоє народження нове»,
«Блажен, хто тратити уміє»,
«Чотири вітри полощуть душу»,
«Церква святої Ірини криком кричить з імлі»,

«Як хочеться вмерти».
Мужня публіцистика Стуса безпощадно правдива, як правдиве останнє слово прощання.

Втеча від тюремної жорстокості найчастіше спрямована у світ культури. Ностальгійними елегій-

ними мотивами наповнена лірика часу таборів і заслання Ігоря Калинця та його дружини Ірини Калинець. У поезії вони перебувають у світі культури, мистецтва, традиції. Характерно, що Ігор Калинець після повернення із заслання зовсім замовк: просто писати вірші він уже не може.

Поети більше раціоналістичного складу (як Микола Руденко, Іван Світличний та інші) частіше дають у своїх творах віддзеркалення тю-

ремних реалій із мотивами філософськими, з гумором та іронією.

Але сприятливість умов ізоляції людини, як умови для творчості треба розуміти звужено. На жаль, то не є нормальна творчість на повний діапазон душі. В умовах тиску хочеться кричати.

Творчість вимагає присутності Неба і Сонця. І Радости. Коли ті сили струменіють у підтексті творчості, тоді вона тяжіє до вічності.

1996 р.

РОЛЯ І ПОКЛИКАННЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

Людям властиво періодично втрачати свого Бога і на його місці створювати собі ідолів. На історичній хвилі наші поняття часом розпливаються, і тоді ми схильні вважати їх назавжди застарілими.

Вартості й поняття, списані колись більшовиками, як набудови «старого світу», наводять на роздуми. Відсутність їх у житті суспільства жакливо відбилась на долі кількох поколінь.

Ілюзорне повернення до них втішає і мрійників, і будівничих.

А тим часом відплив триває. Сьогодні багатьом здається, що такі поняття, як особистість, добра слава, честь імені, дівоча гордість, порядний рід – усе це пережитки минулого, що втратили життєве коріння. Коріння справді підмивається. Але ті поняття мають у собі щось, що не підвладне течіям часу. Їх народження не випадкове, необхідність їх закладена у самій суті людини.

Мені уявляються такими ж природними поняття про слово, про вплив учителя, про вплив прикладу на становлення особистості. Вічним залишиться і інститут учительства. Завжди важливим буде вплив інтелігенції (або відсутність цього впливу) на життя суспільства.

Марними мені здаються гадання про майбутнє суспільство, яке нібито зовсім зміниться під впливом умов виробництва, інформаційного потоку, технологічних змін і так далі.

Деякі прискорені зміни і крах основ справді створюють враження кінця історії. Але потім ми знову повертаємось до старої мудрости: «Що було, те й буде, і що діялось, те і буде діятись, і нічого нема нового під сонцем» (Еклезіяст, 1.9).

У цьому песимізмі є й оптимістична обітниця шансів, у які багато хто вже не вірить. Але перед нами знову відкривається завтрашній день – і свобода вибору.

Свобода завжди відносна і завжди залежить від готовності нашої душі.

Зате неволя здається нам абсолютною. І це теж неправильно. Коли я повернувся з сибірського заслання восени 1983 року, в Києві все було безпросвітним. Нагляд – тотальний. Повернення – тимчасове. Приходили вісті про загибель моїх друзів у таборах.

Але якось в автобусі я звернув увагу на напис над дверима: «Вихода нет». І саме в ці двері всі виходили. І на душі посвітлішало... Потім я зауважив, що люди ходять стежками, де написано: «Ходить запрещено».

Тоді я відчув, що я можу влаштуватись сам на роботу столою і не

йти туди, куди мене штовхають – в якийсь надійно забезпечений наглядом інститут.

«Гегемон» у явочному порядку добився виходити там, де нема виходу. Контрольований рублем на рівні 70 р. місячно він зберіг за собою свободу, за формального підпорядкування, – шукати виходу.

У повітрі ніби маячів над ним плякат: «Нікуди не дінешся». На це він відповідав таким самим невиголошуваним: «Якщо вони вважають, що вони нам платять, то хай вони вважають, що ми їм працюємо».

Украдена свобода була маленькою і якоюсь гнітливою. Мабуть, кожного гнітила свобода ходити в парку собачою стежкою. Хоча б у парку хотілося бути людиною! Так само в автобусі хотілося бути пасажиром, а не штовхатись у двері, де нема виходу.

Помахом незримого крила світова сцена одмінилась. У Сибір перестали вивозити, знаки заборон познімали. «Свобода!»

Але треба її чимось заповнити. І почали заповнювати вчорашніми звичками та нахилами природи, вільної від страху і навіть від совісти. Напис в автобусі і собача стежка в парку навівають настрої безнадії.

І як же тепер на цій споганеній дошці накреслити нові імперативи?

Так, ми пройшли неймовірні кола пекла. Але людина зі своїми споконвічними загадками залишається...

Життя відкриває нові шляхи, можливості. Сценарій змінюється, потрібні нові ролі і нові гравці. Скрізь розшукують людину на рівні нових вимог...

І скрізь пропонує свої послуги людина вчорашнього дня. За «керівної і спрямовуючої ролі» сама вона грала вже ті ролі, які залишилися, – другорядні й третьорядні. Пам'ятала своє місце. Не сміла і не ризикувала. Брала максимум і віддавала мінімум. Мислила в рамках буденного і мріяла в межах досяжного.

Вона, по суті, не знає, що таке свобода і відповідальність, мужність свobodного вибору і сенс безкорисної гри в просторах невідомого. Тому і сміливо пропонує себе то на ролю президента, то міністра. Вона виявляє готовність прийняти будь-які ідеї і будь-які завдання. Аби вона була в Англії, вона готова очолити лейбористів, а потім і консерваторів, щоб не возитися зі зміною уряду. Але, по суті, вона завжди гратиме ролю пристосованця, тобто ту ролю, яку звикла грати. Професійний атеїст, він назве себе релігієзнавцем, підштовхувач – він назве себе менеджером, наглядач – він назве себе контролером. Свою газету він неодмінно назве «незалежною».

Цей полегшений тип людини і створює сьогодні враження безвиході.

Народ, звичний до перманентних погромів і чисток, не злякати. Але тепер він страждає не так фізично, як морально. Він прагне побачити на горі людей, яким можна було б вірити, яких можна поважати.

Питання про ролю інтелігенції в нашому суспільстві здається мені найактуальнішим. Роля величезна і – вакантна.

У церкві потрібен мудрий і самовідданий служитель.

У літературі потрібен той, хто поверне вагу слова.

У школі потрібен учитель, який розуміє, що в його руках майбутнє нації.

Скрізь потрібна людина, яка вірить у своє покликання.

У давні часи кожен із дитинства тримався рятівного річища традицій. Тепер йому доводиться самому шукати вчителя й наставника, по суті – цілителя... Долаючи матеріалізм середовища, йому доводиться відшукувати стежку до Бога і його Заповідей.

Філософія, історія, етика, метафізика... Ці ступені треба пройти кожному, коли він готується до ролі інтелігента.

Як би ми не назвали наші інституції, вони будуть порожніми без високої людини, на якій тримається висока стеля. Церква залишиться ідеологізованою державною інституцією, університет – закладом для проходження навчальної програми.

А дух народжується тільки від Духу. Лише чоловік, просвітлений вірою, міг почути Господній наказ на межі Землі Обітованої: «Отож наказую тобі: будь мужнім і хоробрим; не лякайся і не падай духом, бо Господь, Бог твій, з тобою, куди б ти не подався» (Навин, 1,9).

Гідність і відвага – то елементарні приписи для людини віри. Власне, тільки вона й може піднятися над турботами буденності і передавати вартості з покоління в покоління. Тільки той, хто має духовні вартості, може їх берегти, переймати і передавати іншим. І тут дуже важливо, щоб вони були для

нього вищі від земних багатств і власних інтересів.

Власне, за тими ознаками вирізняли інтелігента посеред освіченої юрби. Присутність духу і громадянська мужність, розуміння і відчуття причетності – визначальні ознаки справжньої інтелігенції.

А втім, не тільки інтелігенції. Є природи інтелігентні від природи через свою совісність. На жаль, людина, яка відчуває свою причетність до болів і горя сучасників, стає дедалі більшою рідкістю у нашому світі.

Я пам'ятаю, як у 60-ті роки нашу загальну увагу привертала ті люди з Заходу, котрі приїжджали до Москви й одверто заявляли та демонстрували своє співчуття гнаним і переслідуваним за правду. Я не думаю, що роля їхня була такою вишуканою, як, наприклад, оперного соліста. Вони розкидали листівки, вони приковували себе ланцюгами. І не всякому вдавалося залетіти так далеко, як Матіясу Русту...

Але вони були для нас наче живим свідченням живого і морально активного Заходу. Їх звичайно «видворяли» при советському режимі і більше не давали візи в країну соціалізму.

Вже не те при постсоветському режимі... У квітні цього року в Мінську заарештували семеро українських громадян, котрі були учасниками демонстрації з приводу десятиліття нашої спільної Чорнобильської трагедії. Вже сама по собі здатність переживати національну трагедію заслуговує на увагу. В нашому світі безсоромної корисливості.

Мінський суд не посоромився судити їх, навіть не розуміючи того, що виносить історичний вирок самому собі. Суд, звичайно, «народний», інструктований... На відміну від обережного советського він використовує такий міщанський жаргон, як «ліца української національності», недвозначно натякаючи і національно визначеним «ліцам белоруської національності»...

Уже колись давно у мене з'явилась законодавча ідея завести відомство Сорому. Звичайно, в ті часи його довелося б назвати «советський сором». Оксюморон.

Сором і честь щораз більше зникають із життя, щораз рідше з'являються. Хіба що ночами, як у Щедрина: «Одного разу вночі до Глумова прийшов встид».

Щораз більш актуальною мені видається розбудова відомства НА ЗАХИСТ СЛОВА. Тут я маю на увазі захист не лише від прямих гонителів.

У 1904 році під такою назвою надрукував статтю Микола Бердяєв у журналі «Вопросы жизни».

Виявляється, у ті часи вміли використовувати цю свободу не гірше, ніж ми сьогодні... Але філософа непокоїв надто утилітарний підхід до питання з боку і реакціонерів, і лібералів, і радикалів: «Не відчувається в цьому збірнику справжньої любові до слова, нема в ньому відчуття святости свободи... коли свобода і слово визнаються лише засобами, коли захищають їх лише в ім'я утилітарного бога, то в ім'я того ж самого утилітарного страховиська свободі буде покладена дуже швидко межа і слово не

захочуть слухати, організують гоніння на свобідне слово через безкорисність і непотрібність, через шкоду, якої воно нібито завдає всякому влаштуванню, всякому заспокоєнню, всякій стабільності... Маленькі великі інквізитори з'являються у різних масках, то реакційних, то прогресивних, і душать свободу, добро надлюдське, в ім'я добра людського, заспокоєння і благоденства людського в державі (консервативній чи радикальній). І зрозуміло, що слово ніколи не було для них святиною, еманациєю Божественного ЛОГОСА, що в ньому не бачили вони відображення нашої Божественної природи, а було утилітарним засобом для різних цілей, часом поганих, часом добрих...».

Отже, на сторожі свободи не досить поставити пильність... Справжню свободу захищає Абсолют, що захищає і духовні цінності від нас самих.

Якщо у нас не буде поваги до принципу Людини, до Слова, яке було найпершим, то жадними зусиллями не захистити нам наших прав і свобод. Буде суперечка про значення. Буде багато слів...

І навіть відомий вираз Гете:

*Лиш той життям і щастям
володіє,
Хто їх виборює щодня,*

мабуть, треба розуміти як щоденні зусилля для закріплення принципу Абсолюту.

1996 р.

ЄРУСАЛИМ В УСВІДОМЛЕННІ ПОЕТІВ УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Про тих, що знову прагнули
провести в життя дух
Закону і Пророків

У

кожного народу своя історія.

Але крім історії подій, народ має духовну історію. Та остання об'єднує народи навколо спільних святинь.

Поняття «світова культура» стало можливим завдяки інтегруючій силі святинь і символів.

Єрусалим – столиця релігій світу – один із тих символів.

Зрештою, таким він вимальовується і в християнській традиції – як символ міста, де є храм і де є Голґота.

То місто, вибране Богом. Легендарне місто, в якому і навколо якого відбуваються головні події духовної історії.

Причому місто драматичного символу: до нього повертаються, щоб повернутися до себе. Від нього відходять, втрачаючи себе. І його руйнують, як руйнують душу.

З Єрусалима походять пророки. Єрусалим побиває пророків камінням («не буває, щоб пророк загинув поза Єрусалимом». – Лк., 13.33).

Тема Єрусалима в українській літературі йде майже виключно від релігійної традиції. Єрусалим – це десь дуже далеко і напівреально. І чим дальший і примарніший той образ, то ближче до неба.

Особливо яскравими стають зорі в період духовного відродження. В Україні – це доба Шевченка.

Програмовий документ Кирило-Методіївського братства КНИГИ БУТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ не визнає двох історій. Це стисла духовна історія України (поєднана з історією подій), яка починається від створення світу – і закінчується тезою: «Україна буде незалежною республікою». Тут закономірно Україна стоїть у контексті світової історії. І то принципова засада творців епохи українського відродження – Косто-

марова, Куліша, Шевченка... В тому контексті кожен стає рабом Божим – і перестає бути рабом сильнішого сусіда. До цього контексту добре вписується образ Єрусалима.

Пантелеймон Куліш вважав, що духовну історію повинні вивчати вже діти разом з абеткою. Так, у його «Грамотці», виданій у Санкт-Петербурзі 1857 року, основні розділи: «Погляд на Божу правду, котрою держиться світ»; «Коротка священна історія»; «Коротка наука християнської віри».

У цих розділах декілька разів згадано Єрусалим, і щоразу з глибоким підтекстом.

Перший раз. «Римляни прийняли всіх богів поганських – не прийняли тільки Єврейського Бога у свої храми, бо сей Бог був дух, очима невидимий, і не можна було поставити йому кумира...»

Не прийняли ж од Євреїв і книги Закону, бо в тих книгах проклинаються всі боги, яко погані ідоли, і тільки один Господь Єгова над усім миром славиться.

...Тим часом од себе надали Єврейському народові усякого нечестя, а найбільш як поставили царем Єрусалимським Ірода. Сей бо завів погані ігрища Римські в Єрусалимі і ставив храми Римському кесареві, наче Богові».

Таке осквернення Божого міста Єрусалима чужинцями і колябораціоністами автор коментує коротко: «Так ледаче приложилось до ледачого».

Далі йде мова про втрату Єрусалима і взагалі втрату Землі Обітваної народом, що серед «гріховної темноти» зледащів:

«...Мізернів народ сей, переходячи за гріхи свої із кормиги в кормигу».

Саме тому, як говорить П. Куліш, він не впізнав свого Месії... Після того віддав його Господь у наругу, «бо вигнали Римляни Євреїв із Єрусалима і з Землі Обітованої і розпорошили по всьому світу. Перестали Євреї бути народом Божим, і самі книги Закону їх закрились перед ними».

Важко і непотрібно тут давати коментар до тексту, сформульованого афористично, як істина на всі часи. По суті, це виклад священної історії у стилі притчі.

Разом з тим автор дає пояснення, як Закон Божий поширився по світу через апостолів Христових, «котрі викладали закон по-Божому, а не по-фарисейському...». «Тимто й, – пише далі П. Куліш, – стало тепер усяке плем'я народом Божим, аби вірувало в Сина Його і жило в благому законі Його».

Отже, втрачений Єрусалим не є втраченим. Він стає рідним для кожного племені, де благодать і істина Євангелії розлилась, «наче вода ріки живої по всьому світу».

З великим пієтетом говорить П. Куліш про Єрусалимських Пророків: «Ні один народ і ні один мудрець не дійшов такого чистого розуму, як Пророки Єврейські, бо їм сам Бог об'явив свою правду не тільки про те, що було, а й про те, що буде. Господь обітував не раз через Пророків Єврейському народові, що родиться між ним спаситель мирові; і державсь народ Єврейський великою обітницею Божою у своїй вірі; ся обітниця не до-

пускала його між ледачими зледащити і між темними розумом помрачитися».

Автор наголошує, що всі кари на народ падали за зневажання Божої волі, об'явленої через Пророків.

При цьому те зневажання і ті гріхи єврейського народу схожі як дві краплі води на гріхи українського народу: «враждували між себе, ділились самі на себе, забували Бога, нікчемнили в гріхах і розкошах». «За те Господь попустив їх під кормигу, одних Асирійському, а других Вавилонському народові.

Оттоді-то восплакали Євреї на ріках Вавилонських, споминаючи про свій Єрусалим та святую гору Сіон, і печаль не одну душу вернула до чистої віри в єдиного Бога».

Ті мотиви, ті історичні паралелі будуть часто повторюватись в українській літературі – аж до прямого виклику Лесі Українки: «Коли загине новий Вавилон?!»

Наведені вище уривки з книжки Куліша, розрахованої на дітей, а також на дорослих, можуть послужити абеткою, на основі якої стане зрозумілим дух великого поета Тараса Шевченка.

Нагадаємо, що «Граматка» була видана саме перед поверненням Т. Шевченка з неволі. Вона була оздоблена, наче діамантами, Давидовими псалмами в Шевченковому перекладі.

Ті псалми означали для Шевченка незрівнянно більше за найдорожчу оздобу: вони були тим духовним ферментом, який Шевченко хотів якомога глибше впровадити в українську культуру.

Зі свого слова він хотів викувати «до старого плуга новий леміш», щоб зорати наш переліг.

Ясність мови, правда, як перед Богом, сміливість думки – все це було у «Псалтирі», який він знав напам'ять з дитинства. Але одна річ знати текст, інша річ – перейняти дух.

Мотиви Книги Псалмів залягли в його свідомості, потім стали для нього імперативами.

Перший з тих мотивів – це абсолютна вірність своєму Богові. Вірність у хвилини радості і знемоги, а звідси – вічне відчуття сили й мудрости, що передається Божим Словом.

Усе це вимагає непохитного і безстрашного духу.

У Старому Завіті виняткового значення надається закладанню традиції. В основі традиції лежить історична пам'ять, ясна і важка, як оті священні «камені пам'яті для Ізраїлевих синів» (Вихід, 28.12).

У Книзі Псалмів дух пророка підіймається до свого Абсолюту і стає понад усіма земними перешкодами.

У зеніті творчости, коли Шевченкові був 31 рік, він перекладає вибрані Давидові Псалми і живе на їхній хвилі, творить їхнім духом.

То був рік його високого сонця.

Серед його перекладів є Псалом 136, де пророк закликається:

*І коли тебе забуду,
Ієрусалиме,
Забезен буду, покинутий,
Рабом на чужині.
І язик мій онімів,
Висохне, лукавий...*

Кожне слово тут, як камінь пам'яті. У слові «Єрусалим» зібрано всі символи, що мають бути навіки священними: пам'ять Бога і Закону, пам'ять Храму, пам'ять Землі Обітованої, пам'ять праотців, пам'ять свого імені.

Усе поза цим – рабське животіння.

Як уже говорилося, Біблію Шевченко прикладає до конкретного життя, як прикладають заповіді.

На початку своєї творчости він оспівує минулу славу свого краю. Він узявся відновити втрачену історичну пам'ять народу. В той час картина була приблизно як у псалмі: Єрусалим забутий, раби перебували в темноті як на чужині, так і на своїй землі, язик їх онімів і лукавив...

Поет перший почав збирати каміння. Пісні й плачі його на руїнах минулого України були настільки проймаючими, що з них почалося пробудження в Україні. Добре відчули це і жандарми: вони включили цей політичний гріх у вирок Шевченкові.

Занедбані руїни, які він побачив, повернувшись із Петербурга в Україну, бачили сотні освічених і патріотично настроєних людей. Він же поглянув на них оком одержимого пророка Єремії:

*Тільки я, мов окаяний,
І день і ніч плачу
На розпутьях велелюдних,
І ніхто не бачить...
Оглухли, не чують,
Кайданами міняються,
Правдою торгують
І Господа зневажають.*

Поет докоряє їм за страшний, важкий гріх – байдужість. Він хоче передати їм свій високий біль, свою любов до рідного краю:

*Полюбіте щирим серцем
Велику Руїну,
Розкуйтеся, братайтеся...*

Одержимий пророчим духом, він перекладає псалми і в ту саму осінь 1845 року творить головні свої твори. І завершує це Заповітом, який звучить як «Псалом новий Господеві» (Псалом 149).

Книги Пророків, завдяки Кулішеві, що став першим перекладачем Біблії на українську мову, і особливо завдяки Шевченкові, що підхопив дух пророків Ізраїлю і переніс їхню пристрасть на український ґрунт, відіграли винятково важливу роль в українському національному відродженні.

Епоха атеїзму була глуха на подібні мотиви і не помічала їх або ж трактувала як «літературний засіб для підсилення полум'яної революційної пристрасти».

Але предтеча тієї епохи А. Луначарський досить правильно оцінив дух Шевченків: «Він любив Біблію і Євангелію. Там він брав свої моти-

ви, наслідував псалми і пророків. Ці наслідування, як і псалми, що малюють життя і почуття перших християн, показують конгеніяльність Шевченка з демократичними поетами нещасного єврейського народу, який створив ті книги»...

Пізніше, в безпросвітню годину нашої історії, Леся Українка волає, наче в пустелі:

*Єрусалим мав свого Єремію,
Що голосив серед поля,
Чом же свого Єремії не має
Наша зруйнована воля!*

І це було зрозуміло в ту глуху ніч. Але віднести запитання те до нашої історії не можна: ми мали свого Єремію, що голосив на всю Україну.

Саме Шевченко своїми голосіннями, молитвами і заклинаннями пробудив український народ. Він будив серця і сумління в кожному поколінні.

І слово його нетлінне, бо вічно живі священні джерела того слова.

Тільки вітер історії проносить над ними хмарки реалізмів, модернізмів, постмодернізмів...

1997 р.

ПРОБЛЕМА ЗАМІНИ ОСНОВ КУЛЬТУРИ

Кінець ХХ століття дає нам великий ужинок культурних втрат – на тлі зростання масової культури. Щораз менше великих постатей і в культурі, і в мистецтві, і в політиці.

Саме у великих постатях – лице часу. Не видно ні великих учителів, ні навіть великих бунтівників. Бо нема великої віри. На мілинах не росте навіть ностальгія за втраченою драмою і катарсисом.

У самому понятті заміна основ є своєрідна іронія. Ми проходимо третю фазу діалектичного циклу – заперечення заперечення.

Перша заміна основ була драматичною, бо йшлося про матірні основи, з яких поставала європейська культура і європейський тип людини.

Після того, як філософи провістили, а композитори проспівали загибель богів, на історичну арену вийшов Антихрист. У Росії він простував із гордістю нігіліста, з рішучістю Великого Інквізитор. Він обіцяв перетворення і каменя на хліб, і казки – на дійсність. А для початку свою абсолютну владу над людиною освятив її кров'ю. І в комуністичному, і в фашистському варіанті він протиставив вченню любови – принципи сили, ненависти, утилітаризму.

Гордо пообіцявши замінити недосконалий Божий світ, диявол міг творити тільки пародію на творіння: заляканого раба замість гідної людини – раба Божого, концлагерну зону замість громадянського суспільства, податливу масу замість активного народу. Як пише Джордж Орвелл, два століття ми підрубували сучок, на якому сидимо. І ось із раптовістю, нами мало передбачуваною, сук обламався, а з ним і ми упали. На жаль, вийшло мале непорозуміння: внизу виявились не трави, посипані пелюстками троянд, а помийна яма,

обведена колючим дротом... За десять літ ми відкотилися до часів камінного віку, і раптово жили, здавалося б, давно вимерлі людські типи – в ролі правителів світу...

Злочини були завжди, але жовтнева революція узаконила злочин. Брехня існувала завжди, але князь олжі звів її до принципу – тотального.

Большевицька революція залишила усі великі слова, але позбавила їх великого змісту.

Відбулася підміна понять – підміна основ.

У марнослів'ї про гордість людини забулася засаднича істина християнства про абсолютну цінність особи, і навіть істина філософська: особа не може бути засобом, а тільки ціллю.

Нові основи підлаштовувалися вже під масу, а не під особу.

Ідеї соціальної утопії виявилися спокусливими для людської гордині і легкими для втілення в пропаганді.

Заміни і «змішування» мов зруйнували мир у душі людини, активізували її злі начала – ворожечу і готовність до агресії. Гасла полонили людський розум, і той розум пішов на нечувану капітуляцію, зрікаючись роками творених понять, принципів, вартостей, визнаних як вічні. Вважалося аксіомою, що ті загальнолюдські моральні вартості не можуть розмінюватися, бо на них тримається людський світ.

Переосмислення понять, підміна слів були вдалим методом обману, що одразу підточило сили людини...

«Найперше було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Богом... І все через нього повстало» (Йоан, 1.1).

Те Слово було підкошене, відчужене від свого джерела, що надавало йому сили. Його стали використовувати як знаряддя лжі і обману. Коли ми говоримо про революцію, що перевернула світ, то найперше треба сказати про революцію у мові – про підміну понять, «уневажнення» принципів, клясове переосмислення значень.

Це велика тема філософська, соціально-психологічна – обезбоження мови як знаряддя обману, як моделювання викривленої свідомості.

Під ногами захиталися і попливли віками непорушні скелі.

Повернення до загальнолюдських вартостей, проголошене з Кремля в кінці вісімдесятих, прозвучало як кінець диявольської гри. Це було оголошення банкрутства. Воно означало заклик до повернення на руїни вічних вартостей і старих засад.

Чотири покоління виховувалося на боротьбі з тими вартостями, що були затавровані як пережитки минулого – приватновласницькими, релігійними, націоналістичними. Вони мали віковичне коріння. Викорінення людини в людині, відрив її від одвічного ґрунту традиції, дестабілізація особи і знедуховлення – це була стратегічна і тотальна війна проти особи. Перманентна війна.

Власність одвічно давала ґрунт для незалежності особи. Проти неї завжди виступав люмпнізова-

ний кримінальний елемент. Але перевиховання власницьких інстинктів на ґрунті матеріалістичної філософії – то було чисте лукавство. Всі сили особи йшли на маскування власницьких інстинктів.

Людина була відчужена від тієї власності, яка творить особу незалежну, відповідальну, господарну. Разом з тим відпало і вічне питання: що ти зробив з талантами, які дав тобі Пан у відомій євангельській притчі. Що ти зробив зі спадщиною предків? Що ти зробив із природою?

Там, де перервано традицію, там потрібні героїчні зусилля особи – долати труднощі і робити те, що мало робитися у природному плині життя.

Повернення землі її господаря, люблячого і відповідального.

Відродження, а точніше, створення нового типу людини, здатної почувати себе спадкоємцем. Часом і розкаяним блудним сином, що знов повернувся до дому отця.

Треба сказати, що інстинкт власності міцно сидить у людині, і тут справа тільки за розумною підтримкою людей доброї волі, якими багата наша земля.

Націоналістичні пережитки глибоко сиділи в людині. Їх найжорстокіше переслідували. Свідомий українець був найпершим ворогом для «визволителів» – чи то червоних, чи білих, чи коричневих. Отже, природний господар краю мусив удавати з себе слугу, коли хотів жити.

А тим часом Україна зовсім несподівано для Росії у 1917 році вголос заявила про свій найтяж-

чий «гріх» – волю до національної незалежності. Всі езекуції в революцію, геноцид голодом у 1933-му, нищівна війна, плацдармом якої стала Україна, викошування української інтеліґенції – все це мало гарантувати знекровлення нації.

Кремль був шокований референдумом 1991-го – знов та сама воля до національної незалежності. Після того, коли вивчення історії України було заборонено. Пам'ять минулого винищувалася в родині. Батьки не розповідали правди своїм дітям про родичів, особливо тих, котрі варті були великої шани.

Зараз відкрився доступ до заборонених книг. Але не все просто. Працівники «ідеологічного фронту» далі живуть імперськими антиукраїнськими стереотипами.

І бюрократичний, і мафіозно-кримінальний світ протистоїть українській культурі і мові як через незнання, так і через узвичаєну позицію. Між іншим, одна з причин відштовхування від української мови – її поетичний лад, чужий блатному світові.

Національна гідність визріває дуже поступово і в процесі постійної боротьби – не тільки із запеклими ворогами, але й боротьби за якість культури, за відновлення добрих традицій, які по-патерналістському глушили бур'янами...

Релігійні пережитки були найскладнішими. Вони то виникали, то зникали, як міраж. Статистика показувала цілковиту перемогу атеїзму, а тут скрізь знову і знову – вияви «релігійних забобонів».

Відоме євангельське застереження «не можна одночасно служити двом панам» за умов соціалізму розв'язувалося компромісно: на службі – усе кесареві, а вдома – дещо Богові.

Релігійна традиція в Україні глибока. Вона закорінена і в естетиці звичаїв та побуту, – в глибинах підсвідомого. Вільний дух України іде від релігійності народу. Українські мислителі – від Київської Русі до Сквороди і Юркевича – це релігійні мислителі. Найбільші українські поети, починаючи від Шевченка, тримаються ґрунту біблійного. Навіть сама мова пісенна шевченківська, виплекана в серці народу за умов бездержавности, передає релігійний лад душі.

Отже, особлива увага приділялася викориненню духовних основ життя, опори людської незалежності. Позбавлена сили духової, людина не може дивитися правді у вічі. А життя вимагає справжності. Вислужництво – це не служіння. Гордість – не гідність. Красномовність – не мудрість. Працівник ідеологічного фронту – не інтелігент.

Добре, що нині можемо мислити і говорити на рівні суворої правди, але не можна цього робити наполовину. Наприклад, апелювати до духовности без Духа Святого, «що всюди є і все наповняє».

Не можна вилікуватися, живлячи самі назви ліків.

На піщаних мілинах немає росипів перлів. Але перед людиною, коли вона виходить у світ, стоїть старе євангельське нагадування: вибирайте дорогу вузьку, що веде до життя.

Власне, тільки такі і встояли в боротьбі з «пережитками».

Оскільки війна з ними була нещадною, а людина практично не могла зректися себе, то це приводило до складних психологічних колізій. Виробився тип лукавого слуги, який удавав вірогідданого, що не має нічого за душею, а насправді наполовину любив, наполовину вірив і крадькома привласнював чуже.

Інстинктивно людина відчувала, що йде смертельний демонтаж особи, прагнула зберегти в душі хоча б половинчатість як зв'язок з пам'яттю батьків і дідів.

Але вдавати зречення – це вже напівзречення. Вдавати безбожність – це, по суті, і є безбожність. Вдавати байдужість до релігійних і національних обов'язків – значить духовно деґрадувати.

Після всього, як у відомій казці про золоту рибку, стояли розбиті ночви.

Тепер вертаємося до старої мудрости. Але виникає проблема: як до неї йти не від джерела, а з простягнутою рукою?

Зараз на нашому вічно експериментальному полігоні доводиться випробувувати зворотний експеримент – запровадження тих начал, які знищено разом із людьми, що чинили опір насильству.

Виявляється, це незрівнянно складніше, ніж було в китайців, які в один час за вказівкою партії винищили всіх горобців як поїдачів державного хліба. А потім довелось їх імпортувати – для знищення шкідників.

Раптове повернення до духової культури не може дати тих результатів, що давало історичне плекання в природному річищі традиції. Там вироблялося чуття народної душі, чуття міри, природний добір кращого людського елементу створював сприятливий мікроклімат для дітей у питомому середовищі.

Нині людина відчужено спостерігає свою історію – наче спек-

такль. Сцена театру до нас наблизилась, можемо спостерігати, як на кін виходить озброєне зло і незахищені сили добра. Ми звикли посміюватися з кумедного чорта з рогами й хвостом. Але на сцені він пристойний, з захованими кігтями. Тільки самою своєю присутністю він розхолоджує нас і знеохочує брати участь у власній історії.

1998 р.

БІБЛІЯ В УКРАЇНІ

Міжнародний Біблійний симпозиум проходив 17–20 вересня 1998 року в Любляні, був представлений передусім спеціалістами з герменевтики з різних країн світу. Україна, якби вона була належно представлена, мала б вийти, можливо, з Григорієм Сквородою, як інтерпретатором Біблії, могла б подати характеристику герменевтики Києво-Могилянської академії, або, зрештою, дати характеристику українських перекладів Біблії у співвіднесенні з оригіналом.

Зрештою, могло б бути цікавим дослідження впливу церковнослов'янського перекладу Біблії на розвиток української мови протягом тисячоліття.

На конференціях, звичайно, кожен шукає близької собі теми.

Моя доповідь про літературну інтерпретацію Біблії українською мовою мала радше інформаційний характер для тих, що про Україну мають поняття скромні. Але вона викликає зацікавлення до постаті українського поета XIX ст., який наслідував старозавітних

пророків і своєю проповіддю любови та вірності Богові, і своїм прикладом пророчої безстрашності та відданості.

Серед великих поетів світу це унікальний випадок поєднання поета і національного пророка, при тому саме на біблійному ґрунті, коли пророчі й євангельські мотиви трансформуються на національний ґрунт і навіть приймаються як поетична творчість соціально-революційного характеру!

Але особливою несподіванкою буде таке висвітлення Шевченка для українського читача, який звик до образу революціонера-демократа, борця проти кріпацтва та співця важкого життя трудящих. Для нього Шевченко весь у бідності кріпацького і солдатського життя, в побуті й злиднях наявного буття, у житейській невлаштованості.

Воїстину «пророка нема без пошани, хіба тільки у вітчизні своїй та домі своїм» (Мт., 13.57).

У нашій вітчизні і в нашому домі національний пророк був прийнятий за селянського страдника за народ.

Власне, пошана поетові була, але він не був *упізнаний* як пророк, хоча треба сказати: це слово у зв'язку з Шевченковим іменем згадувалось, але в якомусь неясному значенні – чи то віщуна майбутньої революції, чи великого представника народу. Здається, один тільки А. Луначарський із цілковитим розумінням говорив про Шевченкові наслідування старозавітних пророків і відзначив конгеніяльність «з демократичними поетами нещасного єврейського

народу», тобто авторами Псалмів і Книг Пророків.

Можна обминути шевченкознавців советської доби, оскільки в ту добу Біблія в свідомості перестала існувати. Можна і зрозуміти раніших дослідників, які по-народницьки адаптували Шевченка до потреб злободенщини.

Очевидно, свою роль відіграло підозріле поняття «наслідування». Під ним звикли розуміти брак оригінальності меншого брата, який вічно тримався «благотворного впливу» старшого і наслідував його.

Але згадаймо, що наслідування Христа є максималізмом етики, а наслідування Святого Письма, запозичення біблійних тем і образів було теж пов'язане з максималістичним прагненням досягнути вічне. Згадаймо вершини Рафаеля, Мікельанджело, Баха. А хіба не євангельські ідеї Достоєвського і Толстого підняли їх до вершин світової літератури?

Треба тільки розрізнити конгеніяльне наслідування і просто використання мотивів, що доступно кожному.

Задля справедливості скажемо, що велич Шевченкова була вгадана вже сучасниками, от тільки «запозичення біблійних мотивів» згадувалось без належного розуміння, як щось таке, без чого великий поет міг би обійтись.

Тут виявився недостатній рівень розуміння Шевченкового духу. Для нього було джерельною істиною те, що інші знали тільки на словах: «Перебувайте в Мені, а Я в вас! Як та вітка не може вродити

плоду сама з себе, коли не позостанеться на виноградні, так і ви, як в Мені перебувати не будете. Хто в Мені перебуває, а Я в ньому, той рясно зароджує» (Йоан, 15, 4–5). Звідси і наближення Шевченкового слова до священного, і таємниця його проникнення в душу. Воно будить те, що первісно закладено в безсмертній душі.

Ці слова мали бути сказані 150 років тому. Щось близьке до того говорив хіба Пантелеймон Куліш, згадуючи харизматичний образ поета серед братчиків. Але потім обставини і настрої заступили йому той ясний образ посланого Богом.

Далі матеріялістичні тенденції заповнили уми, й усі, за виразом Толстого, взялися будувати стіну, забуваючи, що то має бути стіна храму. Образ Шевченка був увічнений у смушевій шапці. Нині раптове повернення до релігійної атрибутики і давно утвержені нахили до канонізації загрожують перейменуванням «революціонера-демократа» на святого. На щастя, невідомо тільки, якої Церкви, бо православна мала підстави його відлучити за деякі вірші, католицька не мала підстав любити автора «Єретика», а протестантська не визнає культу святих.

Разом з тим усі відчувають особливий стосунки Шевченкові до Святого Письма, незважаючи на пікантні виписки його з історичних книг стосовно «святих царів» і незважаючи на неприйняття догматів у висвітленні образу святої Матері Марії. Священний трепет важить набагато більше, ніж фарисейська вірність канонам.

Той священний трепет вирізняє поезію Шевченкову не тільки в українській, а й у світовій: усі відчувають, що це не просто вірші, а священнодія і переливання сліз у звуки...

Не йде в порівняння Шевченко і зі своїми великими наступниками – Іваном Франком і Лесею Українкою. Вони могли вивчати, навіть перекладати окремі книги Біблії, глибоко брати до серця, оскільки для них це не були книги священні, богонатхненні.

Діти епохи раціоналізму і соціалізму, вони використовували мотиви старозавітних книг, переживали повторення історії, але для них це були передусім пам'ятки історії і духовної культури.

Скажімо, поема «Мойсей» такою ж мірою автобіографічна, як і «Каменярі», хоча автор дотримується біблійної канви і навіть духу книг Мойсеєвих, образи біблійної історії передає коректно. Вони тягнуть за собою алюзії з українського життя, творять підтекст, проте вони жадною мірою не є тлумаченнями книг Мойсея. Так само як «Одержима» Лесі Українки дає образ святої любови Міріам до святого Месії, але цей заострений образ ідеалізму взагалі стосується вічних колізій духу, а не євангельського тексту.

До Шевченка живий Бог то наближувався, то віддалявся в годину болю й сум'яття, але вічно перебував у його серці.

Для раціоналістів теж були хвилі наближення до Бога, як до джерельного елементу культури і

традиції. Між ними різниця принципова, а схожість – зовнішня.

Шевченків дух джерельний, органічно євангельський. Він наче продовжує Євангелію на українській землі, продовжує роботу пророків... Його одержимість любов'ю вже можна відчувати в поемі «Катерина»: не міг звичайний юнак 25 років писати поему таку ніжну, таку сувору.

Пророчий дух поета виявився у глибокій справжності його переживань у сфері великих і вічних питань, які найчастіше виступають у літературі абстрактно. Він прагнув повернути людей лицем до Бога Правди і Волі, запалити їхні серця діяльною любов'ю до Батьківщини, даної нам Богом для того, щоб ми могли примножувати на ній дарований нам талан.

І все ж таки питання про Шевченкову творчість у пляні літературної інтерпретації євангельських ідей не ставилось. Навпаки, багато писалось, що ті ідеї були для нього тільки приводом. Якби то справді було так, що Шевченко принагідно використовував біблійні мотиви, ми вже давно забули б його твори з усією їх злободенністю, перестали б говорити про їх вічність. Більше того, він і сам за життя ставився б до них легше, як до минущих настрів.

Тим часом саме глибока віра дала йому пророчу силу і почуття свого покликання.

Біблія дала порізненням людям і народам спільні поняття і вартості. Вона об'єднала їх навколо святині. Але головне – вона дала їм дух. Слово через Святе Письмо стало

дзеркалом безсмертної душі і дзеркалом народу в потенції.

Жадної книги так високо не підносили і жадної так не переслідували.

Максималізм Євангелії «Не мир, а меч» реалізувався в історії як «і мир, і меч».

Драматична історія християнства до певної міри визначила характер історії Заходу і всієї християнської цивілізації. Кожен народ, окрім загальної історії, має історію Церкви та історію культури, тісно пов'язану з засвоєнням Біблії. Великі провалля в історії України (татаро-монгольське нашествя, руїна гетьманщини, большевицький терор) заповнювались тихою роботою Біблії, що зв'язувала розрив традиції. В нашій історичній пам'яті височіють острівки, позначені духом тієї книги:

- Хрищення Русі і запровадження писемності через переклад біблійних текстів.
- Літописи, які з'єднували національну історію з біблійною в один контекст.
- Книгодрукування, що почалося з Біблії – задля духовної просвіти народу.
- Будівництво монастирів і храмів, іконопис як найвищий вияв творчого генія народу на полі інтерпретації Святого Письма.
- Національно-визвольна війна 1648 року під знаком боротьби за віру й Церкву.
- Національно-культурне відродження на ґрунті християнської гідності – через народнописенну стихію і мову, що берегла історичну пам'ять.

– Боротьба за право української мови і за право видання Біблії українською мовою.

– Зберігання української традиції на еміґрації і видання там нових перекладів Біблії (1962, 1988).

В Україні народня мова і національне пробудження тісно зрослись, передусім через єдине джерело. Втрата верхів диктувала необхідність реґенерації з народу.

В українській культурі височать три великі постаті – філософ Сковорода, письменник Гоголь, поет Шевченко. Зовсім не схожі між собою, вони були дітьми української традиції – мандрівниками у світі, без власного дому, без сім'ї, без власности. Вони носили з собою Біблію. Вони прагнули жити за євангельськими ідеалами. Вони, кожен по-своєму, прагнули своє єство підтвердити своїм життям.

Із пізнання біблійної мудрости впливав імператив: проповідь цієї мудрости, посів євангельських ідей через літературу. Звідси – сила української літератури.

Біблія має багато інтерпретацій, які йдуть від Дару Духа в День П'ятдесятниці. Той Дар мав запліднити кожную ниву Словом Божим.

На превеликий жаль, людині не дано осягти Слово, і кожен приймає за істину своє розуміння. Це неминуче призводить до великих суперечок і зіткнень.

Книгу, яка вчить смирення і сердечности, взяла на своє озброєння і гординя. Диявол, не маючи своєї книги слова, взявся цитувати і перекручувати Боже Слово.

В Україну прийшла Біблія в перекладі на церковно-болгарську мову, і та мова богослужіння витримала тисячу років. Те напівзрозуміле староболгарське слово, що прийшло на Київську Русь через Біблію в перекладі Кирила і Методія, творило новий стандарт писемної мови. Воно важко поєднувалося з народньою українською мовою. Хоча щоденно входило в неї протягом тисячі років, та так і не злилося з нею. Фактично кожен собі перекладав із церковно-слов'янської на рідну.

Переклад Святого Письма на мову народню є мірою зрілості тієї мови. Саме у Біблії вона сягає своєї глибини і сили, щоб стати мовою молитви і сповіді, мовою духу, мовою літератури.

Й.-Г. Гердер у своїй книзі «Ідеї до філософії історії людства» пише, що «латинська мова монахів», з одного боку, зв'язувала в одне ціле всі католицькі країни, а з другого боку, вона майже на тисячу років утримувала європейські народи у варварстві. «Тільки історія одного народу тримається на пам'ятниках рідної мови» – пише він. Це історія Русі.

Тут треба зробити два істотні зауваження. Перше, латинська мова зв'язувала в одне ціле не тільки католицькі країни, а всі вчені сили Європи. У православній Україні також контактували вчені люди між собою і з Європою за допомогою латинської мови. Друге, що стосується народу, то староболгарська, тодішня писемна мова, не була йому рідною. Вона також сковувала його духові сили на цілі століття.

Таке явище, як «двоєвір'я» в українському народі, тобто збереження дохристиянських обрядів і вірувань поряд із прийняттям християнської традиції, пояснюється також мовним роздвоєнням. Народною мовою співали не тільки старих пісень, а складали релігійні пісні й гімни, колядки, релігійні оповідання тощо.

Народня українська мова витісняла церковно-слов'янську у сфері духовній і давно запанувала б у Церкві, якби не диктат імперської русифікаторської політики Росії.

Переклад Біблії на українську мову має драматичну історію. Власне, це історія боротьби української мови за життя. Як тільки та мова визріла для перекладу Біблії, її було заборонено спеціальним царським указом. Сталося це у 1876 році. Той рік вважається світлим і благословенним в історії російської культури та Російської Церкви: вперше з'явилася повна Біблія російською мовою (цікаво відзначити, що і перший переклад 1823 року, і другий – 1876 року робився з ініціативи і підтримки імператорів).

Для української культури той рік був, навпаки, найтемнішим: саме тоді було видано імператорський циркуляр про заборону друкувати книги українською мовою.

В основі тієї політики лежав психологічно достовірний факт: мова, якою людина звикає читати Біблію, стає їй близькою і рідною. Навіть більше, вона стає наче священною.

Уже готові переклади чотирьох Євангелій, здійснені Пилипом Мо-

рачевським українською мовою, пролежали в рукописі півстоліття. На той час Лондонське Біблійне товариство видало Біблію українською мовою вже в іншому перекладі. Тоді уряд Росії також виявився «на висоті» і не дозволив ввозити її в Україну. Отже видана у Львові 1904 року Біблія в перекладі П. Куліша та І. Пулюя ситуації не змінила.

Фактично українці на території України користувалися старослов'янським або російським перекладом Святого Письма. Тільки ті, хто проживав за кордоном, мали доступ до української Біблії.

Пізніше, вже після Другої світової війни, за кордоном вийшли два повні нові переклади Біблії – Івана Огієнка в США (1962) та Івана Хоменка в Римі (1988). Вони стали вільно надходити в Україну вже після проголошення її незалежності.

Оскільки Біблія українською мовою не була доступна народові, то Євангельська наука йшла до нього напіврозумілою мовою церковної проповіді, що великою мірою сприяло мовній мішанині в середовищі читаючих верств суспільства. Але та наука йшла також через літературні інтерпретації народною мовою.

Найбільшим інтерпретатором Біблії народною мовою став Тарас Шевченко.

Він не був першим, хто почав писати українською народною мовою, але був першим, у кого та мова зазвучала як Біблійний псалом і водночас як народня пісня.

Якщо в герменевтиці умовно виділити найзагальніший підхід –

путівник у світ Біблії, філософичну інтерпретацію глибоких притч та символіки і, нарешті, пророчу інтерпретацію, прикладену до певних суспільно-політичних умов, то останнє, може, найактуальніше. Саме таку пророчу актуалізацію Біблії на ґрунті національному і соціальному дає Шевченко.

Щодо путівника для загальної орієнтації, то його давала традиція через релігійні свята і церковні проповіді. Ті, що втратили традицію, знаходили таку інтерпретацію, наприклад, у самвидавному романі, де описано, як у тюремну камеру перед візитом Елеонори Рузвельт раптом приносять Біблію, один в'язень крадькома вириває з неї два листочки, згортає їх у кульку і ховає під язик, але після візиту наглядчак відбирає ту кульку. Ті, хто читав цю розповідь, кинулись розшукувати Біблію. Так відкривали в СРСР Нагірну Проповідь.

Прикладом філософської інтерпретації може бути легенда про Великого Інквізитора в романі Ф. Достоєвського «Брати Карамазови». Подібних євангельських мотивів є безліч у різних літературах світу, але в цьому випадку інтерпретація однієї євангельської сторінки породила гори історіософської літератури.

У герменевтиці дуже важливо привернути пильну увагу до Біблійної ідеї чи образу і спроктувати його на висвітлення історії людського життя або історії людства. При цьому важливо, щоб не загубити джерела того променя, щоб зберегти дух Євангельської істини.

Саме та умова часто не дотримується, коли автор не стоїть на євангельській висоті, а просто використовує ефектні цитати з Біблії у своїх цілях. Ось чому ми шукаємо великого автора, який опанував ту висоту.

Шевченко був людиною глибокої віри, органічно винесеної з української християнської традиції. Як поет епохи романтизму, він прийняв ідею безмежної свободи, але не прийняв демонічного індивідуалізму.

Він різко відмежовує євангельське вчення від політично заангажованої офіційної Церкви. Це часто наближує його до протестантизму. Його антропоцентричні тенденції, загалом характерні для романтизму, ідуть від прагнення знайти Бога в людині і повернути людину до Божої правди. Я б назвав це діяльною вірою.

Звідси пророчі будительські мотиви його поезії і його молитва:

*Мій Боже милий,
Даруй словам святу ю силу –
Людськеє серце пробивать,
Людській сльози проливать,
Щоб милість душу осінила.*

У душі традиційної в Україні філософії серця, поет менше апелює до розуму, а прагне пробудити любов у серцях. Він нагадує, навіртає, благає, погрожує і проклинає тих, що служать ідолам і вірять ідолам-царям.

В імперії вірнопідданого ідолопоклонства це було викликом!

Безстрашність і одержимість давала йому силу, але дала йому і долю пророка (в 33 роки – Голґота,

десятирічна солдатська каторга в пустині з заборною писати й малювати, посмертна слава...).

Як і належить пророкові, він був неспіваним: його проповідницькі поеми називали політичною сатирою, а політики зробили з нього свого союзника – революціонера й атеїста.

Відомий афоризм про чорта, який шукає у Святому Письмі аргументів на свою користь, знайшов безліч ілюстрацій в ідеологічній практиці комунізму, оскільки там головним було ефективне використання в цілях пропаганди, а про об'єктивність і правдивість не йшлося.

У зв'язку з тотальною дискредитацією святости у всій системі виховання, освіти й культури, витворився автоматизм заміни *sacrum* на *profanum*. У результаті того священне тлумачено як революційне, так само, як храми перетворювано на ужиткові склади «для людей».

Вироблена в такий спосіб аперцепція уможливила іронічно сприймати навіть Заповіді блаженства, висміювати Заповідь любови до всіх і зовсім не сприймати євангельського духу. Отже найглибші тексти в нег'ятивному сприйманні втрачали всякий сенс.

З такої прагматичної позиції важко було пояснити сміливість Шевченка. Адже він викривав загальноприйняте в суспільстві ідолопоклонство в поліційній державі так, наче він прийшов з іншої планети.

У Біблійному світлі це було пророчим виконанням Божого завіту не боятись. На порозі Землі Обіто-

ваної Ісус Навин почув слова: «Отож наказую тобі, будь мужнім і хоробрим, не лякайся і не падай духом, бо Господь Бог твій з тобою, куди б ти не йшов» (Навин, 1, 9).

У поемі «Сон» поет дивиться на цінності імперії з високости польоту над плянетою у сні. Якщо брати реалії в картинах – це сатира на самодержавну Росію. Але якщо брати ліричні інтерпретації – то в поемі оскарження світу насильства з позицій, зазначених в епіграфі: «Дух істини, якого світ не може прийняти, бо не бачить його і не знає його» (Йоан, 14, 17).

Тут і ідилічні образи земного раю, серед якого створено сedom, і яснovidіння минулого, і провидіння майбутнього, і головне, зображення звеличеного продажними перами – як мізерного і смішного.

Поняття «дух істини» пояснювати людям важко. Але лірична стихія поеми підносить до цієї високости, де це поняття відчуваєш через протиставлення його земній комедії.

А тим часом то є центральне поняття Євангелії, яке кожен християнин має ставити собі, здолавши страх і малодушність конформізму.

Народ прийняв Шевченка як вісника Божої правди. Але за тим інтуїтивним чуттям стояла ціла система євангельських понять, які поет відкривав народів з нечуваною глибиною пристрасти. В його поезії є і молитва, і проповідь любови, і викриття фарисейства, і розвінчування ідолів, і віщування кари за відступництво та беззаконня, і непримиренність до байдужости, і відкриття свободи, за якою

стоїть закон і смирення, і наука прощення, і проповідь одваги в боротьбі за правду й волю.

Усе це можна було б назвати інтерпретацією євангельських ідей на актуальному соціальному ґрунті, якби там йшлося про інтерпретацію.

А. Луначарський, на той час лівий літератор, називає ці мотиви «наслідуванням псалмів і пророків». Але далі додає: «Ці наслідування, як і псалми, малюють життя і почуття перших християн, показують конгеніальність Шевченка з демократичними поетами нещасного єврейського народу, який створив ті книги... Шевченкові наслідування псалмів і пророків – це диво. Я не знаю інших таких наслідувань, рівних силою і точністю».

До цієї характеристики можна додати: ці наслідування творились на тій самій хвилі віри і пристрасти.

Відомо, що в основі традицій лежить пам'ять, як священні «камені пам'яті для Ізраїлевих синів» (Вихід, 28, 12).

У Книзі Псалмів оспівується пам'ять святині. На цій книзі малий Шевченко учився читати; як учень дяка він сотні разів читав її за звичаєм над покійниками, і він її знав напам'ять. Мотиви її залягли в його свідомості. Молитви її стали для нього імперативами. Нарешті, в zenіті своєї творчости, коли йому був 31 рік, він перекладає вибрані Давидові Псалми і живе на їхній хвилі, і творить їхнім духом. То був його рік високого сонця.

Серед його перекладів є Псалом 136, де пророк закликається:

*І коли тебе забуду,
Ієрусалиме,
Забвен буду, покинутий,
Рабом на чужині.
І язик мій оніміє,
Висохне, лукавий...*

Як уже говорилося, Біблію Шевченко прикладає до конкретного життя, як заповідь. На початку своєї творчости він оспівує славу минулого свого краю. Культ минулого належав до кодексу романтизму, але кожен по-різному це реалізував. Шевченко взявся відновити втрачену історичну пам'ять народу. В той час картина була, як у Псалмі: Єрусалим забутий, раби проживали в забутті як на чужині, так і на своїй землі, і язик їх оніміє і лукавив...

Він перший почав збирати каміння. Пісні й плачі на руїнах минулого України увійшли у вирок Шевченкові як політичний гріх.

Але то був тільки початок шляху. У 1845 році Шевченко закінчує Академію мистецтв у Петербурзі й повертається в Україну, об'їжджає її історичні занедбані руїни.

Те, що він побачив, бачили сотні освічених і патріотично настроєних людей. Він поглянув на них оком самотнього пророка Єремії на руїнах Єрусалима:

*Тільки я, мов окаяний,
І день і ніч плачу
На розпутьях велелюдних,
І ніхто не бачить...
Оглухли, не чують,
Кайданами міняються,
Правдою торгують
І Господа зневажають.*

Поет їм дорікає за страшний, важкий гріх – байдужість. Він хоче передати їм свій високий біль, свою любов до рідного краю:

*Полюбіте щирим серцем
Велику руїну,
Розкуйтеся, братайтеся...*

Це було так само важко зробити, як послухатись Христа: «Візьми свій хрест і йди за мною».

Одержимий пророчим духом, молодий поет у ту пам'ятну осінь 1845 року написав головні свої твори – 6 поем і десяток віршів. Тоді ж було перекладено 10 вибраних Псалмів, і ті Псалми визначали характер тих головних творів.

Цікаво, що критики не помітили цього факту, спершу тому, що твори Шевченка були заборонені, а після революції тому, що Псалмів і релігійних мотивів не сприймали серйозно і трактували їх як літературний засіб для посилення «полум'яної революційної пристрасти».

Зрештою, варто нагадати, що християнської проповіді Гоголя російська критика також не могла сприйняти серйозно: вона приписувала йому корисливі мотиви... Це пояснюється не стільки атеїзмом, скільки формальним характером віри, коли людям звично ставити профанум на перше місце, як мету, а сакрум вважати тільки засобом...

Відомо, що найбільш замаскованим гріхом людей є фарисейство – використання покрову святости. Фарисейство, так само як у Євангелії, є головним предметом викриття у Шевченка.

У поемі «Єретик» він звеличує людину великої і справжньої віри,

спалену на вогні інквізиції фарисеями.

Поема «Кавказ» багатьма сприймалася як політичний виступ проти царської Росії, яка топила в крові чеченський та інші народи Кавказу. Поет справді звеличує нескорених лицарів Кавказу, які обстоюють свою правду і волю, як дар Божий.

Однак викривальний патос поєми – проти двох ворогів: фарисейства Церкви, яка проголошує молитви за успіх розбою, і проти політичного фарисейства, яке загарбання прикриває просвітніми цілями.

Поняття фарисейства поет переносить також на декларований патріотизм, в основі якого нема любови до брата.

У «Посланії» до земляків, яке у біблійному стилі поширюється на покоління минулі, сучасні й майбутні, поет трактує сенс євангельської любови згідно з епіграфом: «Коли хто каже “я люблю Бога”, та ненавидить брата свого, той каже неправду» (1 Йоан, 4, 20).

У цьому ключі поет перегортає сторінки рідної історії з нещадністю старозавітного пророка і читає в ділах людей брак любови. Він перечитує рідну історію так, як ще ніхто не читав – «од слова до слова». Правда, висловлена до кінця, підносить і зобов'язує говорити, як може говорити той, кому дане право.

Та любов і правда лежать в основі таємниці величезного впливу «Кобзаря» на людей.

Ідея свободи посідає у Шевченка місце значніше, ніж у Біблії. Але сумніву немає, що в Біблії вона

фундаментальна, як божественний дар життя і дар свободи.

«Господній же, то Дух, а де Дух Господній, там свобода» (2 Кор.) – дає апостол по суті формулу внутрішньої свободи, що не підвладна обставинам.

У ментальності українців свобода піднесена до священних вартостей. Як чоловік, народжений у кріпацтві, викуплений, а потім знову засуджений у неволю, Шевченко відчув і оспівував цінність свободи з великою силою. Свобода для нього свята, як священний дар свободної волі, яку Бог дає людині, щоб вона могла реалізувати свій талант. Шевченків Бог, на відміну від політично адаптованого «бога», є Богом Правди і Свободи, що дав людині право й обов'язок боротьби за свободу. Співцем свободи, поєднаної з Божим Законом, Шевченко увійшов у свідомість народу.

Однак боротьба за свободу мусить поєднуватися з прощенням ворогів.

Інтерпретація ідеї прощення і всепрощення в церковній проповіді – це одна справа, а в житті суспільства – дещо інша справа. Апостол боротьби за волю і гарячий прихильник вигнання мінняйлів з храму, Шевченко повертається із заслання духово просвітленим, із молитвою:

*Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило,
І на Україні понеслось.*

Він прощає «темних мучителів своїх» і пише поему «Неофіти» –

про апостольство і муки перших християн, які стоїчно все зносять і моляться за свого ката. Замучені їхні тіні у кайданах стають перед імператором Нероном і... прощають його.

Герой поеми Алкід, апостол серед неофітів, ідучи на страту, співає «псалом новий Господеві».

Це 149-й псалом, перекладений Шевченком на завершення тієї дивної осінь 1845-го року. Характерно, що одразу після того перекладу поет пише в такому ж стилі, такого ж розміру свій останній вірш циклу, названий уже в посмертній публікації «Заповітом».

Там ті самі мотиви, тільки особисто забарвлені та екстрапольовані на українську сучасність та майбутність.

Цей Шевченків псалом став свого роду національним гімном – заповітом боротьби за визволення.

Там превалує дух боротьби.

Ідея активного захисту свободи, звичайно, суперечить ідеї смирення. Це одна з великих суперечностей у Шевченка. Але це вічна суперечність життя. Вона проходить і в Псалмах.

Відомо, що найактивніша євангельська проповідь та, що йде всупереч суспільним стандартам. Особливо несподіваними для тих, хто хотів бачити в Шевченкові революціонера, були його євангельські мотиви смирення і всепрощення.

По-перше, вони звикли невірро тлумачити його мотиви помсти: це не були «заклики до помсти», а видіння історичного зв'язку фак-

тів і бачення неминучих наслідків, а отже пророкування кари на майбутні покоління.

Обмануті жертви несуть розплату за переступ традиції і науки батьків. Нація несе кару за «важкі діла батьків наших». А історія береже в землі посів минулого, про що попереджує поет:

*Не дуріте дітей ваших,
Що вони на світі
На те тільки, щоб панувать.*

Послідовно кари гідна у Шевченка гординя:

*Дурні та гордії ми люди,
На всіх шляхах, по всіх усюдах.*

Мучителями невинних у Шевченка виступають пани, у яких порожнеча душі прихована маскою гордині. Царі є втіленням абсолютної гордині, і неприйняття їх абсолютне. У дусі Псалма поет апелює до Бога:

*Встань же, Боже,
Твою славу
Гордий зневажає...*

Відомо, що в кодексі романтизму індивідуалізм і гординя досягали байронівських висот. Шевченкова позиція дещо суперечила духові часу...

Після арешту поет, усамітнений в камері, заповідає друзям триматись євангельської науки і стоїчно приймати долю, як волю Божу:

*Смиріться, молитесь Богу
І загадуйте один другого.
Свою Україну любіть!
Любіть її... Во время люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа молитъ.*

Часто смирення і каяття бувають награні. У Шевченка вони драматичні. В поемі «Варнак» великий розбійник і месник виходить з лісу, щоб покінчити з собою. Але перед його очима відкривається картина храмів на Київських горах, і його руки опускаються. Він повертається до людей і віддає себе на їхній суд.

Найголовнішим в інтерпретації Біблії є все ж таки вірний погляд на ціле. Відомо, що Реформація в Європі повстала не проти окремих помилок католицької церкви, а проти її тенденції до світськості. То була сувора спроба оновлення релігії і побудови усього життя на релігійній основі.

Таким у поемі Шевченка «Срєтик» виступає чеський протестант Іван Гус, чоловік великої справжньої віри, що поклав за неї життя.

До своєї поеми Шевченко дає епіграф з 117-го Псалма (в. 22–23):

«Камінь, що його відкинули будівничі, той наріжним став каменем, – від Господа сталося це, і дивне воно в очах наших».

Той камінь на середину XIX століття в Росії був уже рішуче відкинутий – насувалась мода матеріалізму. Шевченко поклав його в основу побудованого ним світу України як Абсолют, без якого усе тратить вартість.

Та віра була настільки великою і актуальною, що під впливом ідей Шевченкових утворено в Києві «Братство Кирила і Методія». Воно видало програмовий документ «Книги буття українського народу», або «Закон Божий», де викладалась програма уневаж-

нення самодержавної імперії і побудови суспільства на християнських засадах рівності національної і соціальної. Молоді ідеалісти обрали своїм девізом євангельські слова: «Пізнайте істину, і істина зробить вас вільними» (Йоан, 8, 32).

Члени Кирило-Методіївського братства були молодими людьми доброго християнського виховання, чистої і глибокої віри. Характерне свідчення П. Куліша (майбутнього перекладача Біблії) про харизму Шевченка в їхньому сприйманні:

«На Шевченка зирало браття, як на якийсь небесний світильник, і се був погляд праведний... Шевченко з'явився посеред нас, як видиме оправдання нашого натхнення звиш».

Утвердження ідеї своїм життям належить до фундаментальних євангельських істин. Колосальний вплив Шевченка протягом півтора століття пояснюється, зокрема, тим, що його книги сприймають подібно, як колись сприймали особу.

Біблія є книгою віри. За всієї нещадної правдивості картини світу, який не може прийняти духу істини, та книга гармонізує душі вірою в силу гірничого зерна правди. Шевченкова віра така велика, що вона урівноважує трагізм його творів, у яких краса гине, а праведники ідуть на хрест.

З наслідування пророцтв Ісаї Шевченко створює авреолу майбутнього, як промінь крізь ніч; і дає стоїчний образ надії:

*Сонце йде
І за собою день веде.*

1998 р.

ПАНАС ЗАЛИВАХА – МИТЬ НА ЧУМАЦЬКОМУ ШЛЯХУ

Мистець з ласки Божої, Панас

Заливаха іде по землі як один із персонажів казки Андерсена. Він увесь у собі, і цілий світ у ньому; його вартості настільки далекі від ринкових, і сам він на-

стільки далекий від посягання на них, що, здавалося б, йому стелеться зовсім паралельна дорога. Люди політики, люди влади і власності можуть хоч сто років ходити своїми дорогами, і їм ніякого діла не буде до того, що на світі живе – заслуханий у собі – Панас Заливаха.

А тим часом склалося все навпаки: Заливахи не минув ні один з абсурдів епохи Леніна–Сталіна – ні колективізація й голод, ні виключення з художнього інституту, ні політичний арешт, ні поліцейний нагляд і заборона на професію. Вітер тієї епохи наче навмисно гнав і котив його по зраненій землі, щоб він змалку проникся її болями.

І тоді гнаний художник схопився за зірку на Чумацькому шляху – свою рятівну зірку, до якої тягнулася його підсвідома пам'ять роду. Під цим зоряним шляхом його предки-чумаки на волах їздили у Крим. Чи не тут раніше пролягав ПУТЬ ІЗ ВАРЯГ У ГРЕКИ?

Народився майбутній мистець у 1925 році на Харківщині. Вітер революції, що виривав із землі усе з корінням, погнав у роки голоду 1933 його сім'ю в чужі світи, аж на далекий схід імперії.

Без підтримки традиції і середовища, без домашнього вогнища він задумався серед чужих людей: хто я? Яка сила роду в мені? Куди, для якої цілі мене стихія несе?

Виключений із Ленінградського художнього інституту у 1947 році за «нестандартну поведінку», він живе з тимчасових заробітків (Ленінград, Калінінград, Тюмень) і аж

у 1960 році (ліберальні часи) закінчує той інститут.

Якась сила пам'яті роду повертає його в рідний край.

У 1964 році Панас Заливаха, разом із групою національно пробудженої творчої молоді (Алла Горська, Л. Семикіна, Г. Севрук, Г. Зубченко) створили в Київському університеті вітраж, де образ поета Шевченка виражає неприйняття оточуючого світу. Цей вітраж ректор університету Швець знищує власноручно ще до офіційного огляду.

Нарешті настає визначальний для творчої долі П. Заливахи момент – політичний арешт за поширення антирадянських ідей. У минулому за ним уже дві виставки – в Росії і в Україні.

П'ять років таборів суворого режиму наклали печать драматизму на його творчість, опромінену світлом тієї далекої зірки. Опозиційний і релігійний дух знаходить нові форми у малярстві, графіці, пластиці.

П. Заливаха виступає як міто творець, що проявляє себе в трійді – особистість, національність, вселюдськість. Він стає активним нонконформістом, що вибудовує свій світ у вертикалі, яку так знищувала нівеляційним потоком революція.

Вічний мандрівник, народжений у степовій Україні, Панас Заливаха поселився назавжди у тому регіоні України, де гори стоять, як пам'ятки поривів духу, і де гідність чинила опір радянському режимові і закарбувалася в обличчях людей.

Картини його творять якусь алюзію до контрольованого світу Орвелла, де за усім живим стежить

державне око. Тільки в зболених обличчях його матерів, лірників, дітей і дітей – та глибина, що вже нічого не боїться.

У світі його образів чується музика сфер, а наповнена історичною пам'яттю вертикаль росте і вибудовується у височінь. Картини його густо наповнені динамікою і символами життя, що пливе з ріки минулого.

Останнім часом усе частіше на вершині гори гармонізує наш скалічений світ благословляючий образ Мадонни. У загадковій недомовленості його творів відчувається зрима і незрима її присутність.

Панас Заливаха – прекрасний кольорист, пензлем якого творить

підсвідома сила. Однак він належить до мистців філософського складу, для яких слово і музика – своя стихія, і бібліотека також.

Він творить образи незламного духу передусім у собі, а вже потім – на полотні.

Численні виставки Панаса Заливахи в Україні і за її межами не залишають байдужими навіть тих людей, для яких умовна форма його занадто складна. Він належить до мистців, яких люблять і про яких говорять. Його майже озвучені картини пробуджують почуття людяності й причетності до вічного.

Лондон, 1997 р.

ДВІ ЗУСТРІЧІ З ЧЕСЛАВОМ МІЛОШЕМ

Моя перша зустріч із відомим польським поетом-філософом Чеславом Мілошем випала на час загострення карального режиму. На початку 1980-х в'язнів сумління відпускали «на волю» тільки для того, щоб завести на них другу кримінальну справу.

Василь Стус писав мені з Києва: «Якщо думаєш, що тут легше, то помиляєшся... Справді, в порожнечу Східного Сибіру принаймні доходили пакети з книгами і листи від ПЕН-клубів Англії, Німеччини, Франції, Італії. «Мої» кагебісти аж завили від злості, коли побачили, що цензора-перекладача з англійської та ні-

мецької не досить: почали надходити книги з Варшави – від Тетяни Голинської, активістки “Солідарности”»...

А тим часом під тиском Заходу довелося вручати листи і книги – або платити штраф за втрату цінної бандеролі. Політичні засланці мали привілей бути чи не єдиними в СРСР адресатами, яким вручали пакунки з Біблією – не лише англійською, а й українською мовою.

Раптом у 1982 році надходить важкий пакет із Мюнхена від мого кореспондента д-ра Вілфріда Кваста, за яким стояв невгомний і добрий Володимир Козак. Я розкрив пакет і оторопів: п’ять книг Паризького видання Чеслава Мілоша! Серед них антисоветський бестселер «Поневолений розум»! Перша думка: чи можуть мені прийти збереження антисоветської літератури і розпочати кримінальну справу? Тривога наростала в міру того, як я заглиблювався в читання крамольної книжки.

Але коли заходив у свій столярний цех, а потім починав надворі при 40° морозі нарізати циркулярною пилою драницю – повертався до вартостей краю вічної мерзлоти. Яке тут кому діло до того, що видається в Парижі? Тут абсолютно досить оточити засланого чужинця атмосферою страху, щоб у його хату навіть злодій боявся заглянути. Перекладача з польської у них там напевно не було, і довелося махнути рукою на ті неперевірені книжки.

Отже, Чеслав Мілош поселився у моїй квартирі на цілу зиму, і від цього стало тепліше та ясніше.

Моя друга зустріч із Чеславом Мілошем відбулася в Кракові 21 листопада цього року – на українсько-польській конференції, організованій Польським ПЕН-клубом спільно з фундацією Св. Володимира. З українського боку брали участь письменники Наталя Білоцерківець, Микола Рябчук, Юрій Іздрик, Сергій Грабовський, історики Наталя Яковенко, Ярослав Грицак.

На конференцію зайшов член Польського ПЕН-клубу Чеслав Мілош. Польські колеги розповіли йому про сибірський спогад Президента Українського ПЕН-центру і познайомили нас. Виявилось, для Чеслава Мілоша те видання, що потрапило аж до Сибіру, теж близьке, і то не тільки спогадом про час отримання Нобелівської премії – 1980 року.

Тут треба згадати про три великі постаті поляків, що живуть на Заході і мають великий вплив на формування ментальності польської еліти. Це багаторічний редактор польського місячника «Культура» Ежи Гедройц, поет-філософ і дипломат Чеслав Мілош, а особливо відомий советолог і політик Збігнєв Бжезінський, авторитет якого залишається високим попри всі зміни американських урядів. Усі вони творять проукраїнську польську політику і мають особливий стосунок до українців гнаних і переслідуваних за свої ідеали. Мені вже доводилося писати, як глибоко був зворушений Збігнєв Бжезінський розповіддю про дисидентське сприймання його виступів, коли він був радником з питань безпеки при президентові Картері. Передавані

в інтерпретації газети «Правда», вони вивчались напам’ять, і кожне його слово було наче відлунням нашого німого крику. Він особливо оцінив подяку, яку я передав йому від імени тих, що не повернулися. Це була наче зустріч на грані потойбічного, що залишається жити в нас.

Чеслав Мілош нагадав мені і про українську книгу, яку видало те саме паризьке видавництво Instytut literacki, навіть чітко назвав цю книгу – «Розстріляне відродження» Юрія Лавріненка.

Чи я знаю цю книжку? Ще б пак, адже саме з тієї книжки, виданої у 1959-му, шістьдесятники брали інформацію про заховану від нас і задушену українську літературу. Саме від Лавріненка ми вперше почули, що задушено не тільки тих, хто не повернувся з Соловецького етапу, – задушено також тих, кого ми зустрічали на ювілейних зібраннях у Києві – П. Тичину, М. Рильського, В. Сосюру...

Згадуючи недавні свої зусилля оживити літературні контакти України, Польщі, Литви, він пошкоду-

вав, що від України ніхто не привіз на їхнє запрошення, а була запрошена поетка Ліна Костенко.

Мені подумалося, що заледве чи може бути в нас краший приятель серед Нобелівських лавреатів, який хотів би і міг би посприяти Україні на цій ниві.

Друга зустріч із Чеславом Мілошем нагадала мені той щирий тон і сповідальний пошук правди, який пульсує в його книжках.

У нашому світі духовного самовідчуження, коли так багато навіть обдарованих авторів експлуатує якийсь мотив і орієнтується на зовнішній ефект, слово такого поета – наче добрий гість з кращого світу. І не треба, щоб він приносив таємниці з того світу, – досить, щоб він своїм словом і чином допомагав зрозуміти: нічого в істоті не змінилося в нашому порізненому і здрібненому підсонні. Залишаються засадничі правди про природу людини, про її любов, пізнання себе і своєї дороги. І особливо щодо мистецтва бути собою, бути, а не здаватися і не вдавати.

Краків, 1998 р.

ДІТИ XX ВІКУ

Наш світ вражений вірусом ескапізму. Виїхати в інший край, де інша історія, інші закони, інші люди... Але ніхто нікуди не втече від себе і нічого не змінить у тому світі, який є головним – **світі своєї душі**. А зовнішній світ постійно ґлобалізується, взаємозалежнюється, і нам тільки здається, що кордони і моря ставлять межі, і що клопоти однієї країни – то її клопоти.

Під кінець XX віку задумуємось над його уроками. Але полегшена людина з маленьким рюкзаком за плечима, як школяр, тікає з уроків. Йому відомо, що ніхто не користає з уроків і навіть на своїх помилках не вчиться. А головне, йому відомо, що уроків завжди було багато – на всі не вистачить сил... Я думаю, усіх нас, людей різних релігій і людей безрелігійних, єднає старозавітна заповідь, яка мала б об'єднувати нинішній порізнений світ: **«Не роби іншому того, чого не хочеш, щоб тобі робили»**. Хто не приймає серцем, то хоч розумом не може не прийняти.

Усі ми, діти XX віку, причетні до порушення цієї Заповіді Божої. Усі причетні до творення, підтримки, толерування ідолопоклонства. Криваві ідоли кляси і раси вимагали крові жертв для свого п'єдесталу. Вони приймали тільки сліпий послух і одностайну підтримку. Усі ми носили їхні червоні знамена і насильницькі гасла. Усі ми знехтували страхом Божим – початком усякої мудрости – і стали заляканими рабами в стаді. Замість страху Господнього у нас був ляк перед ідолом та його опричникami. Ми ходили в шорах і боялися говорити правду, яку знали. Ми прийняли лож як офіційну мову.

Звідси ефект засліплення 1933. Ті, що вціліли, кого душогубство голодом не торкнулося, думали, що це взагалі їх не стосується. Жах і моральна дистрофія настільки ослабили людину, що вона не розуміла, що діється і що за чим іде. Коли Гітлер прийшов до влади, то вже безкарним прецедентом голоду, покриттям того нечуваного злочину,

дипломатичним визнанням СССР, усіма успіхами сталінізму було дано карт-бланш: все дозволено!

Злочини супроводжували людей усю історію. Але злочинність на рівні тотальної ідеології, що замінила релігію? Це було нове.

Ви нагадуєте відомі імена обманутих. Обманутих чи самообманутих? **Але назвіть мені імена пророків, які нагадували своєму народові в той страшний час елементарні істини...** Може, їх затюкували і затоптували прості агітатори? Тільки тепер бачимо, що найвищий транспарант не був написаний. На ньому мало бути: **«Генеральна репетиція – голодомор. Чекайте Голокосту»**. В епоху ненависти й підозри джерела любови і довіри пересихали. Люди, ослаблені й озліпі, забували: наше зло до нас повернеться, як бумеранг. Так було завжди.

Чому Бог допустив? Але ж Бог дарував нам свободу волі: творіть на цій благословенній землі і в душах своїх **лад** за Моїми Заповідями і за законами добра, що їх пізнали наймудріші серед вас.

Пророк, ризикуючи бути каменюваним, нагадав би людям: ви відвернулися від Його лица. Ви переступили закони і заповіді. А тепер питаєте, чому вас, одержимих гординою і заколисаних самохвальством, Бог не зупинив перед прірвою? Ви ж вигукували: «Ми не зупинимось ні перед чим!».

Збаламучені діти XX віку навчилися судити і звинувачувати – інший народ, іншу клясу, іншу віру. Але істина має моральну вартість, коли вона прикладена до себе.

Самоусвідомлення рятує. Суд совісти дає очищення й відкриває нову дорогу до покаяння. Усім нам потрібна нова дорога, на якій ми змогли б відновити загублений **лад душі**, мир душі. Примирення з природою і Богом.

Світ споживацтва – це новий єгипетський полон. Полон успіху нових технологій, нової індустрії спокус. Гірший за вавилонський полон, ринок обезбожених вартостей перетворює всіх на полохливих поган, котрі шаліють від успіху і падають духом від поразки.

І ось нам, таким, які ми стали на порозі III тисячоліття, доведеться пожинати сіяне і сіяне холодною рукою в жорстокий вік експериментів над людиною.

Ми будемо змінювати назви країн, вивіски інституцій... А насіння росте! Будемо ставати на зубці, і аж коли держак нас ударить у чоло, тоді будемо пригадувати старе забуте слово «граблі». І намацувати старий фундамент храму. В хвилини грому будемо вигукувати: «О, Боже!». І, як пісок з купи на купу, будемо пересипати раціональні аргументи pro і contra.

Але в хвилини прояснень душевних, коли Божий світ сяє одвічною красою, відкріймо лад і ясність у своїй душі. І задумаймось над тим, як створити такий лад у сім'ї, в громаді, в народі. Пошли нам, Боже, пророків, що говорять правду у вічі.

Усяке добре зерно знайде свій ґрунт. Треба набратись духу і сіяти. Усе те, що буде, підносить духом – на поживу.

31 серпня 1999 р.

РУКОПИСИ ГОРЯТЬ. РУКОПИСИ НЕ ГОРЯТЬ!

Хто просить – одержить,
хто шукає – той знайде
(Мм., 7:7)

Наша історична пам'ять витворюється з фрагментів. Ніка без голови. Венера без рук. Сократ в переказі Платона і Платон – у напівлегендах.

А «Слово о полку Ігоревім» – у підозрілій копії ХІХ століття.

Але ми з ентузіазмом натураліста Кюв'є відтворюємо образ допотопної істоти на основі однієї вцілілої кістки. Ми цілком задоволені з того, що вціліло на руїнах минулого, і мажорно вигукуємо: «Рукописи не горять!»

І в тому є велика правда. Хоч усі ми так чи інакше були присутні при тому, коли рукописи і бібліотеки горіли.

Може, не всі, бо Лондон, Париж чи Вашингтон має про це уявлення по TV, а Варшава чи Київ – знають, як горять.

Але тепер нас цікавить не пожежа війни. Я хочу дещо розповісти про досвід країни ГУЛАГ, де постійно велася війна проти людини і полювання на слово, на рукописи і навіть на свідків, які пам'ятають про спалене.

Отже, мова йде про советський режим з його психологією кримінального світу, який систематично знищує сліди, знищує свідків, а також людей, що все розуміють.

У тому деформованому світі рукописи згоряють у серці ще до народження. Рукописи тліють від самоцензури. Рукописи маскуються під стереотип, і тоді стають друкованими творами. Нарешті, рукописи, що є тільки імітацією твору, спокійно видаються.

Там, де нема свободи, нема поняття про вартість істини.

Але свободу треба одважно брати не зважаючи на страх і з готовністю за неї платити.

Рівень страху в суспільстві був такий великий, що виник про це анекдот: Верблюди тікають від тотальної кастрації, а попереду них заєць.

– А ти чого тут? – питають.

– Впіймають, а тоді спробуй докажи їм, що ти не верблюд.

Зайці творили паніку.

Зайці палили рукописи, дані їм на збереження.

Зайці з хитрістю лисиць були головним виплодом епохи будівництва комунізму.

Чоловік, який протистояв владі і не зрікся своєї віри та свободи, був приречений.

ЛАГЕРНА ЗОНА

Вартість життя тут мізерна. Але рівень страху в зоні падає: тут зібрано всіх тих, що втратили волю. Але й тут панує над людиною страх: режисюра передбачає нові й нові кола пекла. Але головне – в зоні діє контроль – офіційні й неофіційні щоденні обшуки. А одважні використовують свій дар свободи.

У студентські роки від університетського начальства, а потім вже від лагерного начальства я чув, що наука незабаром винайде апарат для читання потаємних думок.

Коли такого апарату нема, тоді майже кожен ховає своє лице під маскою, зручною для виживання.

Але завжди знаходяться люди, готові за всяку ціну захищати правдиве слово від офіційної лжі. Тоді ВІЛЬНЕ СЛОВО СТАЄ ДЕРЖАВНИМ ЗЛОЧИНОМ.

Звезимо поле обсервації до зони концлагера, де кожен репресований за слово був під особливим наглядом і під особливим пресом.

Можна було б навести анекдотичні випадки, як конвой накидався на заховану записку, вірш.

Можна було б написати трактат про переховування рукописів у великій зоні (в ССРСР, в соцлагері). Ми знаємо, що член Політбюро ЦК КПСС Петро Шелест закопував свої щоденники в пластикових пакетах на дачі. Ми нічого не знаємо, де і як переховував свої щоденники перший у ССРСР дисидент, письменник і кінорежисер Олександр Довженко після того, як 30 січня 1944 року на секретному засіданні Політбюро особисто Сталін прочитав йому вирок «за антипартійні і націоналістичні виступи в кіносценарії “Україна в огні”». З таким звинуваченням йому належалася найвища кара, але вождь залишив його, проскрибованого, в Москві. На пострах людям. Його телефон мовчав, його дім обминали.

Він писав щоденники. Деякі з них він спалив. Але уривки з тих, що вціліли, публікувалися в «хрущовську відлигу» 1964 року. Вони мали колосальний вплив на пробудження свідомости покоління шістдесятників.

Недопалений рукопис має велику силу. Так само, як обірване життя. Легенда тривожить.

Отже, вираз: легше написати твір, ніж його захвати і зберегти, звучить майже так само переконливо, як «легше народити дитину, ніж її виховати».

Але говоритимемо саме про народження. З власного досвіду можу підтвердити свідчення наших першорядних поетів – Василя Стуса, Ігоря Калинця – про те, що в умовах великого пресу часто народжується поезія. В години страждань і болю небо нахилиється до поета, легкого й очищеного від суєти. В найгірших умовах, в тюрмі й карцері – на грані життя і смерті – розбляковується свідомість і проривається голос душі. В самоті відчуваєш ВЕЛИКЕ і чуєш удари серця.

За таких умов писали ліричні вірші навіть ті, що пізніше зовсім не писали. Коли вірші не зачіпали заборонених тем (ідеологічних, лагєрних) – їх пропускала цензура і вони проходили на волю в лагєрних листах. Але друкувати їх не можна було, бо ім'я автора було під заборонаю.

Дуже характерна закономірність: якщо для служб нагляду було видно, що ті вірші для автора дорогі – вони часто конфіскувалися. Будь-які спроби передати вірш нелегальним шляхом викликали бурхливу реакцію. Тоді рукописи горіли. І навіть був такий вираз: «Н – погорів!».

Але коли автор імітував байдужість, не ховав свого тексту і пускав легенду, що займається перекладами з книжки советського видання – за ним стежили, але не полювали. Звичайно, гарантій не

було, що рукопис збережеться на етапах чи навіть удома (там проводилися обшуки).

Тому всі прагнули передати рукопис за кордон. Коли восени 1970 року в лагєрі 389/36 закінчував свій термін сіоніст Ар'є Будка з перспективою виїзду в Ізраїль – для його друзів це було великим святом. Обдарований феноменальною пам'яттю Ар'є вивіз на волю кількадесят зеківських віршів, і вони одразу були надруковані.

Дивом врятовані рукописи підтримують оптимістичну булгаровську легенду: «Рукописи не горять». Навіть, якщо тільки половина вціліє, все рівно – не горять.

Песимістична правда зневірених підтверджує: їхні твори тліють у душі і не стають рукописами.

У цьому році в Києві вийшло 9-томне видання творів Василя Стуса. Вони не мали права на існування, за винятком двох томів листування, пропущеного лагєрною цензурою.

«ЗЛОЧИН» ПАМ'ЯТІ

Зовсім інша історія з написанням мемуарів. Цінність їх у посткомуністичному світі інша, ніж у західному світі. Відома теза Сталіна «Нема людини – нема проблеми» стала девізом для тоталітарного режиму. Той режим замітав сліди. Він знищував людину разом з іменем. Він знищував свідків, а особливо письмові свідчення. Поет Михайло Осадчий у 1970 році був засуджений до 10 років за свою повість «Більмо», що вийшла на

Заході в перекладі на кілька мов. Це була сумлінна розповідь про своє перше ув'язнення.

Велоса особливе полювання за мемуарами, які зможуть стати документами звинувачення. За написання їх судили як рецидивістів. Мемуари ніби повертали до життя людей, уже викреслених владою. Спогади в посткомуністичному світі є продовженням реального життя і доповненням до нього.

Хто прожив у лагєрі 25–30 років, той носить у собі пам'ять і свою модель солженіцинського «Архіпелагу ГУЛАГу».

Але в зоні репресій спогади не пишуться. Людина під пресом готова до емоційної реакції у формі поезії, але до спокійного осмислення пережитого потрібна свобода. В умовах Москви горбачовського періоду рівень страху впав. Провінція ще довго була скована страхом, коли Москва жила в ліберальному напівзахідному режимі. Майже всі мемуари були написані там або на Заході.

Окрім того, для написання спогадів правдивих, сповідальних потрібен тривалий період реабілітації. Для багатьох на це бракує життя...

У лагєрі в'язень нікому не розповідає того, чого не знає слідство.

У свідомості заляканої людини є речі, які вона звикла таїти від себе. Один художник, який не був репресований, признався: «Я все життя боявся, що я знаю тайну розстріляного художника Бойчука».

А головне, людина в закритому суспільстві, як правило, закрита.

Вона звикла користуватися мовою офіційною і не вміє говорити мовою щирою. В спогадах советських маршалів про війну не видно, що вони по-людськи переживають і думають.

Людина, скована ідеологією і партійним пресом, звикла демонструвати офіційне життя і приховувати особисте.

Навіть нинішня посткомуністична преса афішує приховані факти з життя відомих людей, але не освітлює їхнього внутрішнього життя. Отже, для спогадів потрібне повне розкріпачення, окрім того, потрібна культура мислення, виробленого на усвідомленні правди. Потрібне поняття про цінність правди.

Твори знищує людська ворожнеча – брак свободи. Але їх знищує людська байдужість – свобода без культури. Їх уневажнює свобода без абсолюту. Уціліли твори, уціліли книжки, уціліли свідчення – то мінімум, який забезпечує розвиток передачі історичної естафети. Найважча спадщина тоталітарного режиму – це знищення середовища, де зберігають і цінують. Тому Захід був порятунком для переслідуваних авторів.

Загалом історія залишає нам притчу про нетривкість і недовершеність створеного людськими руками. Але в людських творіннях є тривожна загадка. В них назавжди зберігаються високі пориви духу, що підіймається над усім і прагне з'єднатися зі своєю небесною вітчизною.

Варшава, 1999 р.

ДІЯЛЬНЕ ХРИСТІЯНСТВО ЗА СУЧАСНИХ УМОВ

Наш світ стає щораз компактнішим. Ми вже одразу знаємо, що де трапилось. Але ніхто не контролює ситуацію, бо наші знання є часто знанням про доконані факти, які здалеку мало зрозумілі. Можна навести десятки прикладів фіаско, якого зазнали великі держави в кінці ХХ століття. І вже притчею стали нікому не потрібні советські ракети і танки.

А тим часом після війни, в середині століття, Конрад Аденауер прогнозував: комунізм не можна подолати ні воєнними, ні економічними засобами – комунізм може перемогти тільки переконане християнство.

Власне це наша головна тема: діяльне, переконане християнство за сучасних умов.

У нинішньому світі, ми, присутні тут, перебуваємо на різних полюсах розвитку. Німецькі колеги мають досвід країни, що розвивалася під керівництвом, яке виводило країну з тотальної поразки на християнсько-демократичному шляху розвитку. Ми, навпаки, йшли під фанфарами перемоги, під наглядом слуг антихриста дорогою в нікуди.

Із висоти досвіду Німеччини відкриваються перспективи світу без насильства, де щораз більшу роль відіграватиме розум і спільна мова, а ту мову дає Євангелія. З висоти цього досвіду видно, що **ОБОВ'ЯЗОК** і **ДОВІРА** стають головними чинниками на кону історії. В підвалині майбутнього світу світового порядку має лежати **КАМІНЬ**, **ЯКОГО ВІДКИНУЛИ БУДІВНИЧІ**. Будівничі «нового порядку в Європі» і «будівничі комунізму».

Кожне покоління повинне шліфувати той камінь і примірятися до нього, споруджуючи міцну будову.

Тим часом ми маємо справу зі спадщиною на руїнах Вавилонської вежі, з камінням людської гордині.

Ми маємо політично керовані конфлікти – на стратегічному рівні. Маємо рецидиви перебудови Вавилонської вежі – з релігійними елементами на фасаді, з старим фундаментом російського самодержавства.

В Україні Церкви – в політичному протистоянні, яке злегка прикривається релігійними атрибутами і канонічною фразеологією.

Сьогодні говориться у виступах представників адміністрації Президента про лібералізм релігійної політики в Україні, про вісім десятків зареєстрованих релігій. Я не в захваті від цього лібералізму. Звичайно, це добре, що ми різко відійшли від російської тенденції підтримки «традиційних релігій». Власне, ми відійшли від нетерпимості багато століть тому...

Але в надто поверховому лібералізмі є небезпека ігнорування принципу справжності релігії, що тримається на глибокій вірі. В релігійно структурованому суспільстві такі джунглі неможливі. Але вони розростаються на ґрунті атеїстичного запустіння і втрати культури, коли кожна нова номінація претендує на своє окреме місце в релігійному світі. Реєстратори, звичайно, «дивляться, як Маркс на релігію», тобто зверху і легковажно, без розуміння глибини святості, що має лежати в основі релігії, і сила старої школи – без релігійного сприймання абсолютної цінності особи, яку охороняє релігія як ціль,

що не може бути засобом. На глибині релігійного почуття все ж таки має треміти чутливий камертон.

Я хочу заперечити проти одного положення змістовної доповіді д-ра В. Єленського. То правда, що люди схильні довіряти Церкві й війську. Але люди і там прагнуть справжності. Власне, тому «жодна інституція не отримала стільки звинувачень, як Церква».

Хочу заперечити, що «наш культурний тип відторгає релігійний підхід», і тому партії християнсько-демократичного типу не отримали підтримки на виборах.

Не тому вони не отримали підтримки, а напевно тому, що люди не бачили в тих партіях справді релігійного лідера з виразним обличчям, що викликає довіру. Отже, культурний тип відторгає сучасне фарисейство під релігійними вивісками. Люди не люблять релігійної імітації.

Погоджуючися з думкою про джерельну містичну силу православ'я, хочу вказати на одну його слабкість: запущеність джерел, брак енергії самооновлення. Часто навіть брак самоусвідомлення.

Ось і сьогодні о. Микола (Забуга), ректор Академії і Семінарії УПЦ, заперечує свою належність до Московського Патріархату на тій підставі, що на офіційних бланках у них написано – УПЦ – без МП.

А тим часом від Росії виступає доповідач М. Смірнов з доповіддю: «Московський Патріархат (РПЦ) в процесі посткомуністичних трансформацій». Доповідач із Москви не просто учасник, він є директором науково-дослідного центру «Релігія

та суспільство в країнах СНГ та Балтії».

Він дає огляд зовнішньої активності РПЦ і показує, що це суто політична, а не християнська активність – за державним завданням того ж типу, що й у комуністичні часи.

Отже, виступає громадянин Росії, говорить про Московський Патріархат. УПЦ вдає, що не належить до Московського Патріархату... То чого ж ви обурюєтесь його виступом і називаєте його «політичним доносом»? До речі, він ніяких таємниць не викриває: М. Смірнов просто показує дзеркало, а ви, замість лобачити в ньому обличчя Патріарха Алексія, бачите в ньому своє обличчя і бурхливо протестуєте!

Як це назвати, щоб делікатніше?

Адже поки що не йдеться про таємні інструкції, які УПЦ отримує з Москви. Він навіть визнає вашу так звану незалежність: «Справа УПЦ вирішувати, до якої міри вона незалежна. Адже в РПЦ до 30 відсотків єпископів – від УПЦ, і вони теж будуть у Москві вирішувати, наприклад, питання про канонізацію царя Миколи II».

А ось владику УПЦ Августин обурюється, що тут ніби відбувається суд над УПЦ чи РПЦ, і Є. Сверстюк виступає у ролі захисника М. Смірнова.

По-перше, М. Смірнов не потребує захисника, бо ви проти нього не висунули жадного аргументу і не назвали жадного хибного положення у його доповіді. І не спростували жадного факту. А якщо він не порушив законів логіки – ні закону

тотожності, ні закону суперечності, ні закону виключеного третього, ні закону достатньої підстави – то можна хіба зробити йому закиди з естетичного боку...

Якщо ж вважаєте «трибуналом» наших німецьких колег, то я маю нагадати, що перед нами наукові і релігійні представники тієї нації, яка єдина в світі зробила глибокі християнські висновки з поразки у Другій світовій війні. І саме це дає моральне право і логічні підстави німцям організувати подібні конференції та ділитися досвідом налагодження культурного діалогу.

У зв'язку з діалогом я все ж таки торкнувся порушення тут, на конференції, першого закону логіки, тобто, що поняття і слово треба всім учасникам розмови вживати тотожно, в однаковому значенні.

Тут часто вживалося слово НАЦІОНАЛІЗМ. Але ми знаємо, що націоналізм у Німеччині після Веймарського миру і націоналізм після приходу Гітлера – це зовсім різні націоналізми: перший був реакцією на приниження і поразку, другий – був войовничим нацизмом. Тут М. Смірнов згадує чорносотенний націоналізм, що тулиться до РПЦ, – і то ще інший різновид націоналізму. Націоналізм УНСО, що декларує національний самозахист і реклямує себе правою риторикою – це ще щось інше. А білоруський, антилукашенківський націоналізм – то знов щось інше.

Отже, треба попередньо уточнити, що ви мислите під тим словом. Ну, хоча б на рівні Леніна, який все ж таки відрізняв націо-

налізм народу-гнобителя – держиморди, з одного боку, і націоналізм скривджених та поневолених...

ДІЯЛОГ І КУЛЬТУРА ДІЯЛОГУ. Це ключові поняття кінця ХХ ст. З чим виступили великі політики Заходу – Аденауер, Кеннеді, Картер? З ідеєю діалогу!

Нерішуче приймаючи цю ідею, М. Хрущов змушений був застосувати поняття права до оцінки діяльності Сталіна...

Комуністичний монстр не любив діалогу. Він кидав дисидентів у тюрми за те, що вони ставили йому запитання. Нащадки монстра і зараз не терплять запитань і не хочуть дотримуватися правил діалогу. Але культура діалогу – це ж, по суті, повернення до спільної мови,

до біблійних понять, до Заповідей Божих і до відповідних похідних правових понять. Отже, хто хоче належати до культурного світу, мусить готуватися до діалогу, до вислуховування і розуміння інших, до питань та аргументованої і чесної відповіді на них. Як слушно зазначив д-р Окенфельс, «Коли нема Бога – з'являються чужі ідоли». Я б додав: і вони особливо активні.

Нарешті, я хотів би звернути увагу представників державної адміністрації і наших журналістів на заключні слова доповіді «Суспільна місія Церкви в державі», а саме: **ОСЛАБЛЕННЯ РЕЛІГІЇ НЕБЕЗПЕЧНЕ, БО ЦЕ ПІДІРВАЛО Б СИЛУ ДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУЦІЙ.**

Kiiv, 2000 p.

КАМІНЬ НАРІЖНИЙ НАШОЇ ІСТОРІЇ

Камінь, що його будівники відкинули, той наріжним став каменем; від Господа сталося це і дивне воно в очах наших!.. І хто владе на цей камінь – розіб'ється, а на кого він сам упаде, то розчавить його.

(Мм., 21:42, 44)

Н

аш тисячолітній християнський острів розмивається морем поганства. І з боку минулого, і з боку сучасного – неопоганства. І колись були маленькі островці в поганському морі, до 988 року

вони залишалися острівцями. І тепер у світі плюралізму розхитується християнський масив.

Не атеїзм розмиває наш острів – атеїзм є доктриною для небагатьох. Важка негативна віра, і на неї мало хто зважається. Люди бояться спалювати за собою мости. І це ми бачили вже тоді, коли безбожність була основою офіційної ідеології.

Поганство куди комфортніше. Воно нікуди не кличе і ні до чого не зобов'язує. Якщо зручно – воно прикидається атеїзмом і виглядає в цій ролі зовсім переконливо. Але коли вітер часу змінюється, воно оздоблюється в християнську атрибутику і навіть одягає рясу.

У нинішню епоху споживацтва і конформізму так зручно заповнювати порожнечу реквізитом великої культури і добрими порадами, що йдуть на користь здоров'ю. Релігія корисна, як вправи йоґів і всілякі прийоми самозахисту. Атрибутика теж корисна і з боку естетичного, але й з боку практичного – як магичні символи.

Християнство вимагає суворого вибору й самовідданості. Не можна одночасно служити двом панам...

Але конформіст нашого часу, уникаючи важких альтернатив, комусь служить задля користи, а Богові ставить свічку...

Отже, великий острів християнства розмивається через глинисті береги і через брак нових побудов на вічному камені.

Звичайно, в кожного народу свій образ релігійності і своя історія. В Україні протягом чотирьох

поколінь зусиллями влади переривали християнську традицію й організовано вели боротьбу дітей проти батьків.

*Доки будуть мене мучить
Ваші рясця та церкви! –*

говорить майбутня трактористка своїй матері в Тичининій «Пісні трактористки». Майже всі з цього покоління 20-х років змушені були вибирати свого трактора, щоб легально жити в атеїстичній державі.

У Польщі, мабуть, нічого подібного не могло бути навіть за років Сталіна. Однак Смеч у місячнику «Культура» не у великому захваті від досягнень на релігійній ниві («Польський католицизм є поганський, обрядовий, орнаментальний і плаский»).

Що ж після цього ми скажемо про українське православ'я, яке протягом чотирьох поколінь ховалося за звичаєвою обрядовістю, затаївши навіть від себе найцінніший елемент релігії – сакральний наріжний камінь?

Течії поганського моря формували масову воєнізовану свідомість, виробляли культ сили, культ перемоги, релігію замінювали ідолопоклонством.

«Єдиниця – ноль», – вістував Маяковський у душі часу. І справді, поганин є часткою цілого. Особа – краплею в морі. Християнство, навпаки, персоналістичне. Починаючи з Нагірної проповіді Христа, воно звернене до особи, і його ціль – вироблення особи, що має витворити в собі образ і подобу Божу, наслідуючи Христа.

Як могла зберегтися така особа? Обираючи дорогу вузьку, вона потрапляла в руки вартових, що зганяли усіх в колектив, де «всі як один».

У полоні страху люди втрачали будь-яке лице. Деякі були причетні до руйнування храмів, деякі байдуже потурали, інші прийняли нову віру «задля лакомства нещасного».

Однак мірою релігійності народу є його готовність терпіти за віру. Тисячі мучеників понесли свій хрест, і саме ті новомученики свідчать про релігійність самого народу. У ХХ ст. їх засвітилося чи не найбільш.

Здається, усю свою історію ми озвучуємо партитуру притчі про виноградарів. Ми населяємо виноградник Господній. Ми порядкуємо в ньому на свій лад, і кожне покоління більш чи менш гідне свого Господаря. Сповнені самовпевненості й гордині починають втрачати вдячність і пам'ять про обов'язок. Хіба ХХ століття не повторило розправи над сином Господаревим у його винограднику?

Але ось в кінці століття впав камінь на голови. Він не розчавив – він радше впав важкою подушкою. Але це наводить на роздуми про 117 псалом, згадуваний Христом у притчі про виноградарів (і в Євангелії від Мт., 21 і Лк., 20).

«І хто впаде на цей камінь – розіб'ється...»

Суворе застереження – на початок ХХІ століття. Камінь – то Закон. Закон вдячності й відповідальності. Камінь той – фундамент усіх побудов. Чому він див-

ний? У світі матеріалізму й споживацтва він особливо дивний, бо орієнтує на скарб на небі, на цінності, важливі для побудови особи. А особа, сперта на віднайденому камені вічного – то не та особа, що інколи цікавиться і вічними проблемами.

Оглядаючись на минуле нашого народу, який зберіг свою індивідуальність у темряві віків бездержавності, починаємо задумуватися:

Од Господа бість сей, и дивен он...

Дуже важко нашими резонами пояснити загадку нашого виживання. Епоха духового піднесення від св. Володимира до Ярослава – епоха велика, але коротка.

Історія мучеників свв. Бориса і Гліба – то епізод, спалах у темному морі невинно уб'єнних. Святі Антоній і Феодосій Печерські – заховані й невидимі від світу засновники святині. Для раціоналіста – це тільки піщинки в пісках часу, а не камені наріжні для повстання Української християнської республіки. Але у тім то й річ, що подвижники, мученики, молільники за народ були не просто індивідами, краплинами в морі. Вони були радше тихими світилами. Навколо них витворювався ореол святости, і той ореол був світлом для світу.

Наївні матеріалісти ставлять питання в практичній площині: «І чого він досягнув своїм подвижництвом?». А тим часом життя все тягнеться до джерел світу, і в його таємниці ті таємничі особи то виростають, як гірчичне зерно, то проявляються, як сіль землі, то засівають ниву епохи. Й на терезах

історії жертва Бориса і Гліба перетягує перемоги сміливців над ворожими полчищами.

«Патерик» і «Кобзар» – се були дві найпопулярніші українські книги.

Для людей, які сприймають «Патерик» як літературу церковну, а «Кобзар» – як революційну, – це парадокс з боку автора. Але автор, сам Михайло Грушевський, і не революціонер, і не церковний письменник. Отже, Грушевський з об'єктивністю історика ставить ці книги поряд, як явища народної культури.

Однак і тут виникає запитання: чому портрет Кобзаря поряд з іконами, а Патерик – поряд з Біблією? Невже це невибагливість і незрозуміння в народі суті святості?

Ба ні! Окремі курйози можливі, але в цілому в народі добре вироблені віками релігійні почуття. Життя святих угодників Божих – це сакральна література, бо вони ставили слово на сторожі, вони живили і культивували *sacrum* у житті, а «Кобзар» Шевченків у народі теж – не революційна література, а та сама євангельська наука любови до Бога і любови до ближнього – проти зла і неправди.

Для тих, що глибоко не вникають, «Кобзар» висвячує те, що народові дороге. Там не тільки Господь святий і Церква свята, а й воля свята, любов свята, неділя свята, слово святе, правда свята, Київ святий і навіть добра людина свята і день святий...

70 років нас переконували, що Шевченко народній тим, що нена-

видів поміщиків і панів, але при уважній аналізі виявляється, що в нього той самий ворог, що й у Євангелії: фарисейство і лукавство людське. Однак у реалістичних образах те лукавство ховалося в особах, насамперед панів і князів світу.

Нагадаємо, що епіграф зі 117 псалма: («Камінь, якого відкинули») поет достосовує до єретика Івана Гуса. Солідаризуючись з єретиком, Шевченко відстоює гнаного і спаленого за правду хранителя святости – проти «князів світу», одягнених у сутани.

У XIX ст. давня українська література релігійного характеру вже спочивала в бібліотеках та архівах. Романтичні віяння Заходу приносять ідеї індивідуалізму, просвітництва в байронічному плащі гордині. Дух часу всесильний.

Але Гоголь, Шевченко, Куліш саме в той час розшукують камінь, якого загалом відкинули будівничі на Заході. Вони кладуть його в основу своїх побудов. Вони прагнуть, щоб слово стояло на сторожі святині.

Поезія Шевченка, Костомарові «Книги буття українського народу» (алюзії на «Книги» Міцкевіча), нарешті, Кулішів переклад Біблії... це було настільки «несучасно», що в радянському літературознавстві створили версію полегшеного «Кобзаря» – без каменя і без Біблійного духу. А Сквороду препаровано як поета без «божественних» пісень. Гоголя поділено навпіл і відкинуто «реакційну» половину – його глибину. А про Куліша навіть не згадувано...

Власне, в такій формі доходила література, яка мала духовно живити «в огні окаянства». А живила вона клясову ненависть – головний нерв державної ідеології.

Після падіння тієї ідеології і цензури легко ставити запитання і легко відповідати на них... З газетною легкістю порушується питання і про релігійність українського народу – тими ж людьми, які ще десять років тому писали про остаточну перемогу «наукового атеїстичного світогляду в радянському суспільстві».

Зрозуміло, що писали в основному люди релігійно індиферентні, байдужі до великих питань. От і зараз можна прочитати міркування в тому стилі, що український народ не релігійний, бо мав причетність до руйнування святинь, і взагалі обрядовість превалює в його віруваннях.

Питання про обрядовість можна ставити передусім як про форму, в якій народ міг протистояти примусовому державному атеїзму.

На поставлені запитання можна давати відповіді, сім раз подумавши. На темі про релігійність народу гостро зіткнулися колись Гоголь і Белінський. Останній твердив, що російський народ глибоко атеїстичний. А Гоголь змалку відчував свою належність до боголюбивого і богобоязного українського народу і щиро приймав ці літургійні слова.

Отже, кожен говорив про своє. Але навіть якби сперечалися один одному, то мусили б ствердити різний характер релігійності обидвох народів, яких, за словом Гоголя, Провидіння наділило зовсім різною

і натурою, і історією. Релігійність українського народу не тільки виявлялася в молитві. Вона виявлялася і в спробі втечі від державної церкви в протестантизм в останній третині XIX ст., у спробі реформувати, наблизити до народу церкву, навіть під жорстоким тиском комуністичної влади на початку 30-х років. Українські Церкви – і Автокефальна, і Греко-Католицька – були ліквідовані більшовиками, по суті, за відмову співпраці з владою. Причому прийняли муки за віру, за відмову поклонитися ідолам тисячі українських християн різних Церков.

А щодо слуг руйників... Багатий насильством XX вік дав науковцям достатній матеріал для висновку, що потенційну готовість до агресії і насолоди власною жорстокістю, готовість підпорядковуватись наказам виявляє шестеро з семи людей... До цього треба додати організовану атмосферу гістерії і страху та масових психозів.

Отже, з висновками про покоління тих жадливіх років руйни традиції, народного ладу і самої особи квапитися не слід.

Повертаючись до суті християнства, нагадаємо, що вона полягає у виробленні певного типу людини, бо саме особа є головною метою і вислідом християнства. Не мають рації ті, хто ставить питання огульно: наскільки християнство змінило психологію мас і викоренило зло у світі. Ми можемо певно говорити тільки про осіб християнської культури і про те, що вони створили.

Вони створили ту європейську християнську цивілізацію, те, що

досі є таємною серцевиною слова *Європа*. Секуляризований світ віку техніки і споживацтва функціонує за тими самими законами права, надійності й порядності, він розмовляє тією самою мовою, яку витворила християнська Європа.

От тільки камінь наріжний перекрито сезонними надбудовами, які здаються багатьом спорудою нової Європи.

Комуністичний експеримент мав на меті перервати християнську традицію і на місці зруйнованих храмів побудувати Вавилонську вежу. Ми бачимо її руїну. А з розривом традиції в українському етносі у них не вийшло навіть після спроб «заміни етнічного матеріалу».

Навіть війна і жорстока окупація послужила нагодою для християнського відродження (дехто називав цей період «другим хрищен-

ням Руси»). Половинчастих успіхів атеїстичний режим досягав лише в середовищі партійному і серед службовців, де більшість таки не зважувалася зовсім розривати з традицією.

Власне, ця спадщина половинчастости, готової повернутися до псевдообрядових форм життя, і є тепер головною проблемою духовно-культурного життя України.

Нагадаймо, що християнство витворили ті, хто найвищою ціною утверджував велич свого Бога і відмовлявся кадити жертву кесареві.

Їхній вічний камінь наріжний був і є основою справжності побудов. Питання нині стоїть лише про узгодження нових знань та досягнень зі споконвічними духовними основами життя.

Краків, 2000 р.

ЗАКОН, ЗА ЯКИМ ЖИВЕМО ТИСЯЧУ ЛІТ

Важко пояснювати слово ЗАКОН: усі ми від найстаршого до наймолодшого вирости в світі, де слово це не звучить поважно. Законів не дотримується влада і намагаються їх обминути люди. Закони передруковуються, перейменовуються, перемінюються.

А нині у нас мова про ВІЧНИЙ ЗАКОН, в якому не зміниться навіть найменша буква. Закон, якого дотримуються з повагою і самоповагою, добровільно. Закон той – віра наших предків, спадщина предків, міра їхньої гідности.

Його можна назвати тисячолітньою конституцією, за якою творена наша християнська цивілізація. На ґрунті її виникла гідність людських взаємин, у тому західному світі, який ми так недавно почали поважати.

Без перебільшення – закон Христа сформував обличчя західної людини. Він ліг в основу її культури, мистецтва, архітектури, створеної високими поривами і вічним прагненням до недосяжного.

Це закон абсолютний. Він не зводиться до переліку імперативів і заборон. Самі по собі заборони можна використовувати стосовно обставин і вигід. Але Закон, піднесений до обов'язку всупереч сезонним вигодам – закон, вищий за вигоди, є абсолютною цінністю.

Він проголошує вартості, досі не чувані в історії. Рівність усіх перед Богом. Однакову вартість першого й останнього. Повну свободу вільного вибору за всіх умов. Однаковий для всіх людей дар життя і свободу його самореалізації.

Абсолют закону формулюється його Творцем: Я єдиний Бог твій, і хай не буде у тебе інших богів.

Усі подальші заборони – не кради, не вбивай, не чини перелюб – **без цієї першої заповіді** мало важать. Їх можна звести до правил оптимальної поведінки в різні часи, в різних середовищах.

Власне, це Закон Мойсея, записаний на скрижалях. Саме він створив ізраїльський народ із хистких намадів, що кожен раз хилилися за вітром.

Однак хранителі того Закону – фарисеї – надто формально і надто легко дотримувалися букви. Вони стали професійними шанувальниками закону. Він уже не єдиний між собою силою любови. Дух закону вивітрив у фарисеїв.

Коли Христос почав учить любови, щирости і прощення, вони зрозуміли так, що Він взагалі відкидає разом з формалізмом і самий закон, і науку пророків.

Насправді Він зневажав пиху вдаваних праведників, що перетворили **суворий закон служіння Богу** на вигідну професію.

Звідси й уточнення Христове до Своєї нової науки: «Не подумайте ніби Я руйнувати Закон чи Пророків прийшов – Я не руйнувати прийшов, але виповнити». Останнє слово слід розуміти, – як і доповнити духом, і наповнити змістом любови й енергією максимальних зусиль.

Тільки повнота духовних зусиль, тільки моральний максималізм надає закону абсолютної ваги.

Закон Христа зобов'язує, підносить і велить.

Його проповідь на горі здавалася людям дивною: до таких високих і тонких сфер людська думка не сягала. Але річ у тім, що протягом усіх двох тисяч років та проповідь здається дивною.

Вона витворила високий ідеалізм, і всупереч їй витворився

раціональний критицизм, схильний відкидати недосяжне. Наповнена тим раціоналізмом наша цивілізація перестає бути християнською і втрачає висоту.

У чому полягає мудрість християнського ідеалізму?

У високих поривах людської волі до Абсолюту. Нагірна проповідь Христа вимагає від людини дива – перевершити себе вчорашнього. Вимагає: будьте досконалими, як Отець наш Небесний. Вона вчить творити на максимальній висоті духу. Досягнення через самовдосконалення є тим дивом, на яке здатна людина, створена на подобу Божу.

Адже саме в Євангелії дається образ спортивних змагань: усі все рівно пробіжать ту саму відстань, проте цікавить лише максимальний результат зусиль того, хто здобуває першість.

У сфері моралі золота середина і не може сягнути висот... Хіба не раціоналізм золотої середини вже дві тисячі років бомбардує принципи прощення ворогові і любові до всіх? Хіба не практичний усереднений розум відмовляється прийняти принцип ненасильства і відповіді на зло добром? А тим часом навколо нас безліч драматичних ситуацій, які підносять людину понад міру людських сил і людських слабкостей – і осягається в них мудрість простих серцем.

І відмовляється вона відповідати злом за зло, і подавати в суд на брата свого, і пам'ятати заповідяне зло. «Полохлива натура», – готовий спохвату судити недолугий чоловік.

Але пригляньмося ближче: саме сильніші натури, мудріші й добріші здатні піднятися вище обставин, вище своїх гарячих бажань і спокуси **найлегшого шляху** та найлегшої реакції – на удар ударом.

Легко сказати: «Будьте високі, як сонце, яке однаково світить і злим, і добрим».

Але ж то недосяжно!

І водночас, виявляється, коли підійматися – все досяжно! **І все велике** досягнене людиною десь поза межами можливого.

Практичний матеріаліст не хоче й думати про це, а високий ідеаліст шукає, шукає і знаходить між терням стежку, де ще не ступала людська нога.

Однак чи не найважча для виконання людині заповідь **упокорення гордині**. Вже коли підіймається вона, то понад головами інших. Вже коли досягає першинства – то законно займає перше місце. Аж тут раптом проникливі застереження: «Хто підноситься – буде понижений». «Хто між вами найбільший – хай слугою вам буде!» І вже зовсім несподівана ключова заповідь блаженства: «Блаженні вбогі духом, їх бо Царство Небесне».

Хіба може бути людина, що живе на максимальних зусиллях, що стає вищою за ворогів своїх, що сміло йде проти гонителів своїх – хіба така людина може не височіти духом?

Як же вона може стати вбогою духом? Он фарисеї, вчителі закону, ті навіть у молитвах дякують Богові, що поставив їх вище...

А тут, виявляється, в законі **постійно підійматися** до Бога є ще внутрішній закон – не підіймати

себе, не показувати себе, а бути готовим служити усім і навіть **бути вбогим духом**. Виходить, треба, підіймаючись, постійно пам'ятати, що все це твої вправи над собою, твої східці, а не високе і почесне сидіння.

Бо впадеш, як той дім під час бурі – «і велика буде руїна його».

Такого Закону до Христа ще не проповідувано. І такої терпимости до інших людей не виявлялося: усе хтось над кимось вивищувався. А тут «на сидінні Мойсеевим усілися книжники та фарисеї, то ж усе, що вони скажуть вам, робіть і виконуйте, та за вчинками їхніми не робіть...»

Людяно просто слухати, виконувати, наслідувати. А щоб слухати і критично ставитись, для цього треба стояти вище і бути мудрішим.

Оту свободу вільного вибору, свободу вільної думки, свободу сумління дав Христос кожній людині. І було це в рабовласницькому світі, де рівність могла бути тільки в межах каст.

Дивний був Закон Його ще й тим, що це була вічна конституція для всіх, а передусім для вбогих, гнаних та переслідуваних за правду.

І тим самим та конституція стала всевітньою. Знедолених і скривджених було багато, і саме вони були найвразливіші на правду.

Важко сказати, хто першим почув цей Закон на нашій землі.

Дата хрищення Русі є значно пізнішою. Проповідники були в Подніпров'ї і в давніші часи. Комусь же проповідував перший учень Христа Андрій в нашій Скитії. Були наші

благодатні землі заселені, особливо вздовж річок. Була тут своя культура, своя віра, своя пісня. І була та культура доволі розвинена. Судячи з того, як швидко ширилося храмобудування і християнська культура на Русі, тут був добре підготовлений культурний ґрунт. Судячи з того, як швидко християнство набуло етнічного забарвлення і як християнські свята злилися з місцевими, коріння старої культури було тут давнє і глибоке.

Менше можемо сказати про Закон: в усіх поганських землях із погляду християн панував закон сили, тобто беззаконня.

Коли Святослав попереджав болгар: «Іду на ви», то це свідчило і про лицарство. Але свідчило і про самодостатність того лицарства. Бо виникає законне запитання: «З якої речі? Чому ідеш на нас?». А коли задуматися над старовинною народньою піснею «А ми просо сіяли», то теж нелегко уявити другу партію, яка співає: «А ми просо витопчем».

У межах поганської віри була тут своя законність, свій лад, свій обряд – своя віра.

Але фактом залишається те, що писана історія у нас, і не тільки у нас, починається від прийняття християнства. З появою нових християнських цінностей зовсім іншої ціни набуває людське життя і людська історія.

Звітність перед собою являється тоді, коли починають здавати звіт перед Богом.

І тоді Закон виконується з внутрішньої потреби.

2000 р.

ПРО ДУРІСТЬ

Під гаслом «Література проти глупоти» 17–21 червня відбулося міжнародне зібрання письменників – Лагті-2001.

Від 1962 року тут, в околиці фінського мальовничого міста, де з-поміж дерев виглядають замшілі камінні скелі, збираються щороку численні міжнародні зібрання письменників. Вони обговорюють якусь тему в затишку високих дубів і беріз на березі озера, вечорами читають поезію, інколи й проводять затяті футбольні матчі. Сюди запрошено і письменників з ССРСР. Звичайно пускали їх неохоче, щоб не натрапляти на «провокаційні» запитання про права людини і порушення свободи слова в ССРСР. А коли пускали, то під надійним наглядом.

Загалом дискусії з року в рік більш чи менш тривожно простежували занепад ролі художньої літератури в модерному світі. Було це і в ті роки, коли десятки поетів з України в таку літню пору відвозили в столичних вагонах до концтаборів Мордовії і Пермської області. Слово наших поетів було оцінене на вагу життя, тільки напівкримінальний советський режим приховував цю державну таємницю на закритих судах. І в Лагті тих питань не торкалися.

Цього разу та сама літня дощова пора. Я їду на Північ без конвою. Та сама – і вже не та сама Москва. Знайома пильність міліційних служб. Між лєтовіщами Шереметьєво-1 і Шереметьєво-2 автобус вправно обминає калюжі, а де треба, то й прямо форсує їх. Тут мені крутяться рими «лужі» – «Лужков» і лізуть запитання: чому «зразковий» мер Лужков не думає про калюжі під носом, біля міжнародного аеропорту Росії, а думає про український Крим?

Але ось обіч дороги впадає в око густа колюча огорожа. Давно вже не бачив, щоб у самій столиці щось обсновували колючими дротами...

У літаку на Гельсінкі зникають образи калюж, дротів, ментів і навіть звуки російської мови: якось м'яко і рішуче фіні відокремили свою територію вже в літаку. Дивний край. Маленький самодостатній народ! У Гельсінкі

на міських алеях на траві гуртки людей порозсідалися, як на середньовічних картинках. І жадного грізного пам'ятника на честь героїчної оборони лінії Маннергейма. По дорозі на Лагті я знову побачив дроти: на п'яти витягнутих дротах повисли ноти – музика Сібеліуса, звуками якого пронизана Фінляндія.

Милий, незлобивий, непоступливий край. Довідники починаються датою незалежності – грудень 1917-го. Від того часу вони будувалися. На всьому просторі панує фінська мова, якої іноземці не розуміють, але їм можна чемно сказати щось по-шведськи, по-англійськи, по-німецьки...

З України я був, здається, першим гостем таких зібрань. Тема трохи ексцентрична. Ті, що не знайшли глибшого підходу, запитували: «Хто знає, де дурість? Проти чиєї дурості? Чи не є література сама інструментом дурості?». Справді, ніхто нікуди не втече від власної дурості – вона завжди з ним.

Але влаштовується вона в таких привабливих зручних масках, як одяг по сезону. Звичайно, нині вже ніхто не надягатиме шатів Люцифера чи Мефістофеля. Так само не надягатиме лицарського панцира. Нині гординя – в дешевій робі снобізму. Мефістофель розледащів і опустився до циніка. Та й Дон Жуан – без ґрунту: коли кохання – секс, то який там Дон Жуан?

Але, попри все, порізені люди «ґлобалізуються» навколо ідолів ринку. І кожен розв'язує, по суті, ті самі проблеми, що й колись. Людина від себе не втече, навіть коли її обступили шарлатани, і кожен пропонує найпростіший спосіб ескапізму.

Беручи слово в дискусіях, я представлявся коротко: «Україна», – і «захищав» глупоту перед розумом: «Звичайно, люди признаються у вадах слуху чи зору, але ніколи – в своїй глупоті. Гордість стримує. А тим часом наші симпатії – на боці дурня. Читаючи казку про двох розумних братів і третього – дурня, ми всією душою на боці дурня. Читаючи Сервантесового «Дон Кіхота», ми настільки в полоні високого безуму лицаря смутної подоби, що навіть не помічаємо розуму у Санчо Панси. Ми уважно читаємо роздуми розумників у Достоєвського, але ні Ставрогіна, ні Івана Карамазова не любимо. Ми симпатизуємо «ідіотам» – князеві Мишкіну. Так само ми не помічаємо в Шекспіровому Гамлеті, що король розумний, бо всі симпатії наші на боці напівбожевільного принца»...

Але не той ґатунок божевілля мене хвилює. Насправді великою темою ХХ століття є безум обезбоженої людини, озброєної наступальним неґативним принципом. Я приїхав із текстом «Глупота під захистом розуму». З першої моєї лекції на університеті назавжди запам'ятався мені вислів, викарбуваний ножицом на лаві: «Всякий розум має свої межі, але глупота людська – безмежна». Дотепне і сумне застереження як на університет.

Вступну лекцію з марксизму-ленінізму я слухав не уважно. Але головне зрозумів: учення єдино правильне; учення всеперемагаюче; його створили вожді – найбільші генії людства; учення вічне.

А тим часом я почав роздумувати, з чого починається глупота,

що безмежна? Що таке розум? Де його межі?

Перше запитання здавалося простішим: глупота починається від самовдоволення і від самохвальства. Перша лекція дала блискучий приклад.

Проте запевнення про всеперемагаючу силу вчення Леніна–Сталіна в післявоєнні роки звучало переконливо. Нещадне насильство стало нормою життя. Очевидною дурістю були пропагандивні запевнення про щасливе й заможне життя трудящих на тлі загальної бідності й напівголодного животіння. Проте жорстоке насильство якимось пригашувало скрипучу недоладність агіток. Лож ставала звичною, і вона була головною глупотою комуністичного режиму.

Література не могла нічого сказати проти тотальної лжі. Навпаки, вона, використовуючи всі жанри, йшла в фарватері лжі – вона служила прикриттям. Паралельно з офіційною самовпевненою глупотою йшла дурість вірнопідданого заляканого обивателя, якому зручно захищатися недоумкуватістю. В цьому полягала його льяльність – готовність наперед схвалювати політику, яку він насправді тверезо засуджував і критикував. Звідси жанр політичних анекдотів, які пошепки висловлювали громадську думку. Найпопулярніший – запитання лектору: «А хто придумав комунізм – вчені чи самі робітники?» – «Вчені». Репліка: «Ні, мабуть, такі самі робітники – вчені спершу спробували б на собаках». Зрозуміло, що за таку репліку належало десять років на Соловках. Там запитували: «За що

посадили?» – «За дурість – не втримав язика». Ось так розумних почали називати дурнями, а самі дурні мовчали або доносили. За соціалізму виникла формула рівності: «Ти начальник – я дурень, я начальник – ти дурень».

У війну люди почали виявляти хоробрість. Війна і трагедія вимагають сміливого розуму. Серед письменників з'явився перший дисидент Олександр Довженко, відомий як кінорежисер. Він передав свій сценарій «Україна в огні» головному цензоріві Сталіну, знаючи за ним схильність шокувати світ несподіваними рішеннями. Цього разу тиран не прикидався мудрецем. 31 січня 1944 року Сталін виступив на закритому засіданні Політбюро партії більшовиків як прокурор з обвинуваченням: «Об антиленинских ошибках и националистических искажениях в киноповести Довженко “Украина в огне”».

Цей звинувачувальний акт ніде не друкувався, нібито з жалю до «злочинця», насправді – щоб інформація не проскочила на Захід. «В цій кіноповіді, – говорив Сталін, – м'яко кажучи, проводиться ревізія ленінізму, ревізія політики нашої партії з основних, корінних питань... Це одверта вихватка проти політики партії». І точно говорив: Сталін краще за інших відчував, що тут проти нього. Але коли брати на людську мову, то Довженко виступив проти глупоти, злої більшовицької глупоти, а саме: проти знищення народу через розпалювання «клясової боротьби» («аби тільки лінія була чиста, то нехай і земля пуста»); проти приниження народу, силою загнаного в колгоспи («нема

ні національної гордості, ні чести, ні гідності»); проти поганьблення національних святинь, почуттів, зневаження власної історії («наш роздертий народ не знайшов людського життя на своїй землі»); проти дурнуватості мстивості, піднесеної до теорії, і зневаження мудрости прощення («вони самі знищать один одного»); проти безвідповідальних нелюдів чиновників, озброєних секретними інструкціями («у нього не було любові до людей – він любив себе і інструкції»).

Письменника залишили в Москві проскрибованого, наче живцем закопаного в землю. Його сахалися знайомі і «не впізнавали»... Він писав щоденники, в яких далі бомбардував глупоту, невихованість і готовість судити ближнього. Деякі заголовки: «Заступник дурня»; «Трибуна!.. Скільки дурнів сходило з неї переможцями»; «Сотня наркомів. Квадратові, товсті, в сірому»; «Київ – місто-мученик»; «Хам»; «Рабство»; «Дурень нині закінчує два факультети... Вже двадцять п'ять років його не освітували в жодній аудиторії»; «Прокурорів у нас вистачить на всіх»...

Глупота боїться сміху. Посмішка здирає маски. Сатиру було заборононо. Але весь шлях советського прогресу вмістився в анекдоти. Вся пісня «Наш паровоз летить вперед – до самої комуні» зображена в одному анекдоті про шпали. Попереду паровоза – ні шпал, ні рейок...

Ленін: давайте разом на суботник, по деревині – і вперед.

Сталін: половину розстріляв, а решта вже похає все без шпал і рейок.

Хрущов: розібрати позаду паровоза рейки і перенести вперед.

Брежнєв: завісити вікна, розгойдувати вагон – імітувати рух.

Горбачов: гласність! Всі сіли біля паровоза і скандували: «Нема шпал!».

Задля цього прогресу знищено десятки мільйонів людей, зіпсуто «людський матеріал» і переведено багатства природи.

Глупота нікого і нічого не щадила. Озброєна «єдино вірною теорією», вона ні перед чим не зупинялась. Може, дурість закорінена в самій теорії?

Тут я повернуся до першої частини афоризму, викарбуваного на лаві: «Розум має свої межі». Щось нерозбірливо і несхвально на лекціях нам говорили про Кантівську «Критику чистого розуму», про його «Критику здатності судження...». Але й натяку не було на безмірні претензії розуму. Навпаки, співали пісню:

*Нам розум дав
Сталеві руки-крила
І, замість серця,
Мотори нам вклучив.*

Гордо цитували зневажливі слова Маркса про всю попередню філософію, яка лишень пояснювала світ, а ось його теорія вчить, як світ перетворити. Крадькома нам вдавалося прочитати Ніцше, який, хоча й заходить по той бік добра і зла, а інколи й по той бік здорового глузду, та все ж таки застерігає проти такої дурости, як використання його вчення на практиці.

Мимоволі вкрадалася підозра, що самовпевнений розум – це смі-

лива глупота, що філософські проєкти, які претендують на звання «наукової теорії», – це довільні побудови. Якби з такою ймовірністю розрахунків інженер будував мости, а архітектор – будинки, жадного моста і жадного будинку не збудували б.

Скидалося на те, що вожді теж догадувалися про ненадійність своїх «геніальних вчителів». Тоді вони вдалися до хитрости, яка і є розумом дурня – почали плести павутину лжі: найбрехливішу газету назвали «Правда»; дезінформацію назвали «Известиями»; грабунок – «революційною законністю»; немилосердну жорстокість – «соціалістичним гуманізмом»; насильство – «соціалістичною демократією»; а свою тотальну глупоту – «допущенням окремих помилок». На кінець 80-х довелося оголосити «перебудову», бо дальшої дороги не було.

У ті роки закінчилося моє заслання, і я почав писати філософські висновки під назвою «Перебудова Вавилонської вежі». Важко було визначити початок глупоти – нової релігії матеріалізму. Розшуки вели до наукового вибуху XVIII століття – просвітництва. Сліди прояснювалися при зіткненні з малою вченістю і великими претензіями. Сліди губилися при зустрічі зі скромною великою вченістю.

А до речі, Аруе, батько Вольтера, казав усім, хто поздоровляв його з такими славнозвісними синами: «В мене два сини, і обидва дурні, один дурень в прозі, а другий у віршах» (Вольтер за вірші сидів у Бастилії). Вельми цікаво,

що процитований вислів батька знаменитого просвітителя наводить філософ Кант у своїй «Антропології з прагматичного погляду». Що не кажіть, початки безмірного культу розуму закладені там, а скільки глупот прикривалося тим розумом – й у віршах, і у прозі!

Циклопічна вченість XX століття довела розум до абсурду, обидва тоталітаризми обожаючи односторонню рішучість науки. Навіть наївні гіпотези недовчених людей, яким заважали закони природи, зокрема генетики, називалися науковими. Подібно до сліпого гомерівського циклопа Поліфема, наука нічого не бачила, окрім того, що потрапляло їй до рук. Роман Курта Воннегута «Колиска для kota» дає образ вченого, який зумів створити «вічний лід» – смерть для своєї планети, але не міг зрозуміти – навіщо? В нього нема поняття про цінність життя, на дозвіллі він плете колиску для kota...

Безвідповідальність – це найбільша дурість XX століття. «Перевиховання людини» закінчилося виробленням пристосованості, тотальним псуванням «людського матеріалу», а «перетворення природи» – створенням мертвих зон... І бідна людина без Бога стала до того вже малою, що її навіть в комедію не вставиш. Постійно діючими на кону історії залишаються носоріг, що йде напролом, страус, що ховає голову в пісок, і барабан, завжди готовий замінити весь оркестр.

У нинішні часи звучить соло Барабана: він відповідає на великі запитання XXI століття. А література далі прагне розвивати смак і слух.

16 серпня 2001 р.

ОДИН З ПОКОЛІННЯ

Маю велику приємність зустрітися з варшавською аудиторією, яка була завжди уважною і прихильною. Пригадуються колишні зустрічі біля залізної куртини, що нас і роз'єднувала, і єднала. Трапилось це десь у середині 60-х – біля оперного театру.

– Чи пан є поляком? – запитав мене польською мовою незнайомий чоловік. – Бачу, у пана в руках «Polityka».

– Ні, я українець. Але переглядаю польські газети – вони більш інформативні.

– Інформація є, але обрізана, – зауважив він.

– Чи нам звикати до цього, прошу пана? Ось у мене газета «Радянська Україна». Тут кожне слово обрізане. Україні тут взагалі нема. Обрізана. І навіть «радянської» по суті нема – сама тільки назва!

Він широко усміхнувся з розумінням. Ми заговорили, як давні знайомі. Але тут підійшов якийсь чоловік і став уважно прислухатися. Я зрозумів, що то не мій шпик, бо мої трималися на віддалі. Отже, то був його шпик. По очах було видно, що він здогадався.

– О, прошу пана, – сказав я йому на прощання, – самі бачите, як та інформація обтинається...

Київ дуже прислухався до того, що діється у Варшаві, бо рівень свободи там був незрівнянно вищий, а рівень соціалізації – мізерний. Зате рівень збереження мови і свободи висловлювання виявився вже хоча б у тому, що двоє незнайомих людей на вулиці Києва стривожили і насторожили радянське вухо.

Був популярним у нас і Адам Міцкевіч – за рекомендацією Тараса Шевченка: його любив і знав Кобзар. До речі, не пам'ятники, не брошури вводять поета в іншу культуру. Цілком досить, коли його вводять свій великий поет.

Але кілька слів до теми книжки, яка сьогодні репрезентується: **BUNT POKOLENIA**

Учасники історичного процесу не завжди свідомі своєї місії. Зате відплата за свободу вибору їм прояснюється відразу. Коли хтось хоче визначити свою міру причетності до руху шістдесятників, то йому треба пригадати, яку він дорогу вибирав і чим платив за це.

Епоха будівництва комунізму забезпечувала схожість біографій. Народжені при соціалізмі проходили в лавах піонерів і комсомольців школу і часом вищу школу, армію, влаштування на роботу, вибирали собі сімейний стан і з послужним списком виходили на «заслужений відпочинок». Бо хто собі ворог? Після Сталіна ролі «ворогів народу» вже не призначалися зверху...

Шістдесятники започаткували свободу іншого вибору. З дипломами про вищу освіту їх не хотіли приймати кочегарами, перед ними закривалися двері редакцій і відкривалися брами тюремні. Це не був вибір героїчного шляху – то був тільки вибір дорожньої чесної. Йшлося про оборону вартостей, яких не можна здавати ніколи, ні за яких умов.

ЦИТАДЕЛЬ ДУХУ

Нас зібрав високий ідеалізм, який проходить через історію. Пробудженим людям заборонили пошук правди після викриття сталінських злочинів. По суті, заборонили мислити чесно. Коли я говорив у своєму «останньому слові» про друзів, котрі «своєю присутністю наш світ животворили», то були у цьому і виклик, і сповідь: «Мені випало гірке щастя спілкуватися і працювати з людьми рідкісно тала-

новитими і шляхетними – про подібних раніше я читав лише в книжках».

Ідеалізм не піддається демонстрації. Як і особа. Навіть якщо вона записана в тюремному інвентарі.

Служба в'язниці запевняє, що паспорт, диплом і т. ін. «вам уже не пригодяться».

Сусід по камері (шпик) каже, що у вас була добра мускулатура.

Адвокат зауважує, що у вас була добра пам'ять.

Слідчий дивується, що у вас були друзі, які замість свідчити для звинувачення, дають освідчення.

Але все це – реквізит закінченої драми.

У сьогоднішньому епізоді в протоколах оформляється демонтаж: що, де, коли, як, з ким... І вас спонукають до співучасті в демонтажі. Ідеалізм виставляє проти цинізму етичний принцип: «відмовляюсь відповідати з етичних міркувань». Або іронічну зброю: «до державної безпеки це не має відношення». А там звикли до повного стриптизу заляканої істоти – їх дивує опір. І якщо нині, уже в 2001 році, я все ще виступаю із захистом давніх позицій перед ігнорацією та відважною безпринципністю, то, мабуть, продовжую захищати нашу цитадель ідеалізму.

Я знаю, вона не була досконалою. Йдеться про людські слабкості, компроміси і смертельну втому. Попри все це, ми не втрачали поваги і любови. То була наша філософія чи наша релігія етичного ідеалізму, яка зберігається й досі. Може, з чеховським ностальгійним відтінком: «яка насолода – поважати людей».

ПАМ'ЯТЬ

Пам'ять серця – то ще не все. Пам'ять із роками закруглюється до повторюваних версій. Витіснені уявлення розсипаються на маргінесі свідомості. Не хочеться думати про квітучу мізерію прислужників режиму. Забуваються бідність і бездомність. Змивається все, що не залишило шрамів, але колись творило тканину буднів.

У таборах не було живих цікавих спогадів – їх витіснила версія для слідства і більш чи менш літературні версії. Жива пам'ять ятрила біль.

Крижини над течією пам'яті можна розбити, формувати, відкидати, тільки не брати за живі свідчення. Вони дають матеріал для психоаналізи.

У своєму інтерв'ю для книжки я пробував дати візерунок пам'яті, уникаючи крижин. Сприяло те, що мій стиль самозахисту полягав у постійному намаганні вивести противника на живий діалог і на спільний для людей ґрунт правди.

ДІАЛОГ

На шляху духовного розкріпачення суспільства і розковування особи діалог був основною зброєю шістдесятників. Але загалом це була зброя проти світу, що замикався в тоталітаризмі й озброювався. Пригадується східна притча про тигра, який задивився на своє відображення у воді. Тигр заричав – і віддзеркалення відповіло погрозою. Тоді тигр кинувся на нього у воду... Звичайно, антропомор-

фізм: тигрові накидали людські стереотипи. В атмосфері бракувало усмішки і доброти. Як усмішка Екзюпері перед конвоїрами, що вели його на розстріл в Іспанії 1936 р. Як фотографія дитини в руках військовополоненого. Як пісня Окуджави про сирітство людей на сумній землі.

Коли президент Кеннеді запропонував Хрущову діалог, багато людей не могли зрозуміти його наміру розмагнічувати ідолів. То було мудре починання і заразливий приклад. Мої публікації і есеї в «самвидаві» не були «викриттям ворога» – це спокійні розмови про наші спільні проблеми, понад вузькими клясово-ідеологічними поняттями. Я вигадував собі партнера з розумними очима. Діалог закінчився на суді. «Ото вам від них», – підняв суддя Дишель мою книжку закордонного видання. «А то вам від нас», – тримав він у руці вирок клясово-пролетарського суду.

Але від того часу і досі діялог триває. Треба вчитися відповідати усмішкою на похмурість і добром на зло. І визнавати право іншого.

ЩО НОВОГО СТВОРИЛИ?

То були письменники, поети, літературні критики, малярі, композитори – і до кожного такі запитання ставить нове покоління. І потрібна коректна відповідь. Але загалом я скажу: то не була лябораторія. Правда, за всяких умов кожен підіймався в міру сил на вищі щаблі і жив інтенсивним творчим життям. Кожен мав стояти високо, інакше б його не бачили і не чули...

Але ж то не була дослідна чи творча лябораторія. То був одважний захист вартостей. Захист вартостей у ХХ ст. – це теж твір. Якщо досі залишалось актуальним те, що ми писали тоді, то не треба нового. До речі, новим був дух солідарності і взаємозацікавленості – цей модель слід би зберегти.

ФЕНОМЕН КИЇВА

Той Київ був чужий. Мурашник. Пасинки долі жили без прописки, без квартири і часто без роботи. Київ належав чужому богові і розмовляв чужою мовою. Тут 10 років ходили за мною шпики.

Тут заарештували нас, як злочинців, і ув'язнили в сірому домі навпроти Св. Софії. Але Софійський собор, небо і сонце над ним, гори, парки, Дніпро – все це належало нам, і ми це відчували. То був наш Новий Єрусалим, і ми його наповнили любов'ю і святом зустрічей. У минулому столітті з холодного Петербурґа Микола Гоголь волав: «Туди, туди! В Київ! У давній, у чудовий Київ! Він наш, він не їхній...».

Благословенні апостолом Андрієм гори над Дніпром були наші. Київ об'єднав нас – з Волині і Донецька, з Чернігова і Львова, Харкова й Івано-Франківська, – і ми створили в культурі свою сім'ю. Коли приїжджали студенти з Польщі і Чехословаччини – вони були нашими гостями і до нас горнулися. Ми разом сміялися, коли їх поселили на вулиці під назвою «Краснозвездная».

Містична краса Київа перекивала сірість квадратівих начальників і похмурість їхніх кабінетів. Старий Київ притягував естетично й духовно. Але коли говорити про єднання, не слід забувати архетипів – матері з її піснею і молитвою, духів предків...

ІЛЮЗІЯ ЗАХОДУ І ПРАВДА ЗАХОДУ

Коли на конгресі ПЕН-клубу-99 Адам Міхнік ніяково згадав свої давні ідилічні уявлення про ПЕН-клуб на Заході, я соромливо пригадав і своє екзальтивне послання туди ще з таборів кінця 70-х років.

А тим часом у президії сидів пан Александр Блох, який воює проти релігії в ім'я людської солідарності...

Але три чверті моїх книг – то західня література, і три чверті з тих, що писали мені листи до Сибіру, – то люди Заходу. Вони знайшли мене, бо нас єднає спільна духовна культура і спільна духовна батьківщина. Передумовою нашого листування була ніби давня попередня домовленість.

Усі ми різними дорогами все життя спинаємось на гору, а там – наша спільна святиня. В ній є моє вікно, є ваше. І нічого вищого за Бога ні в мене, ні у вас нема. І тут уже не так істотно, якими мовами розмовляє ринок. Світ опускається з високої гори до ринку.

Здається, наш світ не виніс жадних висновків з лютих експериментів ХХ віку – на полі матеріялізму, на полі насильства, на

полі утилітаризму. «Імперія зла» збанкрутувала, на хвилику лукаво відмовилася від своєї мови лжі і стратегії обману. Прокламоване Ґорбачовим «нове мислення» загубилося в джунґлях стадного мислення. Але тиха мова правди пливе з вічного джерела. І туга до святині на горі є вічною.

Спектакль посткомунізму буде коротшим, ніж похмура драма комунізму. Витворити новий образ вічного джерела і святині – то життя місія наших онуків.

Виступаю як один із покоління, яке підняло бунт проти тотальної профанації. Очевидно, за всього нонконформізму ми вибирали життя. Але моє «останнє слово» на суді – то справді останнє слово і

остаточне слово на захист вартостей. І якщо я з волі провидіння повернувся живим, то для того, щоб закріпити наші сліди на нашу гору і передати наступникам вічний мотив стоїцизму, обов'язку і віри. Ті старі, немодні і часто легковажно вживані слова, без яких, однак, не можна зберегти мови і гідності лица. І не просто мотив, а заповіт щоденної боротьби за ті вартості, без яких нема ні особи, ні народу. Заповіт, що зобов'язує до постійного очищення джерел духовного оновлення і вічного поборювання щораз нових способів творення ідолів з глини, піску і пилюки, нанесених вітром часу.

Варшава, 2001 р.

РЕЛІГІЯ В ЗОНІ ПОСТКОМУНІЗМУ

Мені радісно від зустрічі з вами в цій поважній аудиторії напередодні Великодніх свят. Особливо приємно, що цього року Великодень і православний в Києві, і латинський у Парижі збігається – 15 квітня. Може, в цьому збігові на початку ХХ ст. є добрий знак на майбутнє.

Загалом Великодні свята в Східній традиції святкуються навіть більше, ніж Різдво. У містиці православного Сходу есхатологічний сенс Воскресіння світиться вічно новою радістю, яка проникає в культуру і побут народу.

Я відчуваю, що з погляду Заходу православний світ неясний і загрожений, порівняно з католицьким. Але тут про нього часто думають. Бо саме країни православного світу були полем тотальних атеїстичних експериментів, і найпростіші публіцисти навіть шукали причини в самому православ'ї.

Що, власне, відбувалося на тому жорстокому полі комунізму? З викоріненням релігії і закріпленням атеїзму трапилося щось на зразок експерименту ламаркістів, які багатьом поколінням мишей обрубували хвости, щоб закріпити зміни в спадковості. А миші кожен раз народжувалися знову з хвостами...

Однак матеріалістична система виховання кількох поколінь духовно пограбувала особу й призвела до примітивізації, до втрати духовної культури – до ерозії тієї тонкої верхньої верстви, яку треба постійно плекати. По суті, то була ідеологічна система профанації культури через десакралізацію її символів. Під розмитою верствою християнської культури залишалися поклади поганства, віками закріплені в обрядах, і те амбівалентне поганство не дуже суперечило матеріалістичній ідеології.

А християнський ідеалізм десь повезли у 1922 році за жестом вождя на Захід у «філософському ковчезі», куди було відібрано ідейних противників, зокрема релігійних філософів. На Париж.

Там на перехресті культур, на вітрах відчуження визрівали спроби самосвідомості православ'я в сучасному світі, від якого воно далі

ховалося в свою шкаралупу, ніби соромлячись свого прислужництва державі.

Загалом поняття православ'я двоїться в свідомості сучасної людини. Константинополь і Москва – то швидше центри протистояння, ніж взаємодоповнення. І то не силового протистояння, як полегшено уявляють собі газетні діягности, а духовного.

Воно закладалося вже від самого початку, коли Московське князівство XV ст. в своїй самоізоляції, потребує духовної повноти і самодостатності, перетягувало на Північ Київську спадщину задля самодержавних цілей. Час від часу прорубувані «вікна в Європу» нагадували насторожені бійниці.

Константинопольська Патріярхія була для Київської митрополії справді матірньою. Місійна духовна діяльність була у неї головною. Попри всі незручності функціонування в мусульманському оточенні, вона не перетворилася на фортецю. Навпаки, та православна Церква відкрита до проблем сучасного світу і відкрита на інші християнські Церкви. Плекаючи свою східну ідентичність і пам'ять первинного християнства, вона чутлива до духовних, екологічних, естетичних проблем теперішнього світу. І що дуже важливо, вона залишається індиферентною до модерних ідеологічних структур, які охоче використовують релігію як засіб. Видається, що євангельську мудрість щодо «сили в слабкості» вона приймає органічно, а не з конечности.

Московська православна Церква традиційно вважає себе найсильнішою в цілому світі. Формула Москви – III Риму є формою її самосвідомості.

У змаганнях вона завжди програвала світській владі. «Самодержавіє – православіє – народність» – це не три стовпи. Це один стовп самодержавства. Решта – декор. Самодержець Сталін також використав православний декор без шкоди для свого атеїстичного принципу. Сучасні комуністи і фашисти також тягнуться до православ'я.

Звична до вторинних ролей, та Церква не відчуває гострих проблем сучасного світу, бо ними займається держава. Емблема страуса, що ховає голову в пісок, багато що пояснює в політизованій Церкві.

Церква мала би побачити величезні простори Росії – для місійної роботи.

У Росії лише 6 тисяч парафій.

А в Україні – 9 тисяч парафій Московського Патріярхату. А ще плюс 3 тисячі Київського Патріярхату, плюс 1 тисяча Українських автокефальних, плюс 3 тисячі Греко-Католицьких, плюс тисячі протестантських церков! Як тут не боротися «за єдність церкви»?!

Як їх утримати, окрім випробуваних методів – політичного впливу «царя» і пропагандистських заклинань «неканонічності».

На протилежні тенденції України працювала історія. Згадаймо слова про Україну і Росію Гоголя, який був також істориком: «...це дві різні природи, які провидіння наділило зовсім різною історією».

Православна Церква в Київській Русі від самого Хрищення 988 року по суті незалежна від держави. Або існує без держави, але з народом. Українське духівництво християнізувало Північ у княжі часи. У XVIII ст. воно мало навіть ілюзію про культурну колонізацію Росії! І досі там кожен другий священик – з України, але часто він у цьому не признається.

Примат царської самодержавної влади в Росії відводив Церкві службові декоративні ролі. Вона ставала формальною. Тому проти неї повставали і релігійні розкольники, і безрелігійні нігілісти.

Н. Бердяєв у своїй книзі «Витоки і сенс російського комунізму» показує, як сильніший людський елемент ішов у революцію, залишаючи все ж таки від церковної традиції довге волосся і бороду...

Відкидаючи припущення про зв'язок більшевизму з православною вірою, треба визнати факт своєрідного релігійного фанатизму, нігілістичної і розкольницької рішучості на службі новій революційній вірі (згадаймо «Доктора Живаго» Бориса Пастернака).

Большевицьке богоборство та іконоборство між Першою та Другою світовими війнами поступово верталося до імперської традиції. Поштовхом до створення сталінського варіанта Патріярхату РПЦ була свобода релігії під німецькою окупацією і одверто релігійні настрої в народі.

У спогадах Молотова є такий образ: тріо колишніх церковних хористів – Сталін, Молотов і Ворошилов – напідпитку співають під фор-

теп'ячний супровід Жданова «Жертва вечерня...».

У цьому блюзнірстві і профанації є метафора тієї сталінської ідеологізованої Церкви, яку вони 1943 року створили за моделлю єдиної монолітної ВКП(б). І вона досі функціонує.

Ніхто не знав їхніх єпископів, рекомендованих від КГБ, ні їхніх таємних досє, але всі відчували, що така Церква конче потрібна державі.

Але з другого боку, люди відчували і досі відчувають, що передусім їм потрібна Церква, а не тільки музейні колекції ікон і культових книг.

Єпископів не знали, але всі знали двох священиків: один – мудрий, а другий – хоробрий. Мудрого о. Олександра (Меня) убили в 1990 році. А хоробрий о. Гліб (Якунін) і досі воює за демонтаж «останньої твердині тоталітаризму» і за вільний розвиток Церкви. Звичайно, там ідуть свої «розкольницькі» процеси і з'являються імена.

Це окрема тема.

Єдність Православ'я і Єдність Церкви – це різні речі. В першому – акцент духовний, в другому – політичний. Духовна єдність світу, передусім християнство, – це перша тривога XXI ст.

Перед Православною Церквою в Україні стоїть проблема – не політичного об'єднання, а навпаки – деполітизація. Поділ і ворогування поглинає сили, потрібні для спільної праці задля духовного відродження.

УПЦ Московського Патріархату в Україні – не автокефальна, не ав-

тономна і разом з тим не хоче своєї справжньої назви РПЦ МП. У своїй масі то звичайна травмована посткомуністична Церква під суворим доглядом російських спецслужб та антиукраїнських ідеологічних місіонерів.

Ось чому так важливо тепер очистити дорогу для духовної єдності в Україні, для правдивої Церкви, щоб вона могла виконувати позитивну консолідуючу роллю в українському соціумі. Щоб вона могла лікувати народ від наслідків насильства і ненависти.

За ініціативою УАПЦ ведуться переговори з патріархом Варфоломієм – із тенденцією повернутись до колишнього статусу Константинопольської митрополії ще до її приєднання до Московської Патріархії. Підписано умови про припинення взаємних звинувачень, припинення архиєрейських свячень і початок співпраці Церков.

У посткомуністичній зоні надзвичайно важливо відродити авторитет Церкви як найвищої духовної інституції і повернути суспільству ідеал Церкви.

В українському народі відчувається потяг до релігії і у зв'язку з минулим, і внаслідок теперішнього стану.

Але навколо Церкви і в самій Церкві точиться боротьба і проти імперських політичних впливів, і проти нетерпимости, яка любить прикриватися символами, і проти обскурантизму.

Голос проти приїзду Папи в Україні звучить непристойно. Він чужий. Помісна Українська Церква

має творити новий образ мудрости, яка повертає сучасну дезорієнтовану людину до любови, розтраченої в часи знецінення особи і зневаження самого її права жити. До толерантности щодо особи, яка має право бути іншою. До правди, яка є спільною основою для порозуміння. Повертає до вічних заповідей, і зокрема до особливо занедбаної заповіді шанувати батька-матір і свій рід.

Нині Церква повинна вже не рятуватися від світу, а рятувати світ від нього самого.

Отруєні насильством, нетерпимістю і ненавистю, **порізані люди** одне одного не чують.

Але над ними камертон Христа: він тихенько стукає в двері, але Сам не входить. Він стукає і чекає, коли готовий будеш запросити Його. І тільки таке слово буде почуте.

Париж, 3 квітня 2001 р.

ЗАСТЕРЕЖЕННЯ ПРОРОКІВ

...Отак спорохнявіє корінь у них, і рознесеться їхній цвіт, немов курява, бо від себе відкинули Закон Господа Саваота, і знехтували вони слово Святого Ізраїлевого!

Кн. Прор. Ісаї, 5.24

Ви будете чути постійно, та не зрозумієте, і будете бачити завжди, але не пізнаєте...

Кн. Прор. Ісаї, 6.9

Звернені ці слова ізраїльського пророка до свого народу. Але Закон і Книги Пророків стали священним писанням для різних народів, і кожен народ повинен прикладати ті вічні істини до себе.

Можна доповнити виписками з пророцтв Єзекіїля, Єремії... Можна повторити ще гостріші застереження...

Але «затужавіле серце народу цього» (там же) не відгукується.

Люди нашого часу нагадують мурашок, зачеплених чоботом. Кожен хапається і кудись несе свою подушку. Вони понаписували гори історій про свої нещастя і носять свої книжки, як мурашки подушку.

Не люблять вони голосу Закону і Пророків. Кожен час накидає їм нових ідолів з їхніми новими заміниками Закону, і нових пропагандистів замість пророків, їхні голоси солодкі, як спів сирени...

Якщо ізраїльські пророки були побиті камінням за надмірну дозу одвертої правди своїми ж сучасниками, то не дуже дивно, що пізні нащадки в XX ст. у бібліотеках своїх не могли вже знайти їхніх стародавніх пророчих книжок, а знайшовши, не могли надати їм належного значення.

Кому спадало на думку під грім барабанів і в павутинні обшуків сталінської епохи озвучувати в серці книги пророків? Чи хто задумувався, що це і є розплата за відречення від Бога батьків і за ту попадливу віру в нового ідола?

Небагато. Всевладний ідол не любив жартувати з «начотчиками і талмудистами». Він їх терпіти не міг. І зрозуміло: на тлі Книги Чисел, Книги Суддів, Книги Царів, Книги Хронік сам він виглядав маленьким царем мурашника, і його абсолютна і хай навіть найстрашніша в історії влада була сезоном безуму, над яким вічний вітер співав псалом: «Не надійтесь на князів, на людського сина, бо в ньому спасіння нема: вийде дух його, і він до своєї землі повертається, того дня його задуми гинуть» (Пс., 145.3).

І прийде цар ассирійський, як люта кара... Прийде і суд над завойовником. І настане час «топтати його, як болото на вулицях» (Іс., 10.6).

І після усього залишиться тільки дві проблеми: **навернення і покаяння**.

Поза цими проблемами є, звичайно, праця істориків, мемуаристів, дослідників. Але праця їхня матиме вагу залежно від стосунку її до тих двох великих проблем.

До цього мені хотілося б додати свій маленький спогад і роздум із часів безпам'ятності, коли не тільки книги пророків не звучали, але навіть не звучало слово пам'яті на могилах невинно убієнних.

35 років тому я був тут з Іваном Дзюбою і Віктором Некрасовим – серед юрби людей, наляканих перед прямою конфронтацією з владою. Вони були льояльними і розгубленими.

Коли наступного дня мене викликав директор інституту і вимагав пояснення, я відповів: «Звичайно, я був. І ви мали б там бути, тільки не знали, що то за дата: то 25-річчя розстрілу єврейського народу в Бабиному Яру».

Директор розгубився і не знав, що мені далі казати. Виявилось, що **тільки стіна страху** і дезінформації стоїть на перешкоді казати правду, яка кричить у душі кожного, як дзвін у Джона Донна: не питай, кого вбивають за пам'ять свого роду і свою віру, – **тебе вбивають**.

На моїй повстанській Волині в 40-ві роки XX століття не затихали кулемети. Загинула практично вся молодь. Але ніколи постріли не лунали так печально, як тієї осені, коли нацисти розстрілювали народ юдейської віри. Це був виклик самому Богові. Це був переступ через усі закони. «Боже, що вони

роблять?!» – хрестилися наші матері. То була неприхована демонстрація тотального зла.

Терор, страх – то головний диригент XX століття. Він грав на приглушених інструментах душ, які втратили Божий дар говорити правду і загубили людський обов'язок правдиво свідчити.

Зараз на тому місці печалі волає каміння. Про що?

Воно волає проти зневаги священного дару життя. Воно волає про великий біль невинної жертви. Але воно волає і за тих заложників безбожної ідеї, **рабів страху і слуг зла**, які в XX столітті мовчали і **мовчки виконували**.

Переступ заповідей: «Не вбивай» і «Не свідчи неправдиво» вів до переступу **всіх законів**. До диктатури страху і лжі.

Шевченкові слова: «Ми в раї пекло розвели» наповнилися аж у XX столітті.

Ми нічого не зрозуміємо, якщо печальний Бабин Яр будемо уявляти, як окремих камінь, кинутий у людину диявольською силою. **Це почалося давно**. Я твердо переконаний: репетиція Бабиного Яру була в 1933-му, коли сім мільйонів українського народу вбито голодом за один рік. Саме тоді фюрер прийшов до влади й одразу отримав від Сталіна гарантію вседозволеності: якщо можна промовчати убивство семи мільйонів, **то можна все**. В епоху терору один буде падати, а другий думає, що це його не стосується.

Коли та сила кинула свій перший камінь? Хто узаконив камінь замість хліба для «клясового воро-

га»? Хто узаконив кулю замість хліба для «расового ворога»? Хто замінив принцип любови принципом ненависти?

А тепер запитаємо: хто тоді захищав той принцип любови всіма своїми силами? І, навпаки, хто приклав руки до того, щоб запустити в дію механізм ліквідації людей?

Як у відомій притчі Христовій про виноградарів, ми впущені до виноградника з умовою, щоб чесно служити і чесно розраховуватися. **Наш сезон короткий** – чотири п'ятирічки і – second shift! Але слуги уявили **себе господарями**. Зневаживши закон, вони **викинули угоду** з господарем виноградника, вони повбивали посланців і навіть сина його. А тоді почали вбивати один одного.

Не забуваймо, що було тоді багато і справжніх людей. Вони не спокушались. Вони творили подвиг милосердя і навіть забули про це. Завдяки сумлінним, але пізнім пошукам, зокрема Якова Сусленського, що проживає в Ізраїлі, рятівники-українці з двадцять першого місця перемістилися десь на третє місце за кількістю врятованих. Однак є багато випадків, не згаданих навіть у газетах. Тиждень тому мені розповідали на Вінниччині, що все село Жабокричка (Чечельницький район) переховувало єврейського хлопчика протягом війни – і ніхто не видав. Коли після війни він приїжджав із Києва до свого села, то кланявся на всі чотири сторони.

Чому ненависть пішла по світу? Страх очорнює і спідлює лю-

дей. Байдужі, усі безпринципні, усі озлоблені ставали співучасниками вбивць.

Але ось нас запрошено в цей виноградник **у цей сезон**. «О Боже, тільки б це все не повторилося!».

Ото й уся сьогоднішня молитва. А демон пустелі регоче: «Не бійтесь – нічого в тому колі повторень знов не буде таким самим. Але зійде те, що ви посіяли. І продовжите те, в чому не покаялися. Вас убивала ненависть, до якої ви звикли, а тепер вас душитиме байдужість. І будете спотикатись об сміття, якого не спалили після першої зміни».

О, скільки модерної музики ми понаписували на мотив демона! Але **осанни Господареві** виноградника не створили, бо знов уявили себе господарями, **дрібними власниками** ділянок того виноградника.

І що характерно, той, хто в першій зміні найбільш гукав: **«То наш спільний виноградник!»**, тепер приватизував найбільшу ділянку і викидає в сміття недоїдки для голонних братів своїх...

А в сусідньому винограднику гуляє ненависть, свищать «зачистки» і маленькі «Бабині Яри» напов-

нюються чеченцями від 10 до 60 років.

Ми приходимо в Бабин Яр помовчати, помолитися, подумати: **«Що я повинен** зробити на цьому полі відчаю?». Людський розпач, біль, руїна – це небезпечно: тут слабне закон любови до ближнього.

На місці того безбожжя і беззаконня кожен має утверджувати Божий закон – чого б то не коштувало!

На місці розтопаної правди – обстоювати **правду за всяку ціну**.

На місці народобвиства – благословити священний дар життя для кожної віри і кожної людини доброї волі.

Проблема нашого часу: як повернути людину з маси колективної безвідповідальності і егоїстичної сваволі – на дорогу доброї волі? Як перекрити дорогу злому теророві, що знищує людську гідність?

Бо молитва «Нехай буде воля Твоя» – це молитва за високу дорогу, по якій треба підійматися до виноградника законного, де **кожен гідний Господаря**.

2001 р.

НАЗИВАТИ СВОЇМ ІМЕНЕМ

Революція 1917-го перевернула світ – то правда, яка досі доходить до нашої свідомості. Большевики зруйнували основи. Закон не захищав. Мораль не стримувала. Право не підтримувало. Слово стало конформістським, і з нього ткали пелену на очі.

Насильство змінило закон. Терор став державною політикою. Тотальна безбожність – домінуючим принципом. Усе це вже було як тимчасовий стан. Але вперше в історії це реанімовано як політика держави, яка оголосила себе авангардом всього людства.

Найбільш успішно пройшла революція в галузі мови: вона замінила людські поняття і значення слів. Вона паралізувала мислення, яке пізнає сенс і осягає задум Творця.

Мова перестала відображати реальність. Із газет люди не розуміли, що діється навколо. «Правда» без известий і «Известия» – без правди».

І все було обґрунтовано в теорії. Філософія обґрунтувала відносність істини, клясова теорія узаконила ворожнечу, дарвінізм пояснив жорстокість і природність озвіріння. Матеріялізм уневажив цінність особи і Божого дару життя.

Ленінський «Декрет про мир» означав війну, і то братовбивчу – громадянську, «Декрет про землю» означав ліквідацію права власності на землю, а свобода означала право сили і рабський послух перед владою. Нічого дивного, що інтернаціоналізм став гаслом для ліквідації націй, які не приймали теорії і практики большевизму.

До перших ворогів була віднесена Україна, яка в плянах Кремля посідала перше місце як матеріальна база – хліб, м'ясо, вугілля.

Дехто говорить про «війну зі своїм народом». Неправда: український народ не був своїм.

У 1917 році більшевики, як і інші російські політики, не чекали такого швидкого і серйозного відродження української нації.

У січні 1918 року комуністи на чолі з жандармським полковником *Муравйовим* окупували Київ і вчинили нечуваний антиукраїнський погром. Громадянська війна – війна всіх проти всіх. Але цікаво, коли білогвардійці програли, і один перодягнений полковник, відомий *Шульгін* (кн. «1920 год») пробирався з Півдня через терен «дислокації Красної армії», в розмовах із червоними командирами фігурували тільки бої з українськими силами.

– Як, – здивувався він, – хіба з білогвардійцями не воювали?

– Так то ж свої, – була відповідь. «Нічого собі, – думав він. – Я два роки воював з червоними, а вони вже й забули...».

Особливо запам'яталася більшовикам «третья революція» в Україні. 1921 рік. Прочитаймо «Сводку № 6» – при головнокомандувачі Півдня Росії – «про положення на Україні на 10 березня 1921 р.».

«Великою популярністю серед красноармійців користується “Комітет порятунку України”, і всі мобілізовані українці, користуючись зручним випадком, зі зброєю в руках тікають до повстанців... Комітет діє у згоді з *Махном*... В Києві за січень–лютий розстріляно до 200 народніх учителів, звинувачених в допомозі повстанцям... Криваву різню 17–18 грудня в Могилеві більшевики пояснюють “викорі-

ненням з єврейських мас петлюрівства”.

Повстанський рух, який дедалі більше розвивається в Україні, становить для більшовиків грізну небезпеку. Фактично, за винятком міст і залізничних вузлів, вся територія України перебуває в руках повсталого народу».

А чого вартий з січня 1921 року «Наказ командувача усіма збройними силами на Україні... про переслідування і ліквідацію банди *Махна*».

Це вже вкорінений советський ньюспік, який усупереч здоровому глуздові повсталу Україну називає бандою, проти якої кидують у наступ всі армії південного фронту.

У той час діяла Американська адміністрація допомоги голодуючим. Її допомога йшла на Поволжя, а голод на Півдні України Кремль приховував. «Представники адміністрації допомоги були вражені, коли дізналися, що ешелони з продуктами з Києва і Полтави «все ще відправляються за сотні миль голодуючим Поволжя», замість того, щоб допомогти за десятки миль Миколаїву й Одесі, де «лютував голод».

Отже, використання зброї голоду у війні проти українського селянства і особливо у війні проти Церкви, яку грабували безконтрольно «на користь голодуючих» – це винахід *Леніна*, високо оцінений *Сталіном*.

Але замовкли гармати Кронштадта і кулемети *Махна*. Тиху й безконтрольну війну з фактично полоненим народом взяли на себе органи ЧК – ГПУ – НКВД.

26.VI.20 р. *Дзержинський* телеграфує Леніну з Харкова: «В області моєї спеціальности тут багатий урожай... Великою перешкодою в боротьбі – відсутність чекістів-українців».

Підкреслимо: відсутність. І то не тільки в ЧК, але і в ЦК.

Більшовикам довелося оголосити перемир'я і почати нову політику

- економічну – НЕП, щоб ожити місто,
- національно-культурну, щоб заманити інтелігенцію,
- мовну – українізацію, щоб готувати місцеві кадри.

Це був крок назад. Але тільки для розвідки – глибокої розвідки – облік, паспортизація, перепис, анкетування, українізація... підготовка наступу.

Більшевизм – це перманентна війна – з буржуазією, з духовенством, з селянством.

Сталін дуже прислухався до сигналів ГПУ з України і навіть попереджав своїх ставлеників: «Україну ми можемо втратити». Вождь будував військово-поліційну державу і готувався до війни в Європі. Він думав про заспокоєний тил, і тут у нього з'являється сатанинський плян війни голодом проти обеззброєної, клясово порізної, духовно ослабленої, полоненої України.

Що таке голод? Голод це стихійне лихо або воєнна бльокада. Це біда, в якій допомагають, хто може, і навіть ворожа облога є лише засобом змусити противника до капітуляції, без мети – усіх вигубити. Тому розум не може збагнути нечуваного досі – геноциду голодом.

Досвід 1921–1922 років показав більшовикам, що голод є найдешевшою і найефективнішою тотальною війною, яку можна провести силами ГПУ з його терористичним іміджем, секретними методами і абсолютною вседозволеністю у всіх ділянках життя. Зручним було те, що про Україну Захід майже нічого не знав – terra incognita мовчала!

Методична сплянованість наступу вражаюча.

Перший етап: заспокоїти, обеззброїти, порізнити – нацькувати бідних на багатих, льоальних на підозрілих, активістів – на попутників. Колективізацію Кремль оцінював, як найважчу революцію. Насправді це був наступ тотальний – з участю кінноти і артилерії, що стріляла за селом. Щоб стероризовані люди чекали найгіршого. Руйнування господаря і масові виселення на Північ були, по суті, нищенням генетичного фонду України.

Поряд з тим – українізація, і тут же – в день народження *Шевченка* – в Оперному театрі 1930 року – цинічний суд над інтелігенцією, що означало руйнування моральних стовпів нації. Водночас – руйнування Церкви, нищення єрархії.

Другий етап: у 1932 році – вирубування усієї кореневої системи народу. Наступ усіма силами на селянство – голодомор!

Народ, культура, Церква – це три напрями війни Кремля проти України.

Поняття «геноцид» часто розуміють за аналогією з єврейським геноцидом. Це неправильно: є різ-

ні форми. Створити в містах ґетто і знищити його протягом року в розпалі війни – це демонстративний і неприхований акт. Большевики могли б таку операцію провести замасковано під виглядом «воєнної необхідності», «помилки авіації» тощо.

А от перетворити в мирний час велику країну на концлагер – з військовим кордоном, спостережними вежами, терористичними операціями ГПУ і кримінальних бригад для обшуку кожної хати – це явище нечуване. Неймовірним здається те, як можна у багатій сільській місцевості забрати все їстівне й організувати голодну смерть 7 мільйонів протягом року – від жнив до жнив, в урожайний рік.

Це було важливою причиною, чому на Заході не могли собі уявити.

Але для Кремля дуже істотним був пропаґандивний заслон.

Міжнародна комуністична аґентура створила інформаційну блокаду України у світовій пресі, яка переключилася на *Гітлера*.

Ньюспік, димова завіса популярних слів – мир, соціалізм, антифашизм, прогрес, індустріалізація, колективізація – все це звучало як цікавий соціальний експеримент.

Дипломатія і розвідувальна аґентура, і обманні версії на закордон – все працювало на приховування голодомору. Справді, важко було поєднати голод, відмову від міжнародної допомоги і експорт зерна з ССРСР за демпінговими цінами. Великі злочини паралізують розум.

Зіпсутий світ знає фальш, обман, подвійні стандарти, але не

знав ще тотальнішої лжі, яка здрибнює людину до мухи і затягує її в павутиння. Жалюгідними виглядали в павутинні і письменники – *Фойхтванґер*, *Шоу*, *Барбюс*, і політики, яких большевики запрошували – для позитивних свідчень.

Не будемо говорити про брехливих і продажних, як американський журналіст *Дюранті*. Але все разом наводить на роздуми. Система лжі, як епідемія, вкидалася в інформаційний простір, і західній гуманізм втрачав свої християнські імперативи та здавав моральні позиції. Мова його лібералізувалась до вигідного прийняття напівправди. Духовно ослаблена людина погоджується з великими істинами, але в серці її вони не живуть.

Тому досі бракує мужности визнати, що безкарний большевицький геноцид України дав прецедент і карт-бланш Гітлеру на єврейський геноцид, що підтвердили і свідчення *Герінґа* на Нюрнберзькому процесі.

Кваліфікація українського геноциду, визнаного парламентами авторитетних країн, зокрема Угорщини, має принципове значення. Це не тільки українська проблема.

Про прямі свідчення геноциду.

Наївно було б шукати в листах, постановках і шифрованих телеграмах Кремля прямих розпоряджень про війну голодом. Навпаки, там було табу на слово «голод» і слово «війна». Все називалося: «Боротьба за хліб».

Але, читаючи документи, дивиєшся, що Кремль, керуючи 1/6 частиною земної кулі, зосередив свої зусилля на Україні, куди Сталін

послав своїх найвірніших і найтвердіших – *Молотова*, *Кагановича*, *Постишева*. Дивно, що він особисто контролював ситуацію і входив у господарські подробиці про кількість налічуваного запасу, про кількість виселень до Сибіру. Накази і звіти нагадують фронтову гарячку. Боротьба за хліб всього партапарату, всього репресивного апарату посилилась після повідомлень, що село залишиться без хліба. Харківський міський суд за один місяць виніс 1500 смертних вироків.

Постанова ЦК ВКП(б) за 19 грудня 1932 року вимагала «докорінного перелому в хлібозаготівлях» і звинувачувала українських партпрацівників у «...несерйозному ставленні до завдань партії і уряду».

Це і є прямі свідчення в сталінській цинічній манері. Вони означали курс на ліквідацію «клясового ворога», куди зараховувалися і саботажники-селяни, і «не тверді» большевики.

Особливо вождь через *Постишева* атакував українську культурну політику в особі *Скрипника* (перед самогубством той звинуватив противників у зраді ідеї інтернаціоналізму), але найцікавіше – наказав перевести всі українські газети, видання, школи – на російську мову.

Це той випадок нервовості, коли зловмисник залишає відбитки пальців.

Взагалі підпільна конспіративна школа навчила большевиків слати з Кремля шифровані телеграми до ГПУ, а головні розпорядження давати усно, без свідків. Саме цими інструкціями керували-

ся по всій Україні ідейно-кримінальні бригади, які в пошуках зерна забирали з хати все їстівне і виливали суп у печі. В писаних інструкціях була димова завіса слів: куркулі, буржуазні елементи, контрреволюція, вороги народу... Тотальне охоплення пропаґандою всього населення підтримувало гіпноз легітимності злочинів, яким боялися давати назву.

Великі злочинці вміють робити людей своїми співниками. Співучасниками лжі стало все суспільство. Люди вживали фальшиві слова і повторювали газетну брехню, бо це було ознакою лояльності. Боялися говорити і думати чесно, бо то було смертельно небезпечно. А звичка – друга натура. Маска приросла до обличчя.

Людина, яка не молиться, перестає вірувати.

Людина, яка боїться свідчити правдиво, звикає свідчити фальшиво.

Ми маємо справу з духовно дистрофічним і морально хворим суспільством.

Це причина, чому книжки про український геноцид могли з'явитися тільки на Заході.

Це причина того, що вони не освоєні. Мова советської школи ковзає паралельно або поперехово до реальності й не підіймається до суворої правди, безстрашної і дискомфортної.

Мова релігії, мова поезії, мова історії, як казав *Шевченко*,

*Голосна та правдива,
як Господа слово...*

Будапешт, 2003 р.

ПТАХИ СВОБОДИ

Маю приємність сьогодні привітати поляків зі збереженням за найважчих умов традицій свободи і з тим успіхом, що протягом 80 років зуміли зберегти інституцію, яка стоїть на сторожі свободи слова і сумління.

ПЕН-клуб для мене є чимось дуже особистим. Зрозуміло, що при будівництві комунізму він вважався не вартим і згадки. Але на хвилях радіо «Свобода» у 1978 прийшла вістка, що мене прийнято почесним членом англійського ПЕН-клубу, і вістка проникла навіть у лагерь суворого режиму.

В уяві в'язнів сумління це означало визнання і захист. В лагері була радість. Василь Стус, теж член ПЕН-клубу, з Колимського заслання писав про своє листування з Лондонським центром і, треба визнати, лагерна цензура пропускала ПЕН-клубівську пошту. ПЕН-клуб уявлявся островом свободи, що піднявся над землею і над зонами. В'язень живе ілюзіями...

Коли Адам Міхнік у своєму виступі на Варшавському конгресі ПЕН розповідав про свої подібні ілюзії та їх утрату, я міг би повторити його слова...

Великий поет ХХ віку Василь Стус загинув у концлагері у 1985 році без визнання і без захисту.

Але треба визнати, що в його безпросвітне життя ПЕН-клубівська пошта прилітала, як птах з волі.

Може саме тут місце подякувати польській «Солідарності», яка перша в нелегальній пресі 1985 року дала достойну інформацію про загибель видатного українського поета і борця за волю.

Звичайно, що може зробити птах – проти цілої імперії зла?

Україна ХХ століття була полігоном найжорсткіших експериментів безбожної сили. Фіналом був Чорнобиль.

На наших очах проходили події настільки великі, що ми їх не могли осягнути своїм розумом, і тільки

повільно починає до нас доходити їх провіденційний сенс. Очевидним здавалось, що ядерний вибух поблизу столиці України є національною катастрофою. Але ми завжди схильні забувати, що кордон зі сторожовими псами не має значення для сонця, яке світить для всіх. Для весни, яка приходиться до всіх. Для свободи, яку не зупинити мором, і для духу, який віє де хоче.

Немає значення кордон і для радіяції...

Отже у 1986 році і в Москві, і в усіх столицях світу раптом стало зрозуміло, що найвище досягнення науки і техніки – балістичні ракети з атомними зарядами – вже не потрібні. І то був **другий бік ЧОРНОБИЛЯ**.

Ми не зуміли піднятися до того, щоб правда і любов об'єднала народи, то страх смерті почав об'єднувати. Український Чорнобиль дав позитивний сигнал світові, і цей сигнал засвітився навіть за мурами Кремля. Почався демонтаж воєнної концепції, демонтаж системи, демонтаж Берлінського муру і – повільний демонтаж злої класової свідомості.

Український референдум за незалежність 1991 року відкрив для світу несподівану націю і був шоком для Кремля: виявилось, що неправда і терор – тимчасово успішні, але нічого доброго не творять, крім облудних ілюзій. І тут згадався експеримент ламаркістів, які, щоб доказати прімаат зовнішніх впливів на розвиток виду, багатьом поколінням мишей обтинали хвости, а миші знов народжувалися з хвостами...

Нарешті, українські посткомуністичні карлики вирішили легалізувати злодійство і створили модель рабства з використанням західних технологій і елементів свободи та демократичної фразеології.

Помаранчева революція 21 листопада 2004 року відкинула це злов'язне утворення і відкрила Україні європейську перспективу, яку нам довгими століттями закривав злий дух імперської російської гордині. І закриває...

Але я хочу сьогодні сказати вдячне слово про дух свободи у польській культурі і про польські повстання під гаслом «За нашу і вашу свободу».

Бог послав Польщі добрих учителів в образі папи Івана Павла II, в образі Ежи Гедройця і Збігнєва Бжезінського. Вони стояли так високо над кордоном, що стали добрими духами і для України. Вони підняли рівень свободи в польському народі так високо, що стали можливими такі форми боротьби з комуністичним режимом, як католицький неконформізм і робітничий «Солідарність».

Коли Станіслав Ежи Лець сказав з посмішкою: «Є настільки великі порожні слова, що в них можна ув'язнити цілі народи», то таку посмішку над комунізмом можна собі дозволити хіба у вільній країні. Але такі посмішки в пресі систематично посилали нам польські карикатуристи і поети, і кінематографісти, і навіть політичні лідери, що розносили сталінізм дощенту.

На Варшавському повстанні закінчився трагізм польських пов-

стань. Проти комунізму теж були повстання, але вже з такою моральною перевагою і винахідливістю, що монстр на танку розгубився і не знав, куди їхати.

У тюрмах і засланнях Сибіру українські поети сприймали цю боротьбу із захватом: то була успішна боротьба духу проти сили. Це були добрі уроки для світу, особливо для нас, що завжди дивилися на Захід з надією.

Я не знаю, як сучасна молодь Польщі дивиться на польські донкіхотські повстання, але я завжди бачив у них найшляхетніші риси нації.

З приводу ж українських повстань можу сказати, що без них нас просто не було б. Помаранчеву революцію я також вважаю повстанням – повстанням духу.

Однак перед нами стоїть сірий Сфінкс майбутнього, і стоїть проблема: що нам робити зі своїми перама і зі своїми старими шпагами у світі імітації і профанації.

Нонконформізм є одним з ідеалів ПЕН. Але переслідуваний нонконформізм краще почувається, ніж ігнорований. З вітряком цікавіше боротися, ніж з копицею сіна. І навіть легше боротися за свободу слова з гоголівським Держимордою, ніж з інтелектуалом, який не розрізняє добра і зла.

Мені тепер, як і раніше, здається головним – оборона вартостей, на яких виросла наша культура.

Ми пережили «новомову», переживемо і пустомову. А слово залишається світлом і творчим началом, яке творило і буде творити.

Варшава, 2005 р.

ПРИМІТКИ

ро «ОСТАННЄ СЛОВО НА СУДІ» див. у статті «Правда полинова (Замість передмови)».

ВАСИЛЬ СТУС – ЛЕТЮЧА ЗІРКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ. Розширений текст звернення до Міжнародного ПЕН-клубу виголошено у 1987 р. на зібранні Українського культурологічного клубу в Києві. Демонстративне оголошення про передачу того звернення за кордон з метою відзначення через ЮНЕСКО 50-річчя від дня народження замордованого в концтаборі поета викликало бурхливу реакцію зали і глухий шок влади. Під зверненням було три підписи почесних членів Міжнародного ПЕН-клубу – Євген Сверстюк, Іван Світличний, В'ячеслав Чорновіл. За кордоном звернення було перекладено англійською і передано через Лондонський ПЕН-центр до уряду ССРСР, звідки спущено дозвіл на публікацію творів Василя Стуса. Розширений текст було перекладено польською мовою і виголошено в Люблінському Католицькому Університеті 1991 р.

СКАРБ ВЕЛИКОЇ ГІДНОСТИ. В основі тексту лежить привітання автора П'ятому Світовому Конгресові Вільних Українців у Нью-Йорку, що відбувся 1988 р.

Оскільки легально такого тексту в той час не можна було посилати, то автор передав його телефоном до Німеччини для д-ра Анни Галі Горбач, і то не з Києва, а з Москви. Доктор Горбач передала факсом на Президію Конгресу, а сам виступ виголосила присутня там дисидентка Оксана Мешко.

НА СВЯТКУВАННІ 1000-ЛІТТЯ ХРИЩЕННЯ РУСИ. Виступ прочитано біля пам'ятника Володимиру Великому на несанкціонованому зібранні УКК 5 червня 1988 р. (див. детальнішу інформацію в англійському варіанті).

ПЕРЕБУДОВА ВАВИЛОНСЬКОЇ ВЕЖІ. Написано до 1000-річчя Хрищення. Подається уривок з публікації 1990 р. Див. детальнішу інформацію у статті «Правда полинова».

БЛУДНІ СИНІ УКРАЇНИ. Виступ на конференції «Україна і Росія» у Києві 24 грудня 1990 р., організованій Республіканською асоціацією українців.

ШІСТДЕСЯТНИКИ І ЗАХІД. Розширений текст виступу на міжнародній конференції в Іллінойському університеті (Урбана, Шампейн) у 1991 р. Пізніше в цьому ж році було прочитано в Гарвардському університеті.

КУЛЬТУРА І СВЯТІСТЬ. Виступ на з'їзді Міжнародної асоціації українців у Києві 1991 р.

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ПРЕЗИДЕНТОВІ АМЕРИКИ. Лист у перекладі Марти Скорупської був розісланий у 1991 р. до редакцій головних американських газет, однак опублікований не був через перевищення ліміту (1000 знаків).

В ЄГИПЕТСЬКОМУ ПОЛОНІ БАЙДУЖОСТИ. Розширений текст виступу в 1991 р. на зустрічі українських дисидентів з ізраїльськими дисидентами за участю громадськості.

УРОК БЖЕЗІНСЬКОГО. Написано після урочистостей. Інформація в тексті. Опубліковано в «Літературній Україні» 23 липня 1992 р.

У РУЇНАХ ВАВИЛОНСЬКОЇ ВЕЖІ. Розширений текст доповіді, прочитаної на конференції в Університеті Меріленд (США) у 1993 р.

УКРАЇНСЬКЕ КОРИННЯ РОСІЙСЬКОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ФІЛОСОФІЇ. Виступ виголошений у 1994 р. на міжнародній конференції в Нансі (Франція). Він був повторений в Університеті Сорбонна. У Нансі його читала Валерія Андріївська, в Сорбонні прочитав проф. Еміль Крюба, щоб пом'якшити очікуваний опір русистів. Однак жадного опору не було, були коректні запитання. Потім текст вміщено в університетському «Le Bulletin» (травень 1995 р.).

ПИСЬМЕННИК ОДИН ПІД ДЕРЖАВНИМ ПРЕСОМ. Розширений текст виступу в Інституті Східної і Центральної Європи в Любліні у 1995 р.

ПОВЕРНЕННЯ ДО «ПЕРЕЖИТКІВ МИНУЛОГО». Розширений текст виступу на конференції «Ренесанс України» у Варшаві 1996 р.

ТВОРЧИСТЬ І ЗОНА. Текст виступу на Європейській конференції ПЕН-клубу «Література, ув'язнення, заслання», що відбулася в Празі 1996 р. Чеською мовою виголосила Оксана Пеленська. Українською мовою друкується вперше.

РОЛЯ І ПОКЛИКАННЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ. Виступ на Міжнародному конгресі ПЕН-клубу в Мінську 13–18 вересня 1996 р. У 46-му числі «Час/Time» було вміщено добірку матеріалів про Міжнародний конгрес ПЕН-клубу – світової письменницької асоціації правозахисного характеру.

ЄРУСАЛИМ В УСВІДОМЛЕННІ ПОЕТІВ УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ. Виступ на Міжнародній конференції в Єврейському університеті в Єрусалимі 1997 р.

ПРОБЛЕМА ЗАМІНИ ОСНОВ КУЛЬТУРИ. Розширений варіант виступу на міжнародній конференції «Towards a New Ukraine II Meeting the Next Century» в Університеті Оттава 1998 р.

БІБЛІЯ В УКРАЇНІ. Виступ на Міжнародному біблійному симпозиумі в Люблянці (Словенія) 1998 р.

ПАНАС ЗАЛИВАХА – МИТЬ НА ЧУМАЦЬКОМУ ШЛЯХУ. Текст до презентації виставки мистця Панааса Заливахи в Лондоні, Ноттінгемі і Манчестері 1997 р.

ДВІ ЗУСТРІЧІ З ЧЕСЛАВОМ МІЛОШЕМ. Краків, 1998 р.

ДІТИ ХХ ВІКУ. 3 виступу на конференції «Катастрофа європейського єврейства у Другій світовій війні» 31 серпня 1999 р.

РУКОПИСИ ГОРЯТЬ. РУКОПИСИ НЕ ГОРЯТЬ! Виступ на 66-му Міжнародному конгресі ПЕН-клубу у Варшаві в червні 1999 р.

ДІЯЛЬНЕ ХРИСТИАНСТВО ЗА СУЧАСНИХ УМОВ. Виступ на Міжнародній конференції «Християнство за сучасних умов» у Києві 2000 р.

КАМІНЬ НАРІЖНИЙ НАШОЇ ІСТОРІЇ. Виступ на Міжнародній конференції «Християнські святі і свята» в Кракові 2000 р.

ЗАКОН, ЗА ЯКИМ ЖИВЕМО ТИСЯЧУ ЛІТ. Виступ на святковій академії з нагоди 2000-річчя Різдва Христового у Миколаїві 2000 р.

ПРО ДУРИСТЬ. Текст виступу на міжнародному зібранні письменників у Лагті (Фінляндія), що відбулося 17–21 червня 2001 р.

ОДИН З ПОКОЛІННЯ. Виступ у Варшаві на презентації книжки «Бунт покоління» 2001 р. Опубліковано в «Літературній Україні» 5 квітня 2001 р.

РЕЛІГІЯ В ЗОНІ ПОСТКОМУНІЗМУ. Виступ в Інституті слов'янських студій у Парижі 3 квітня 2001 р.

ЗАСТЕРЕЖЕННЯ ПРОРОКІВ. Текст виступу на конференції «Релігійні і філософські проблеми Голокосту в Україні» 2001 р.

НАЗИВАТИ СВОЇМ ІМЕНЕМ. Виступ на міжнародній конференції, присвяченій 70-м роковинам Голодомору, виголошений у грудні 2003 р. в Музеї Терору в Будапешті.

ПТАХИ СВОБОДИ. Виступ у Варшаві з нагоди відзначення 80-х роковин Польського ПЕН-клубу, що відбулися 7 грудня 2005 р. в урочистій атмосфері Королівського замку. Президент Польського ПЕН-клубу Владислав Бартошевський з радістю повідомляє гостям, що за історію ніколи не було в ПЕН-клубі жадного комуніста. Зустріч мала міжнародний характер. Від України було запрошено Президента Українського ПЕН-клубу. Повний текст доповіді польською мовою було надруковано в «Gazeta wyborcza» за 8 грудня 2006 р. під назвою «Literackie ptaki wolności».

Публіцистичне видання

СВЕРСТЮК

Євген Олександрович

**ПРАВДА
ПОЛИНОВА**

Редактор *І. Г. Ярошенко*
Художнє оформлення *О. Я. Остапова*
Технічний редактор *Т. М. Новікова*
Верстка *М. С. Черноморд*
Коректор *О. Г. Пазюк*

Підписано до друку 31.07.2009. Формат 60 × 84 ¹/₁₆.
Гарнітура «Arial». Папір офсетний № 1. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 18,6, в т. ч. вкл. Наклад 1000 прим. Зам. 9-47.

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:
04655, Київ, Контрактова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua
<http://www.publish-ukma.kiev.ua/ua>

Сверстюк, Євген

С24 Правда полинова. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 304 с., [16] іл.

ISBN 978-966-518-520-8

У давній легенді розповідається про половецького хлопчика, полоненого і вихованого при Київському княжому дворі. До нього підіслано половецького співця, який рідною піснею і словом хотів сказати хлопцеві правду про його батьківщину. Але марно. Тоді співець витяг з-під сорочки пучок євшан-зілля. На той запах степового полину хлопець стрепенувся і прокинулись у ньому душевні сили і порив до волі. Полинова правда повертає почуття ідентичності і справжності...

У цій книзі зібрано виступи Євгена Сверстюка, переважно закордонні, проїняті прагненням сказати слово про українську ідентичність у явищах культури і постколоніальної реальності. Оскільки Україна століттями була прихованим від світу краєм, з його правдою і кривдами, то головною метою виступів було подати голос за нашу замовчану чи приховану правду, про нашу культурну ідентичність, що має лягти в основу діалогу з вільним світом. Бо правда і її сестра справедливість у світі духовному є тим, що золото і діаманти – у світі матеріальному.

Видання розраховане на широке коло читачів.

УДК 821.161.2-92
ББК 84(4Укр)6-4